หนังสือที่ระลึก
งานถวายผ้าพระกฐิน
พระราชทาน

มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ
พุทธศักราช ๒๕๔๗

ณ วัดไชโยวรวิหาร
อำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง
๖ พฤศจิกายน ๒๕๔๗

มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ

หนังสือที่ระลึกงานถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

พุทธศักราช ๒๕๔๗

ณ วัดไชโยวรวิหาร

อำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง

วันเสาร์ที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๔๗

หนังสือที่ระลึก
งานถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
พุทธศักราช ๒๕๔๗

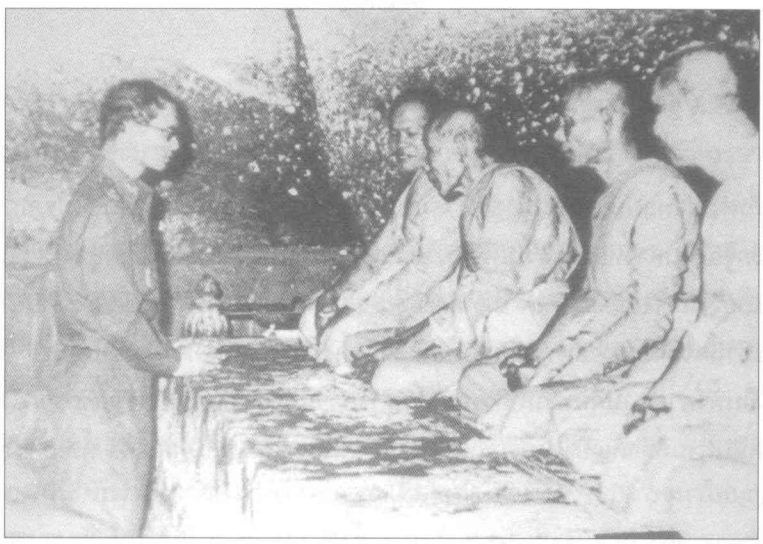

ณ วัดไชโยวรวิหาร
อำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง
วันเสาร์ที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๔๗

จำนวนพิมพ์ ๒,๕๐๐ เล่ม
พุทธศักราช ๒๕๔๗

พิมพ์ที่
สันติศิริการพิมพ์
๑๓๑๖ ซอยจรัญสนิทวงศ์ ๕๗ บางพลัด กทม.
โทรศัพท์ ๐-๒๔๒๔-๓๙๗๕
นายสันติพงษ์ กาลอรุณ ผู้พิมพ์-ผู้โฆษณา

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช
เสด็จพระราชดำเนิน ณ วัดไชโยวรวิหาร
วันพุธที่ ๒๔ ตุลาคม ๒๕๑๖

สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ

ในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานผ้าพระกฐินให้มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ อัญเชิญไปถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ ผู้อยู่จำพรรษากาล ณ วัดไชโยวรวิหาร อำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง ในวันเสาร์ที่ ๖ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๔๗ นั้น ปวงข้าพระพุทธเจ้ามีความปลื้มปีติและสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ ล้นเกล้าล้นกระหม่อมอย่างหาที่สุดมิได้

โดยที่กฐินเป็นทั้งกาลทานคือทานที่กำหนดด้วยกาล และสังฆทานคือทานที่ถวายแด่พระสงฆ์โดยมิได้จำเพาะเจาะจง จึงเป็นทานที่สำคัญยิ่งในพระพุทธศาสนา องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงยกย่องว่าเป็นทานที่มีผลมีอานิสงส์สูงสุด

ในการรับพระราชทานผ้าพระกฐินไปทอดถวายครั้งนี้ จึงเป็นการบำเพ็ญกิจอันเป็นมหากุศลอย่างยิ่ง ปวงข้าพระพุทธเจ้า ชาวมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒและผู้มีจิตอันเป็นกุศล ซึ่งมีความจงรักภักดีในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ได้พร้อมใจกันจัดให้มีพิธีบำเพ็ญกุศลสมโภชองค์พระกฐินพระราชทาน แล้วจึงอัญเชิญผ้าพระกฐินพระราชทานไปถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ ต่อจากนั้นจะมีการทอดผ้าป่าหนังสือแก่โรงเรียน จำนวน ๒๓ โรงเรียน และมีหน่วยแพทย์เคลื่อนที่ให้การรักษา และแนะนำสุขภาพพลานามัยแก่ประชาชนและนักเรียน เพื่อน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายเป็นพระราชกุศล เฉลิมพระเกียรติแห่งใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

คำอนุโมทนา

ในปีพุทธศักราช ๒๕๔๗ ทางวัดไชโยวรวิหาร ได้รับแจ้งจากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒว่า ได้รับพระราชทานผ้าพระกฐินจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพื่อนำไปทอดถวายพระภิกษุที่จำพรรษา ณ วัดไชโยวรวิหาร พระอารามหลวง

กฐิน นับว่าเป็นเรื่องที่พระพุทธองค์ได้ทรงอนุญาติให้พระภิกษุผู้อยู่จำพรรษา ตลอดไตรมาสในอาวาสนั้น เป็นผู้กราน และจะได้รับอานิสงส์ ๕ อย่าง มีการเที่ยงไปโดยไม่ต้องบอกลาสงฆ์ เป็นต้น การทอดกฐินนั้นพุทธศาสนิกชนถือว่า การทำบุญทอดกฐินนั้น ผู้พาและผู้ร่วมบุญจะได้รับอานิสงส์มาก เป็นบุญใหญ่เลยทีเดียว เพราะเป็นเรื่องที่พาได้ยาก และมีเพียงปีละครั้งเดียวเท่านั้น และต้องอยู่ในระยะที่กำหนดด้วย

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ โดยท่านอธิการบดีและคณะครูทั้งหลาย ได้ขอรับพระราชทานผ้าพระกฐินมาทอดถวายด้วยในครั้นนี้ นับว่ามีความตั้งใจจริง มีความเต็มใจทำ และมีความปรารถนาในบุญกุศลเป็นอย่างมาก สมดังพระบรมศาสดาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า "บุญเป็นสิ่งที่ควรขวนขวายและรับทำ" เพราะการพาบุญ เป็นเรื่องดูเหมือนทำง่ายแต่แท้จริงเป็นเรื่องทำยาก เพราะเป็นเรื่องเสียสละทั้งสิ้น นับตั้งแต่ การเสียสละกำลังความคิด กำลังทรัพย์ เป็นต้นไป

ฉะนั้นในการนี้อาตมาภาพในทางคณะสงฆ์ของวัดไชโยวรวิหาร ขออนุโมทนาในกุศลเจตนาอันงดงามของทุกท่านที่มีส่วนเกี่ยวข้องในกฐินทานในครั้งนี้ ขอให้ทุกท่านจงประสบกับ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธนสาร สมบัติ จงทุกประการเทอญ

(พระครูพิศาลชัยมงคล)
รักษาการเจ้าอาวาสวัดไชโยวรวิหาร

สารผู้ว่าราชการจังหวัดอ่างทอง

จังหวัดอ่างทอง เป็นจังหวัดเก่าแก่ที่มีชื่อเสียง มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ที่ยาวนานเป็นเมืองหนึ่งในที่ราบลุ่มภาคกลาง อุดมสมบูรณ์ไปด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร เป็นดินแดนแห่งธรรมะ ศิลปวัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่นอันล้ำค่า มีโบราณสถานอันยิ่งใหญ่ โบราณวัตถุที่งดงาม มีขนบธรรมเนียมประเพณีที่น่าสนใจมากมาย ดังคำขวัญของจังหวัดที่ว่า "พระสมเด็จเกษไชโย หลวงพ่อโตองค์ใหญ่ วีรไทยใจกล้า ตุ๊กตาชาววัง โด่งดังจักสาน ถิ่นฐานทำกลอง เมืองสองพระนอน"

วัดไชโยวรวิหาร ตำบลไชโย อำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง เดิมเป็นวัดราษฎร์เก่าแก่มาช้านาน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) อดีตเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆษิตาราม ได้มาสร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่ใช้เวลาเกือบ ๓ ปี แล้วเสร็จในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วจึงถวายเป็นวัดหลวงในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ ซึ่งต้องใช้เวลานานถึง ๘ ปี จึงแล้วเสร็จ

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ได้รับเชิญผ้าพระกฐินพระราชทานมาถวาย ณ วัดไชโยวรวิหาร ในวันเสาร์ที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๔๗ ถือเป็นการสืบทอดวัฒนธรรมอันดีงามจากบรรพบุรุษ ควรค่ายิ่งที่จะส่งเสริมสนับสนุน เพื่อจรรโลงและผดุงรักษาไว้ซึ่งขนบธรรมเนียมอันดีงามในด้านศาสนา

ในนามพี่น้องพุทธศาสนิกชนชาวจังหวัดอ่างทอง ขอขอบคุณ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ และผู้มีจิตกุศลทุกท่าน ขอบุญกุศลที่ท่านได้บำเพ็ญ ได้บังเกิดเป็นบารมีแก่ท่านทั้งหลายโดยสมบูรณ์ตลอดไป

(นายกมล จิตระวัง)
ผู้ว่าราชการจังหวัดอ่างทอง

สารอธิการบดีมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

กฐินกาลในวาระลุพุทธศักราช ๒๕๔๗ นี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้าล้นกระหม่อมที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เป็นเจ้าภาพถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ณ วัดไชโยวรวิหาร อำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง ชาวมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒทั้งปวง ทั้งผู้บริหาร คณาจารย์ บุคลากร นิสิต นักเรียนโรงเรียนสาธิต ผู้ปกครอง และผู้มีจิตศรัทธาทุกท่าน ล้วนปีติกับการได้ร่วมกันถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ได้น้อมนำประสาทการและจิตศรัทธาอันล้นพ้นร่วมกัน พร้อมกันนั้นก็ได้ร่วมกันทอดผ้าป่าหนังสืออันเป็นวิทยศรัทธาทานให้กับโรงเรียนต่างๆ เพื่อสนองตอบการเป็นพุทธมามกะที่จะร่วมกันสร้างสังคมแห่งการเรียนรู้ และบูชาพระรัตนตรัยอย่างแท้จริง

ขออานิสงส์แห่งกฐินทาน จงดลบันดาลให้ทุกท่านที่ร่วมกันถวายพระมหากฐินด้วยจิตอันเป็นกุศล ได้เสพรสแห่งธรรมและความดีงามทั้งปวง อันจะส่งผลไปสู่การดำรงอยู่ร่วมกันในสังคมโลกอย่างสันติสุขสืบไป

(ศาสตราจารย์ ดร.วิรุณ ตั้งเจริญ)
อธิการบดีมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗

สารจากประธานดำเนินการ

ตามที่ท่านอธิการบดีได้มอบหมายให้ ประธานยุทธศาสตร์การสืบสานและสร้างสรรค์วัฒนธรรมและศิลปะ และผู้อำนวยการสถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ ประสานงานการทอดกฐินพระราชทาน ณ วัดไชโยวรวิหาร อำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง วันที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๔๗ นั้น ได้ประสานงานและดำเนินการทุกด้านล่วงหน้ามานานพอสมควร งานกฐินพระราชทานของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ นอกจากการทอดกฐินพระราชทาน ซึ่งเป็นภารกิจหลักแล้ว คณะกรรมการอำนวยการยังได้สร้างประติมากรรมจำลอง สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) และพระมหาพุทธพิมพ์ วาระ ๕๕ ปี มศว ผู้อำนวยการสำนักหอสมุดกลางและคณะทำงาน ดำเนินการทอดผ้าป่าหนังสือ ๒๓ โรงเรียน โครงการบริการวิชาการแก่ชุมชน หน่วยบริการทางการแพทย์เคลื่อนที่จากวิทยาศาสตร์สุขภาพทุกคณะ ร่วมกันบริการรักษาและแนะนำการดูแลรักษาสุขภาพพลานามัยอีกด้วย

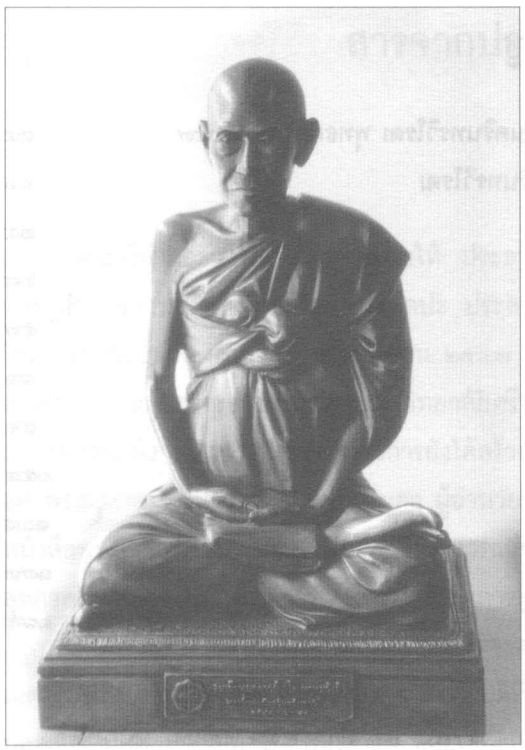
ขอกราบนมัสการขอบพระคุณ พระครูพิศาลชัยมงคล รักษาการเจ้าอาวาสวัดไชโยวรวิหร ที่ได้ให้ความเมตตาและสนับสนุนทุกเรื่อง ขอบคุณท่านอธิการบดีที่ทุ่มเทและมอบความไว้วางใจในการทำงาน ขอบคุณคณาจารย์ บุคลากร นิสิต นักเรียน โรงเรียนสาธิต และทุกท่านที่เกี่ยวข้อง ทำให้งานกฐินพระราชทานอันเป็นมหากุศลครั้งนี้สำเร็จลุล่วงอย่างดียิ่ง สมเจตนารมณ์ของพวกเราทุกคน

(รองศาสตราจารย์สุภา ปานเจริญ)
ประธานยุทธศาสตร์การสืบสานและสร้างสรรค์วัฒนธรรมและศิลปะ
และคณบดีคณะมนุษยศาสตร์

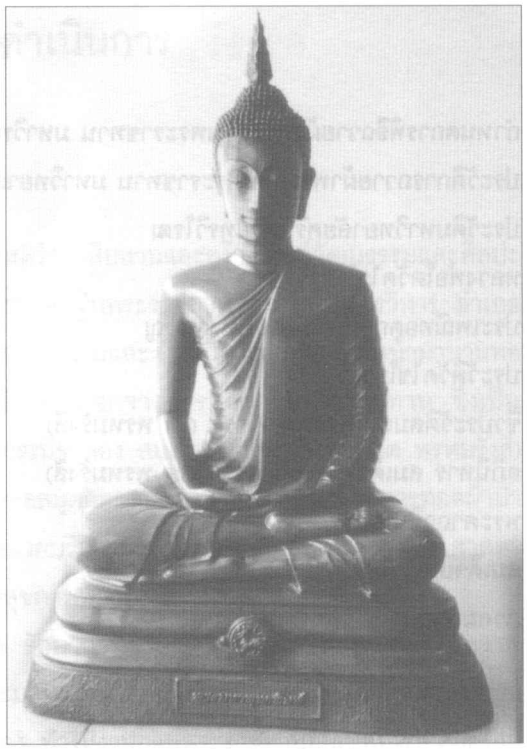
(อาจารย์จันทร์ทิพย์ ลิ่มทอง)
ผู้อำนวยการสถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ
๑ ตุลาคม ๒๕๔๗

สารบัญ

กำหนดการพิธีถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พุทธศักราช ๒๕๔๗	๑๔
ประวัติการถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ	๑๖
ประวัติมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ	๒๕
หลวงพ่อโตวัดไชโยวรวิหาร	๒๘
ประเพณีทอดกฐิน : วิถีไทยในงานบุญ	๕๗
ประวัติวัดไชโยวรวิหาร	๘๑
ชีวประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)	๙๒
อภินิหาร สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)	๑๕๔
พระคาถาชินบัญชร	๑๖๘
สมเด็จเกษไชโย	๑๗๓
ภาคผนวก	๑๘๕

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)

พระมหาพุทธพิมพ์ วัดไชโยวรวิหาร

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประติมากรรมจำลองเพื่อธรรมบูชา

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ได้สร้างประติมากรรมจำลองเพื่อธรรมบูชา ในวาระ ๕๕ ปี มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พุทธศักราช ๒๕๔๗ (๒๔๙๒-๒๕๔๗) ได้ผ่านพิธีพุทธาภิเษกอันเป็นศิริมงคลยิ่ง

ประติมากรรมจำลอง ๒ องค์ ดังนี้

๑. **สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)** เกิดเมื่อวันที่ ๑๙ เมษายน พ.ศ. ๒๓๓๑ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ณ บ้านไก่จ้น ตำบลท่าหลวง อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา บรรพชาเป็นสามเณร ณ วัดระฆังโฆสิตาราม เมื่ออายุ ๕ ขวบ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ทรงสร้างพระนอนที่ วัดสะตือ จังหวัดพระนครศรีอุยธยา สร้างพระนั่ง ที่วัดไชโยวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง สร้างพระยืนที่วัดอินทรวิหาร กรุงเทพมหานคร

เพื่อเป็นพุทธานุสรณ์ การเกิด การนั่ง และการยืนของท่าน

พระคาถาชินบัญชร และพระเครื่องสมเด็จวัดระฆังโฆสิตาราม วัดเกษไชโย และวัดอินทรวิหาร ฯลฯ ได้เป็นที่กล่าวขานในพุทธปาฏิหาริย์มากมาย

๒. พระมหาพุทธพิมพ์ "หลวงพ่อโต" ในพระวิหารวัดไชโยวรวิหาร อดีตวัดไชโยวรวิหารเป็นวัดราษฎร์สามัญ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) เจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม สร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การสร้างครั้งแรกสร้างด้วยการก่ออิฐขนาดใหญ่มาก ไม่มีวิหารครอบ ต่อมาได้พังทลายลง การก่อสร้างครั้งที่สองได้ลดขนาดลง แต่ก็คงใหญ่มาก สอปูนขาวมองเห็นแต่ไกล เมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ **เจ้าพระยารัตนบดินทร์ (บุญรอด)** สมุหนายก เป็นแม่กองปฏิสังขรณ์ทั้งหมด พุทธศักราช ๒๔๓๐-๒๔๓๙ การกระทุ้งฐานรากเพื่อสร้างโบสถ์และวิหารทำให้พระพุทธรูปองค์โตพังทลายลงอีก

หลังจากนั้น ได้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ **พระองค์เจ้าประดิษฐ์วรการ** ช่างปั้นพระพุทธรูปฝีพระหัตถ์ยอดเยี่ยม มาช่วยสร้างพระพุทธรูปขึ้นใหม่ สถาปนาวัดไชโยให้เป็นพระอารามหลวงชื่อ "วัดไชโยวรวิหาร" และพระราชทานนามพระพุทธรูปว่า "พระมหาพุทธพิมพ์" อย่างไรก็ตาม คนทั่วไปก็ยังคงเรียกว่า "วัดเกษไชโย"

ประติมากรรมจำลองทั้งสององค์ได้ขอให้ **อาจารย์บำรุงศักดิ์ กองสุข** ประติมากรแห่งยุคสมัย ผู้มีฝีมือประณีตบรรจงยอดเยี่ยม ทั้งการปั้นรูปเหมือนและพระปฏิมา ด้วยพุทธลักษณะอันงดงาม รูปจำลอง **สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)** และ **พระมหาพุทธพิมพ์** สร้างจำลองเพื่อเป็นพุทธานุสรณ์ สำหรับงานถวายผ้ากฐินพระราชทานของ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ณ วัดไชโยวรวิหาร วันเสาร์ที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๔๗

หมายเหตุ ประติมากรรมจำลองทั้งสององค์ หน้าตักกว้าง ๙ นิ้ว เช่าเพื่อนำรายได้สมทบกฐินพระราชทาน องค์ละ ๔,๙๐๐ บาท (สี่พันเก้าร้อยบาทถ้วน)

กำหนดการ
พิธีถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พุทธศักราช ๒๕๔๗
ณ วัดไชโยวรวิหาร อำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง
วันเสาร์ที่ ๖ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๔๗

วันเสาร์ที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๔๗ (วันแรม ๙ ค่ำ เดือน ๑๑)

เวลา ๐๘.๓๐ น. ศาตราจารย์เกษม สุวรรณกุล นายกสภามหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ศาสตราจารย์วิรุณ ตั้งเจริญ อธิการบดีมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ผู้บริหาร แขกผู้มีเกียรติ ข้าราชการ พนักงาน เจ้าหน้าที่ และนิสิต พร้อมกันบริเวณศาลาประชาสัมพันธ์

เวลา ๐๙.๐๙ น. อธิการบดี ประธานพิธีถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ถวายราชสักการะพระบรมรูปสมเด็จพระปิยมหาราช

- อธิการบดี อัญเชิญผ้าพระกฐินพระราชทานจากโต๊ะหมู่บูชา (ดนตรีบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี)
- อัญเชิญผ้าพระกฐินพระราชทานเข้าสู่พระวิหารหลวง วางผ้าพระกฐินที่พานแว่นฟ้า หน้าพระประธาน
- จุดธูปเทียน บูชาพระรัตนตรัย
- ถวายเทียนปาฏิโมก และผ้าห่มพระประธาน
- อธิการบดีประคองผ้าพระกฐินพระราชทาน หันหน้าไปทางพระประธานในพระวิหาร ตั้งนะโม ๓ จบ แล้วหันหน้าไปทางพระสงฆ์พิธี กล่าวคำถวายผ้าพระกฐิน
- พระสงฆ์กล่าวสาธุ พร้อมกัน
- ถวายผ้าพระกฐินพระราชทานแด่พระสงฆ์องค์ครองและถวายผ้าไตรจีวร แด่พระคู่สวด
- ถวายตาลปัตร
- พระสงฆ์ประกอบพิธีกรานกฐิน
- อธิการบดี นายกสภามหาวิทยาลัย ผู้บริหาร ญาติมิตร ถวายเครื่องบริวารกฐิน และถวายเครื่องจตุปัจจัยไทยธรรม แด่พระสงฆ์ ๑๑ รูป และสามเณร ๔๕ รูป
- อธิการบดีรายงานจำนวนเงินที่ได้โดยเสด็จพระราชกุศล ถวายวัดทั้งสิ้น
- พระสงฆ์อนุโมทนา

- กรวดน้ำถวายเป็นพระราชกุศล
- เสร็จพิธีถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน

เวลา ๑๐.๐๐ น. พิธีทอดผ้าป่าหนังสือ

เวลา ๑๑.๐๐ น. ถวายภัตตาหารเพลแด่พระภิกษุและสามเณรทุกรูป

เวลา ๑๒.๐๐ น. คณะผู้ร่วมทำบุญรับประทานอาหารกลางวันร่วมกัน

หมายเหตุ หน่วยแพทย์เคลื่อนที่ มศว บริการรักษาและตรวจสุขภาพประชาชน ๐๘.๐๐-๑๒.๐๐ น.

ประวัติการถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ครั้งที่ ๑	วันที่ ๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๒	ณ วัดมัชฌิมาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา
ครั้งที่ ๒	วันที่ ๗ พฤศจิกายน ๒๕๒๓	ณ วัดปทุมวนาราม เขตปทุมวัน กรุงเทพมหานคร
ครั้งที่ ๓	วันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๕๒๔	ณ วัดกลางวรวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรปราการ
ครั้งที่ ๔	วันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๕๒๕	ณ วัดบรมนิวาส เขตปทุมวัน กรุงเทพมหานคร
ครั้งที่ ๕	วันที่ ๕ พฤศจิกายน ๒๕๒๖	ณ วัดศาลาปูนวรวิหาร อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ครั้งที่ ๖	วันที่ ๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๗	ณ วัดมหาชัย อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม
ครั้งที่ ๗	วันที่ ๙ พฤศจิกายน ๒๕๒๘	ณ วัดพระบาทมิ่งเมืองวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดแพร่
ครั้งที่ ๘	วันที่ ๙ พฤศจิกายน ๒๕๒๙	ณ วัดคูหาสวรรค์ อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง
ครั้งที่ ๙	วันที่ ๑๗ ตุลาคม ๒๕๓๐	ณ วัดเกตุการาม อำเภอบางคณที จังหวัดสมุทรสงคราม
ครั้งที่ ๑๐	วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน ๒๕๓๑	ณ วัดชุมพลนิกายารามราชวรวิหาร อำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ครั้งที่ ๑๑	วันที่ ๔ พฤศจิกายน ๒๕๓๒	ณ วัดศาลาปูนวรวิหาร อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ครั้งที่ ๑๒	วันที่ ๒ พฤศจิกายน ๒๕๓๓	ณ วัดมหาชัย อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม
ครั้งที่ ๑๓	วันที่ ๒ พฤศจิกายน ๒๕๓๔	ณ วัดคูหาสวรรค์ อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง
ครั้งที่ ๑๔	วันที่ ๓ พฤศจิกายน ๒๕๓๕	ณ วัดวชิรธรรมสาธิต เขตพระโขนง กรุงเทพมหานคร
ครั้งที่ ๑๕	วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๓๖	ณ วัดมัชฌิมาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา
ครั้งที่ ๑๖	วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๓๗	ณ วัดมหาชัย อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม
ครั้งที่ ๑๗	วันที่ ๒๘ ตุลาคม ๒๕๓๘	ณ วัดเพชรสมุทรวรวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสงคราม
ครั้งที่ ๑๘	วันที่ ๙ พฤศจิกายน ๒๕๓๙	ณ วัดคูหาสวรรค์ อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง
ครั้งที่ ๑๙	วันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๕๔๐	ณ วัดเขียนเขต อำเภอธัญบุรี จังหวัดปทุมธานี
ครั้งที่ ๒๐	วันที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๑	ณ วัดเสนาสนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ครั้งที่ ๒๑	วันที่ ๕ พฤศจิกายน ๒๕๔๒	ณ วัดเจษฎาราม อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร
ครั้งที่ ๒๒	วันที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๔๓	ณ วัดอุดมธานี อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก
ครั้งที่ ๒๓	วันที่ ๓๑ ตุลาคม ๒๕๔๔	ณ วัดอาวุธวิกสิตาราม เขตบางพลัด กรุงเทพมหานคร
ครั้งที่ ๒๔	วันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๕๔๕	ณ วันรัชฎาธิษฐานราชวิหาร เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร
ครั้งที่ ๒๕	วันที่ ๑๙ ตุลาคม ๒๕๔๖	ณ วัดพระธาตุหริภุญชัย วรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน
ครั้งที่ ๒๖	วันที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๔๗	ณ วัดไชโยวรวิหาร อำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง

ท่านเจ้าคุณพระเทพโสภณ อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย

พระครูพิศาลชัยมงคล รักษาการเจ้าอาวาสวัดไชโยวรวิหาร

๒๑ มิถุนายน ๒๕๔๗

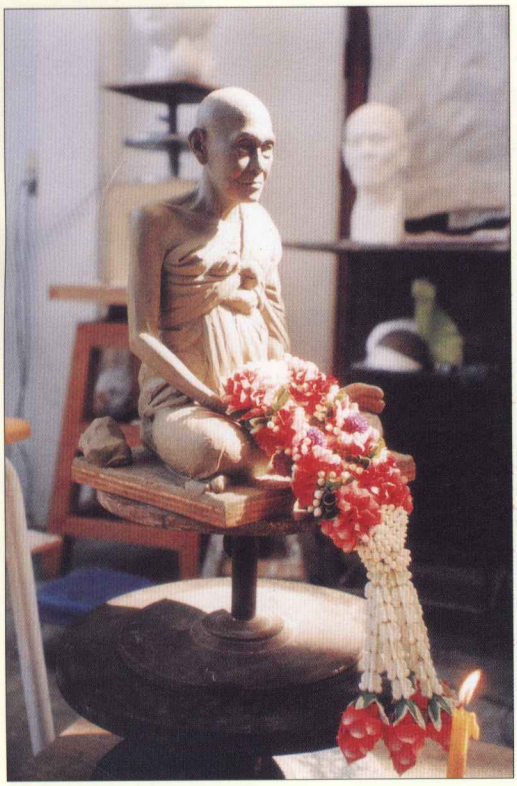
ณ วัดไชโยวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง

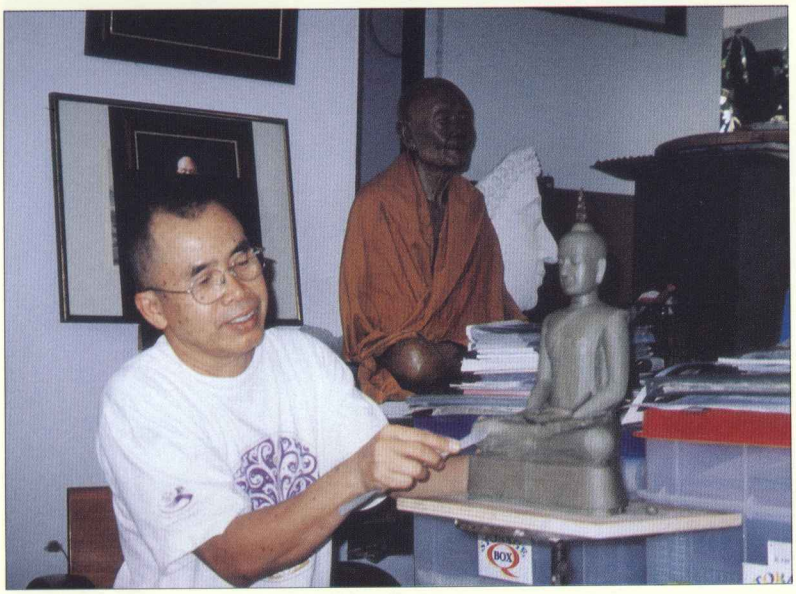

อาจารย์บำรุงศักดิ์ กองสุข : ช่างปั้น

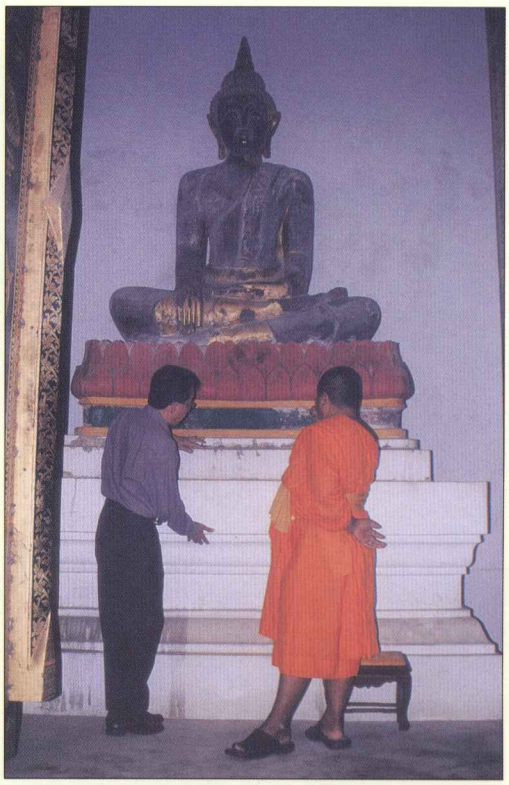

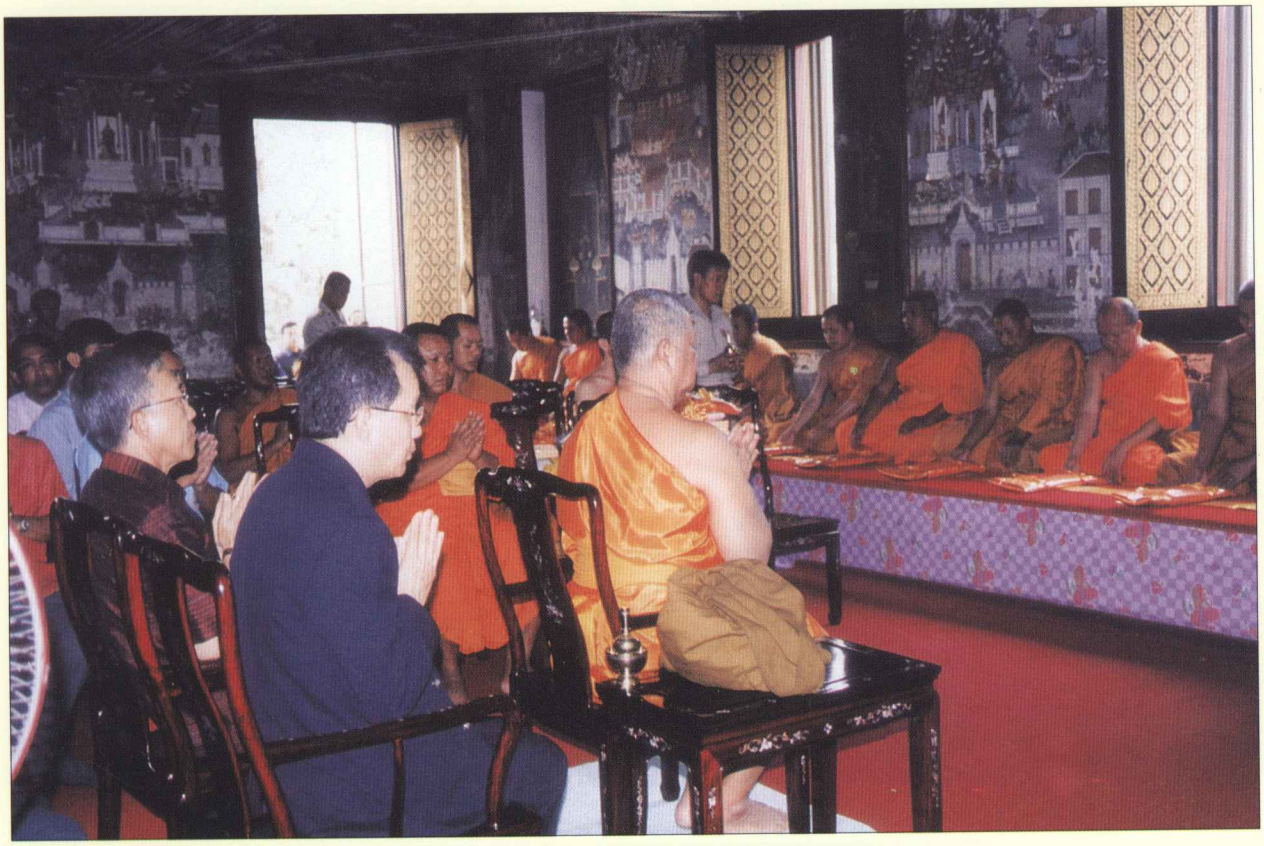

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พัฒนาจาก **โรงเรียนฝึกหัดครูชั้นสูง**และ**วิทยาลัยวิชาการศึกษา** โรงเรียนฝึกหัดครูชั้นสูง สถาปนาพุทธศักราช ๒๔๙๒ วิทยาลัยวิชาการศึกษา พุทธศักราช ๒๔๙๗ และพัฒนาเป็นมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พุทธศักราช ๒๕๑๗

โรงเรียนฝึกหัดครูชั้นสูง

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มีประวัติศาสตร์มายาวนาน ถือกำหนดขึ้นช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ในกระแสสังคมที่เริ่มคลี่คลายจากการตื่นตระหนกภัยสงคราม ปัญหาเศรษฐกิจและสังคม หลังจากที่องค์การสหประชาชาติได้ก่อกำเนิดขึ้น เพื่อมุ่งเน้นความสมานฉันท์และผลักดันความร่วมมือทางด้านต่างๆ รวมทั้งการผลักดันทางด้านการศึกษา เพื่อให้โลกใบนี้เจริญก้าวหน้าและมีสติปัญญามากขึ้น "โรงเรียนฝึกหัดครูชั้นสูง" ภายใต้กระทรวงศึกษาธิการได้สถาปนาขึ้น เมื่อวันที่ ๒๘ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๙๒ ณ ถนนประสานมิตร กรุงเทพมหานคร เพื่อผลักดันการศึกษาทางด้านวิชาชีพครู ในช่วงเวลาที่วิชาชีพครูขาดแคลนและไม่สมดุลกับการขยายตัวของสังคม และศาสตร์ทางด้านศึกษาศาสตร์ยังใหม่ต่อสังคมไทยในขณะนั้น เป็นการเริ่มต้นการศึกษาในระดับวุฒิประกาศนียบัตรครูประถมศึกษาและประกาศนียบัตรครูมัธยมศึกษา "โรงเรียนฝึกหัดครูชั้นสูง" ถือกำเนิดขึ้นจากการผลักดันของ ศาสตราจารย์ ม.ล.ปิ่น มาลากุล ซึ่งท่านเป็นปลัดกระทรวงศึกษาธิการอยู่ในขณะนั้น และท่านก็ได้มีบทบาททางด้านศึกษาศาสตร์ ทั้งที่โรงเรียนฝึกหัดครูชั้นสูง วิทยาลัยวิชาการศึกษา และสังคมไทย

เมื่อโรงเรียนฝึกหัดครูชั้นสูงได้กำเนิดขึ้นแล้ว หลวงสวัสดิสารศาสตรพุทธิ ได้ดำรงตำแหน่งเป็นผู้อำนวยการโรงเรียนฝึกหัดครูชั้นสูง ระหว่างพุทธศักราช ๒๔๙๒-๒๔๙๗ ท่านเป็นผู้นำและผู้วางรากฐานระเบียบแบบแผนการฝึกหัดครูเป็นผู้บุกเบิกงานวิชาการทางด้านวิทยาศาสตร์ และเป็นผู้ที่ได้รับการยกย่องว่า เป็นแบบแผนของปูชนียบุคคลในวิชาชีพครู

วิทยาลัยวิชาการศึกษา

เมื่อถึงพุทธศักราช ๒๔๙๗ ปัญหาการขาดแคลนครูและนักการศึกษา เป็นปัญหาที่รุนแรงยิ่งขึ้นในสังคมไทย ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของสังคมในทุกๆ ด้าน ศาสตราจารย์ ดร.สาโรช บัวศรี ผู้นำการศึกษาสมัยใหม่ หรือผู้นำการศึกษาพิพัฒนาการนิยม (Progressivism) ในสังคมไทย ได้เสนอต่อกระทรวงศึกษาธิการ ให้ก่อตั้งวิทยาลัยวิชาการศึกษา (College of Education) ขึ้น เพื่อพัฒนาปรัชญาแนวคิดและความรู้ความสามารถทางด้านการ

ศึกษาสมัยใหม่ ให้สอดคล้องผสานสัมพันธ์กับสังคม (๑๖ กันยายน ๒๔๙๗) ศาสตราจารย์ ม.ล.ปิ่น มาลากุล ได้รับมอบหมายให้ดำรงตำแหน่งอธิการบดีระหว่างพุทธศักราช ๒๔๙๗-๒๔๙๙ ศาสตราจารย์ ดร.สาโรช บัวศรี ดำรงตำแหน่ง หัวหน้าคณะวิชาการศึกษา หลังจากนั้น ศาสตราจารย์ ดร.สาโรช บัวศรี จึงได้รับตำแหน่งอธิการบดีวิทยาลัยวิชาการศึกษา จนถึงพุทธศักราช ๒๕๑๑

วิทยาลัยวิชาการศึกษาได้เป็นผู้นำในการจัดการศึกษาในระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษา ภายใต้ระบบโรงเรียนสาธิต (Demonstration School) เพื่อให้โรงเรียนสาธิตเป็นแปลงทดลองค้นคว้าในระบบการศึกษาสมัยใหม่ พร้อมกับจัดระบบการศึกษาแบบวิทยาเขต โดยขยายวิทยาเขตปทุมวัน (๒๔๙๘) วิทยาเขตบางแสน (๒๔๙๘) วิทยาเขตพิษณุโลก (๒๕๑๐) วิทยาเขตมหาสารคาม (๒๕๑๑) วิทยาเขตสงขลา (๒๕๑๑) วิทยาเขตบางเขน (๒๕๑๒) และวิทยาเขตพลศึกษา (๒๕๑๓) โดยมีวิทยาเขตประสานมิตร เป็นศูนย์กลางการบริหาร วิทยาลัยวิชาการศึกษา ภายใต้การนำของ ศาสตราจารย์ ดร.สาโรช บัวศรี ในฐานะที่ท่านเป็นนักวิชาการและนักการศึกษาสมัยใหม่ ได้พัฒนาแนวคิดพิพัฒนาการนิยมและการเรียนการสอนสมัยใหม่ จากสังคมตะวันตก นำมาวางหลักปักฐานไว้ในสังคมไทย ไม่ว่าจะเป็นระบบห้องสมุด ระบบคะแนน ระบบการวัดผล รวมทั้งวิชาการศึกษาสมัยใหม่ที่ก้าวหน้าที่สุดในสังคมไทยขณะนั้น นอกจากนั้นแล้ว วิทยาลัยวิชาการศึกษายังได้รับการช่วยเหลือ ทั้งด้านบุคลากร หนังสือ และทุนการศึกษา มากมาย จนอาจกล่าวได้ว่า วิทยาลัยวิชาการศึกษามีระบบการศึกษา ที่ก้าวหน้าที่สุดในช่วงเวลานั้น ตรา หรือเครื่องหมาย ของวิทยาลัยวิชาการศึกษา ซึ่งเป็นสมการทางด้านคณิตศาสตร์ $y=e^{x}$ (Exponential Curve) เส้นกราฟของการขยายเพิ่มขึ้น มีความหมายสอดคล้องกับปรัชญาที่ว่า "การศึกษาคือความเจริญงอกงาม" หรือ "สิกฺขา วิรุฬฺหิ สมฺปตฺตา" หรือ "Education is Growth" รวมทั้งสอดคล้องกับ "สีเทา-แดง" ซึ่งสีเทาเป็นสีของสมอง หมายถึง "ความคิด" และสีแดงเป็นสีของเลือด หมายถึง "ความกล้าหาญ" สีเทา-แดง จึงหมายถึง "คิดอย่างกล้าหาญ"

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ก่อนหน้าเหตุการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ในช่วงเวลาที่ศาสตราจารย์ ดร.สุดใจ เหล่าสุนทร เป็นอธิการบดีที่วิทยาลัยวิชาการศึกษา คณาจารย์ นิสิต และข้าราชการ ได้ร่วมกันเรียกร้องต่อรัฐบาลให้ปรับฐานะวิทยาลัยวิชาการศึกษาเป็นมหาวิทยาลัย และย้ายสังกัดจากกระทรวงศึกษาธิการไปขึ้นกับทบวงมหาวิทยาลัย ท่ามกลางการปกครองที่เข้มงวดรุนแรงของรัฐบาลทหารในขณะนั้น เพื่อความคล่องตัวในการพัฒนาโครงสร้าง การบริหาร และการเรียนการสอนที่จำกัด ไปสู่การเป็นมหาวิทยาลัยและการขยายตัวที่มีความหลากหลายวิชาชีพ แล้วท้ายที่สุด มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ"มหาวิทยาลัยที่เจริญเป็นศรีสง่าแก่มหานคร"ก็ได้รับการสถาปนาขึ้นในปีถัดมา (๒๙ มิถุนายน ๒๕๑๗) โดยมี ศาสตราจารย์ ดร.สุดใจ เหล่าสุนทร เป็นอธิการบดี (พุทธศักราช ๒๕๑๒-๒๕๒๑) และขยายตัวไปที่อำเภอองครักษ์ จังหวัดนครนายก พุทธศักราช ๒๕๓๙

จากอดีตที่เรามีคณะศึกษาศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ คณะวิทยาศาสตร์ คณะพลศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย ช่วงแผนพัฒนาการศึกษาระดับอุดมศึกษา ระยะที่ ๕ (พุทธศักราช ๒๕๒๕-๒๕๒๙) จัดตั้งคณะ

แพทยศาสตร์ แผนพัฒนาการศึกษาระดับอุดมศึกษาระยะที่ ๗ (พุทธศักราช ๒๕๓๕-๒๕๓๙) จัดตั้งคณะวิศวกรรมศาสตร์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ คณะทันตแพทยศาสตร์ คณะเภสัชศาสตร์ และแผนพัฒนาการศึกษาระดับอุดมศึกษา ระยะที่ ๘ (พุทธศักราช ๒๕๔๐-๒๕๔๔) จัดตั้งคณะสหเวชศาสตร์ และคณะพยาบาลศาสตร์

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร พัฒนาไปสู่การเป็นมหาวิทยาลัยกลางเมืองที่ทันสมัยก้าวหน้า ผสานสัมพันธ์กับกระแสสากล และพัฒนาการศึกษาในระดับบัณฑิตศึกษา และมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ องครักษ์ พัฒนาทางด้านวิทยาศาสตร์สุขภาพ วิทยาศาสตร์เทคโนโลยี วิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อม และผสานสัมพันธ์กับชุมชน

หลวงพ่อโตวัดไชโยวรวิหาร

ศาสตราจารย์ ดร.วิรุณ ตั้งเจริญ

เมื่อเริ่มจำความได้ ก็เห็นหลวงพ่อโตอยู่ตรงข้ามฝั่งแม่น้ำ (เจ้าพระยา) หน้าบ้านโบสถ์และวิหารหลวงพ่อโต โดดเด่นเป็นสง่า สวยงาม ภาคภูมิใจ"หลวงพ่อโต" ในความรู้สึกนึกคิดของพวกเรา หมายความรวมทั้ง **สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) และพระมหาพุทธพิมพ์** ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) สร้างขึ้น **"วัดไชโยวรวิหาร"** ที่พวกเราเรียกกันสั้นๆ ติดปากว่า **"วัดไชโยฯ"** ผู้คนถิ่นอื่นมักจะเรียกว่า **"วัดเกษไชโย"** ชื่อวัดที่เป็นทางการคือ "วัดไชโยวรวิหาร" คำว่า "วรวิหาร" คงมาเติมภายหลังที่ได้รับการสถาปนาเป็นวัดหลวง ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

แม่เล่าว่า เมื่อผมเกิดใหม่ๆ เป็นเด็กขี้โรคผอม ยาย พ่อและแม่ ต้องเอาไปถวายหลวงพ่อโต ถวายให้เป็นลูกหลวงพ่อโต ตามความเชื่อของเราและคนแถบนั้นว่า ถ้าใครสุขภาพไม่แข็งแรง เมื่อนำไปถวายเป็นลูกของหลวงพ่อโตแล้ว จะสุขภาพแข็งแรง เจริญรุ่งเรือง ก็คงหมายความรวมถึง สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) และพระมหาพุทธพิมพ์ จนถึงวันนี้ ด้วยความที่โตอยู่หน้าหลวงพ่อโต เช้า สาย บ่าย เย็น ค่ำ พวกเราก็ต้องมอง ต้องเห็นหลวงพ่อโต ด้วยความเคารพ ศรัทธา และภาคภูมิใจ ด้วยตระหนักอยู่ตลอดเวลาว่าเป็น"ลูกหลวงพ่อโต" และวิ่ง เล่น เดิน เรียน ทำงาน อยู่ต่อหน้าท่าน ทำให้ทระนงตลอดเวลาว่า"หลวงพ่อโต" จะปกปักษ์คุ้มครองดูแล เป็นพลังใจให้เราทำความดีและเจริญรุ่งเรือง จะสุข จะทุกข์ จะยาก จะเจ็บป่วย จะมีปัญหา จะมีเหตุเภทภัย จะต้องการกำลังใจก็นึกถึงแต่หลวงพ่อโต "หลวงพ่อโต" จึงเป็นมากมายหลายอย่างในชีวิต ทั้งรูปธรรมและนามธรรม

แม่ก็เกิด โต มีครอบครัว และมีลูกหลานที่นี่ แม่เล่าหลายครั้งว่า "สมเด็จฯโต" ซึ่งแม่หมายถึง สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) มานั่งได้ที่วัดไชโยฯ จึงได้สร้างพระพุทธรูปนั่งที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทยไว้ที่นี่ การสร้างครั้งแรกใหญ่โตกว่านี้มาก ต่อมาได้พังทลายลง หลังจากนั้นได้มีการสร้างวิหารครอบ "หลวงพ่อโต" (พระมหาพุทธพิมพ์) แถมด้วยเกร็ดเรื่องราวว่า มีช่างที่ขึ้นไปสร้างอยู่ข้างบนไม่ยอมลงมาข้างล่าง ฉี่อยู่ข้างบน ได้ตกลงมาเสียชีวิต

แม่เล่าถึงสมเด็จฯโตว่า เป็นพระที่มีวัตรปฏิบัติงดงามมาก ไม่ติดยึดกับสิ่งใด และมีอำนาจปาฏิหาริย์มากมาย แม่เล่าถึงการที่สมเด็จฯโตไม่ติดยึดว่า ครั้งหนึ่ง สมเด็จฯโตจำวัดอยู่ในเรือ มีขโมยจะมาขโมยของในเรือ ท่านรู้สึกตัวจึงได้เอาเท้าเขี่ยของให้กับขโมย ขโมยก็เอาของนั้นไป

เมื่อโตขึ้น ผมก็ได้มาเรียนอยู่ในโรงเรียนที่วัดไชโยวรวิหาร ก็ต้องเดินผ่านวนเวียนไปมารอบๆโบสถ์วิหาร วนเวียนเข้ามากราบไหว้หลวงพ่อโต ทุกครั้งก็ต้องแหงนคอตั้งบ่าเพื่อมองพระพักต์ของท่าน และก็เห็นตาของท่านมองต่ำ

อยู่ตลอดเวลา จดจำทุกซอกทุกมุมของบริเวณพุทธาวาสได้ดี ด้านหน้าเป็นโบสถ์ มีจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัชกาลที่ ๕ ช่างเขียนจากเมืองหลวง เป็นภาพจิตรกรรมฝาผนังที่สอดแทรกชีวิตและผู้คนมากมาย ในกระแสสังคมใหม่ในช่วงเวลานั้น ไทย จีน ฝรั่ง แขก เข้ามาอยู่ในกรุงสยาม เป็นผลงานจิตรกรรมฝาผนังที่มีคุณค่าและประเมินค่ามิได้ มีคุณค่าในเชิงประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา และศิลปวัฒนธรรม หาชื่นชมได้ยาก สมควรได้รับการอนุรักษ์ดูแลอย่างดียิ่ง พระประธานในโบสถ์ เป็นพระพุทธรูปแสดงพุทธลักษณะตามแบบแผนของพุทธศิลป์ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนกลางที่งามสง่า ด้านหลังวิหารใหญ่เป็นโบสถ์ขนาดเล็กลดหลั่นลงมา เราเรียกกันว่า"โบสถ์ตาโฮ่" มีพระพุทธรูปฝีมือช่างพื้นบ้านดำมืดอยู่ กอปรกับมีเกร็ดเรื่องราวเกี่ยวกับตาโฮ่ว่า เป็นคนดูแลโบสถ์วิหารพัก อยู่ในโบสถ์เล็กด้านหลัง เสียชีวิตในโบสถ์เล็กหลังนั้น ตอนเด็กเราจึงกลัวกันมาก ไม่กล้าแม้แต่จะเดินผ่าน

นอกจากนั้น ก็ยังคงจำมากมายหลายสิ่งได้ดี ต้นพิกุลขนาดใหญ่ข้างโบสถ์ (ถ้าเดินเข้าด้านหน้าก็จะอยู่ทางขวามือ) ที่จุดกระดาษเงินกระดาษทองและจุดประทัด อีกด้านหนึ่งแขวนระฆังหลายลูก จำได้ตลอดเวลาว่าวัดไชโยวรวิหารสะอาดและประณีตเรียบร้อยมาก เกี่ยวข้องกับเจ้าอาวาสสมัยนั้นคือ **พระครูมหาพุทธพิมพาภิบาล (วร โสภโชติ)** ซึ่งเป็นพระราชาคณะ ท่านมีวัตรปฏิบัติที่งดงาม พัฒนาวัดให้สวยงาม สะอาด ประณีต ท่านดุมาก พระ เณร ลูกศิษย์ ฆราวาส ก็จะเกรงท่านมาก ทราบว่าไม่มีใครกล้าเดินผ่านกุฏิของท่าน พวกเราเป็นเด็กน้อยก็กลัวท่านไปด้วย ลูกศิษย์ของท่าน ถ้าใครทานข้าวไม่เรียบร้อย ทานข้าวแล้วหก ท่านให้เก็บข้าวทีละเม็ดไปทิ้งแม่น้ำ (เจ้าพระยา) ต้องทิ้งให้มีเสียงดัง เด็กวัดก็ต้องทิ้งข้าวพร้อมทั้งกระโดดลงน้ำให้มีเสียงดังด้วยแล้วก็กลับมาหยิบเม็ดต่อไปทิ้งและกระโดดน้ำทำเช่นนี้จนหมดเม็ดข้าวสุกที่ทำหก จากกุฏิถึงริมแม่น้ำเจ้าพระยาห่างสัก ๓๐ เมตร ได้กระมัง

พระพุทธรูปสามองค์ที่วัดไชโยวรวิหาร มีพุทธลักษณะที่แตกต่างกันออกไป **พระประธานในโบสถ์ด้านหน้า** แสดงพุทธลักษณะตามพระราชนิยมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่รับอิทธิพลแนวคิดตะวันตกและจีน ก่อให้เกิดการผสมผสานและสร้างพุทธลักษณะขึ้นใหม่ เป็นการผสมผสานรูปแบบอุดมคติเหมือนจริงและเจือกระแสจีน เป็นการผสมผสานที่ก้าวผ่านลักษณะใดลักษณะหนึ่ง จนเหลือผลึกของความงามเชิงอุดมคติอย่างรัตนโกสินทร์ตอนกลาง เป็นพุทธลักษณะเฉพาะที่งดงาม

"พระมหาพุทธพิมพ์" ในวิหารใหญ่ ปั้นโดยช่างหลวง **พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐ์วรการ** นายช่างปั้นพระพุทธรูปฝีมือยอดเยี่ยมที่สุดในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยพุทธลักษณะที่สง่างามมาก **"สง่า"** ทั้งขนาดที่เราต้องแหงนมองคอตั้งบ่า สง่าด้วยรูปทรงและทรวดทรงที่ดูมั่นคงหนักแน่น รูปทรง พื้นที่และเส้น ขัดแย้งและผสานกลมกลืนกันอย่างงดงาม ให้ความรู้สึกที่สงบและมีพลัง โดยรวมทั้งหมด การแหงนมองผ่านจากฐานล่างขึ้นสู่พระพักตร์ ให้ความรู้สึกถึงการผสานกันระหว่างความมั่นคงและนุ่มนวล พระเนตรที่เหลือบมองลงต่ำอย่างสงบ พร้อมด้วยพุทธธรรมและเมตตาธรรม เป็นความ **"สง่า"** งามที่แสดงอัตลักษณ์พิเศษ ที่เราไม่สามารถหาที่ใดชื่นชมได้อีก

ส่วนอีกองค์หนึ่งด้านหลัง ในโบสถ์ตาโฮ่ ก็แสดงถึงพุทธลักษณะเฉพาะอย่างช่างฝีมือ พื้นบ้าน ซื่อ งดงามอย่างอิสระ ไร้แบบแผนสำเร็จรูป และแสดงพลังศรัทธาอันสูงส่ง แสดงพุทธลักษณะอิทธิพลปลายสมัยกรุง

ศรีอยุธยาต่อต้นกรุงรัตนโกสินทร์

ภาพรวมของโบสถ์และวิหาร รวมทั้งซุ้มประตูและกำแพงเขตสังฆวาส ศาลาการเปรียญ เจดีย์ ที่มีมาแต่อดีต นับว่าเป็นการออกแบบทางสถาปัตยกรรม การออกแบบผนังพื้นที่และภูมิสถาปัตย์ที่สง่างาม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง โบสถ์ วิหาร ศาลาลาย ซุ้มประตูกำแพงในเขตพุทธาวาส ที่เรียบง่าย โดดเด่น ตกแต่งลวดลายประกอบอย่างเฉลียวฉลาดพองาม ไม่ทำลายความงามและมวลรวมทางสถาปัตยกรรม มวลและปริมาตรรวมที่ลดหลั่น แคบ-กว้าง พื้นที่-ลายละเอียด แสง-เงา ประสานกลมกลืนงดงาม ทั้งมองระยะใกล้และไกล คอตั้งบ่าและไม่ตั้งบ่า จากถนนใหญ่จากฝั่งตรงข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา หรือเข้ามาด้านหลังวัดไชโยวรวิหาร

การกล่าวถึงวัดไชโยวรวิหารหรือ "วัดเกษไชโย" คงขาดไม่ได้ที่จะกล่าวถึง **พระพิมพ์สมเด็จฯโต** หรือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) เป็นที่กล่าวขานถึงศรัทธาปาฏิหาริย์ และเมตตามหานิยมเป็นอย่างมาก เราเชื่อมั่นกันว่า การคล้อง "พระพิมพ์วัดเกษไชโย" เป็นเสน่ห์สำหรับบุคคลนั้น จะเป็นที่รักใคร่ชอบพอ มนุษยสัมพันธ์ดีงาม สมัครสามัคคี ทั้งพระสมเด็จฯ จากกรุเก่า สร้างเขื่อนรุ่นแรก (๒๔๙๔) สร้างเขื่อนรุ่นหลัง รุ่นปัจจุบัน สมเด็จฯ ๓ ชั้น ๗ ชั้น ๙ ชั้น รุ่นอกร่อง (สงสัยอะไรก็สอบถามนักส่องพระเอาเอง) "พระสมเด็จฯ" ที่เล่าลือกล่าวขานถึง ก็มีทั้งสมเด็จวัดระฆังฯ (วัดระฆังโฆสิตาราม กทม.) สมเด็จวัดเกษไชโย และสมเด็จบางขุนพรหม (วัดอินทรวิหาร กทม.) อย่างไรก็ตาม อย่าลืมท่อง **คาถาชินบัญชร** ให้ได้ คาถาที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ให้ปลุกเสกพระสมเด็จฯ สวดทุกวันด้วยจิตอันบริสุทธิ์ จักเป็นผู้บรรลุสู่ความสุข เป็นมหามงคลและเสน่ห์แก่ตนเอง...แล้วท่านมี **"สมเด็จฯ วัดเกษไชโย"** คล้องคอหรือยัง

หลายปีมาแล้ว มีข่าวในหนังสือพิมพ์ว่า รูปปั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) องค์เล็กที่ตั้งอยู่เบื้องหน้าพระมหาพุทธพิมพ์ เป็นรูปจำลองที่เห็นมาแต่เล็ก คาดว่าจะปั้นและหล่อสำริดตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีลักษณะและใบหน้าที่คล้ายภาพถ่าย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) มาก ได้มีขโมยใจบาปและหยาบ ขโมยไปจากวัดไชโยฯ ผมได้เขียนบทความลงในนิตยสารมติชนสุดสัปดาห์ด้วยความเศร้าใจ (๒๕๓๕) เวลาผ่านไปนานพอสมควร จึงทราบข่าวว่า วัดไชโยวรวิหาร ได้รูปปั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) กลับคืนมาแล้ว มีรายละเอียดของเรื่องว่า โจรใจบาปได้วางแผนล่วงหน้าเข้าไปในวิหารและถอดสลักหน้าต่างทิ้งไว้ในตอนกลางวัน กลางคืนก็กลับเข้ามาขโมยรูปจำลองสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) เมื่อโจรร้ายขโมยรูปจำลองฯ ใส่รถปิคอัพไป รถได้เกิดอุบัติเหตุตกถนน แต่ก็ยังพยายามเอาไปไว้ในบ้าน ขุดฝังไว้ในดิน ตลอดเวลานั้น โจรร้ายมีแต่ความทุกข์และร้อนใจตลอดเวลา จนโจรร้ายกลับใจไปแจ้งตำรวจด้วยตัวของเขาเอง...อโหสิกรรม วัดไชโยวรวิหารจึงได้รูปจำลองสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) กลับคืนมา

ผมได้มีโอกาสกลับมากราบ"หลวงพ่อโต" เมื่อ ๒-๓ ปีที่แล้ว วัดไชโยวรวิหารทรุดโทรมและสกปรกมาก ระเบียบวินัย ละเอียด-หยาบ สะอาด-สกปรก คงขึ้นอยู่กับผู้นำ ผู้กำกับดูแลองค์กรแต่ละองค์กร

เมื่อผมรับหน้าที่อธิการบดี มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ (๒๘ มิถุนายน ๒๕๔๖) ได้ ๒-๓ เดือน ได้มีเรื่องด่วนเข้ามาคือ เรื่องกฐินพระราชทานที่มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒต้องดำเนินการ ต้องทอดกฐินพระราชทานที่

วัดหลวง ได้วางเป้าหมายในเบื้องต้นว่าถ้ามีโอกาสได้ทำหน้าที่อธิการบดี ๔ ปี ตามวาระ ก็จะขอทอดกฐินพระราชทาน ๔ ภาค ภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ ปีที่ผ่านมา (๒๕๔๖) มศว และสมาชิกราว ๓๐๐ คน ได้เดินทางไปทอดกฐินพระราชทานที่ **วัดพระธาตุหริภุญชัยวรมหาวิหาร จังหวัดลำพูน** ปีนี้ (๒๕๔๗) **วัดไชโยวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง** ปีหน้า (๒๕๔๘) **วัดพระธาตุพนมวรมหาวิหาร (พระธาตุพนม) จังหวัดนครพนม** และปี ๒๕๔๙ **วัดมหาธาตุวรวิหาร (พระธาตุไชยา) จังหวัดสุราษฎร์ธานี** ก็หวังว่าจะเป็นไปได้ทั้งหมด

หลังจากที่จองกฐินพระราชทานที่วัดไชโยวรวิหารแล้ว ได้มากราบ **พระครูพิศาลชัยมงคล** ที่เพิ่งรักษาการเจ้าอาวาสวัดไชโยวรวิหาร เมื่อได้เข้ามาที่วัดไชโยฯ ให้รู้สึกแปลกใจมาก (ช่วงฤดูร้อน ๒๕๔๗) ในช่วงเวลาสั้นๆ วัดไชโยฯ ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์มากมาย ทั้งบริเวณพุทธาวาส สังฆาวาส และศาลาการเปรียญ วัดไชโยฯ สะอาดขึ้นมาก ผมเองก็ได้ชื่นชมยินดีอยู่ลึกๆ เมื่อได้มีโอกาสมาพบและกราบนมัสการท่านเพื่อเตรียมการกฐินพระราชทานอีกหลายครั้ง ก็ทำให้ประจักษ์หลายอย่างว่าท่าน (พระครูพิศาลชัยมงคล) เป็นทั้งพระนักพัฒนาและพระนักการศึกษา ที่มุ่งให้วัด โรงเรียน และบ้านเป็นฐานปฏิรูปการศึกษาร่วมกัน ซึ่งก็เป็นที่หวังว่าวัดบนฐานคิดใหม่จะส่งผลไปสู่การที่วัดจะปรับตัวเป็นศูนย์กลางของชุมชนอย่างแท้จริงต่อไป

ผมและคณะที่มาทอดกฐินพระราชทาน ได้รับความเมตตาจากท่านพระครูพิศาลชัยมงคล อย่างยิ่ง ได้ร่วมกันสร้างรูปจำลองสององค์คือ **รูปจำลองสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)** และ **รูปจำลองพระมหาพุทธพิมพ์** โดยได้ขอให้ศิลปินช่างปั้นที่มีฝีมือเป็นเลิศในการปั้นพระพุทธรูปใน พ.ศ. นี้ คือ อาจารย์บำรุงศักดิ์ กองสุข ช่วยปั้นรูปจำลองดังกล่าว ท่านคงได้เห็นความงดงาม ทั้งรูปจำลองสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) และรูปจำลองพระมหาพุทธพิมพ์แล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง"ความงามสง่า" ของพระมหาพุทธพิมพ์ รูปจำลองทั้งสององค์หน้าตักกว้าง ๙ นิ้ว และได้ผ่านพิธีพุทธาภิเษกแล้ว

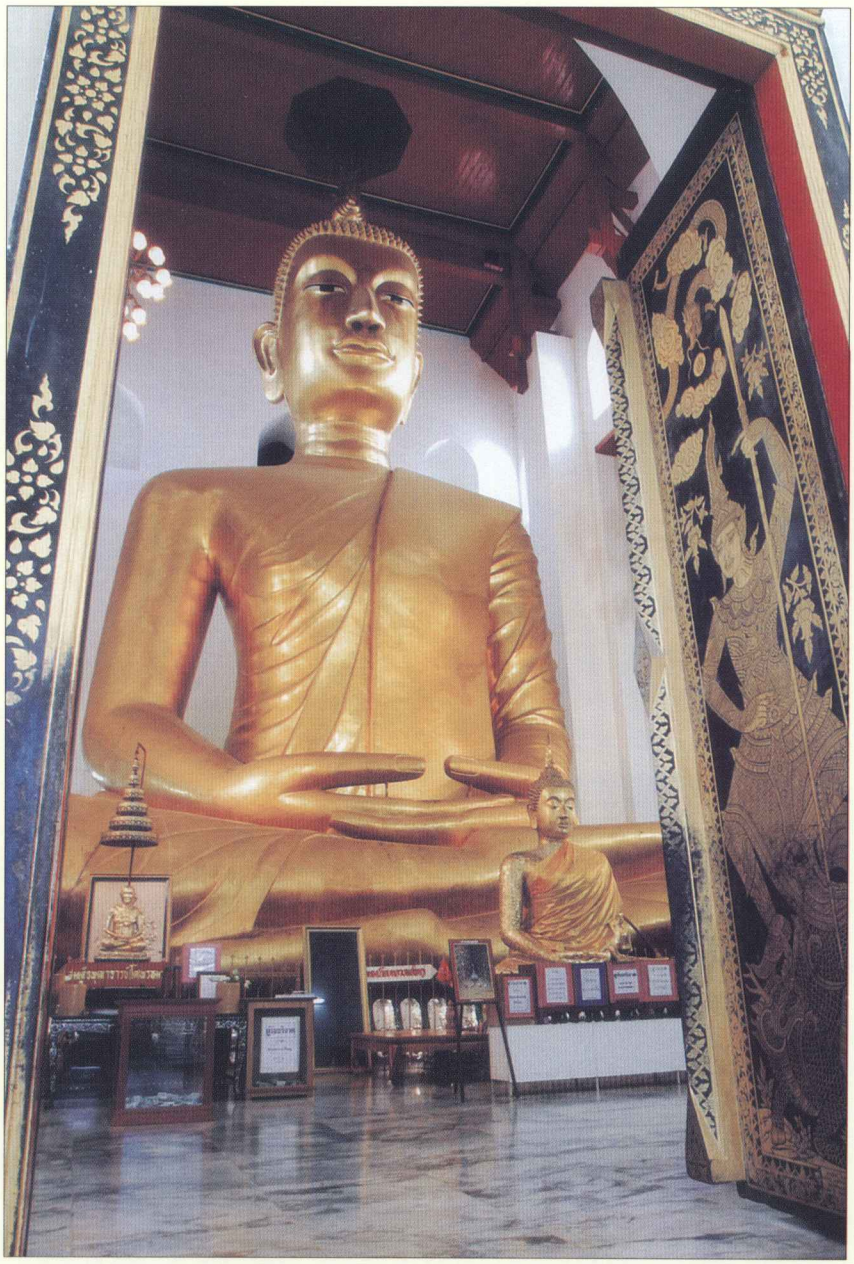
นอกจากนั้นแล้ว มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ยังได้จัดพิมพ์หนังสือที่ระลึก สำหรับการทอดกฐินพระราชทานครั้งนี้ โดยหวังให้เป็นหนังสือที่ระลึกที่มีคุณค่า ไม่น้อยไปกว่าหนังสือที่ระลึกการทอดกฐินพระราชทาน ณ วัดพระธาตุหริภุญชัยวรมหาวิหาร เมื่อปีที่ผ่านมา (๒๕๔๖) ซึ่งจัดพิมพ์วรรณกรรม **โคลงนิราศหริภุญชัย** ภาษาล้านนาโบราณ **ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร** ชำระ สำหรับหนังสือที่ระลึกกฐินพระราชทาน วัดไชโยวรวิหาร ปีนี้ (๒๕๔๗) ประกอบด้วยเนื้อหาสาระที่เป็นประวัติ เป็นเอกสารสำคัญ เป็นภาพสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ภาพพระมหาพุทธพิมพ์ ภาพวัดไชโยวรวิหาร ภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถ และภาพพระพิมพ์สมเด็จฯ ซึ่งหวังว่าหนังสือที่ระลึกดังกล่าว จะเป็นเอกสารสำคัญชิ้นหนึ่งของวัดไชโยวรวิหารและบรรดานักส่องพระทั้งปวงต่อไป

นอกจากนั้นแล้ว การทอดกฐินพระราชทาน ณ วัดไชโยวรวิหาร ครั้งนี้ ยังได้ขอให้จัดทอดผ้าป่าหนังสือให้กับโรงเรียน ๒๒ โรงเรียน และโรงเรียนปริยัติธรรมวัดไชโยวรวิหาร อีก ๑ โรงเรียน รวมเป็น ๒๓ โรงเรียน และหน่วยวิทยาศาสตร์สุขภาพเคลื่อนที่ มศว ร่วมรักษาเยียวยาและให้คำปรึกษาทางด้านสุขภาพพลานามัยแก่ประชาชนในครั้งนี้ด้วย

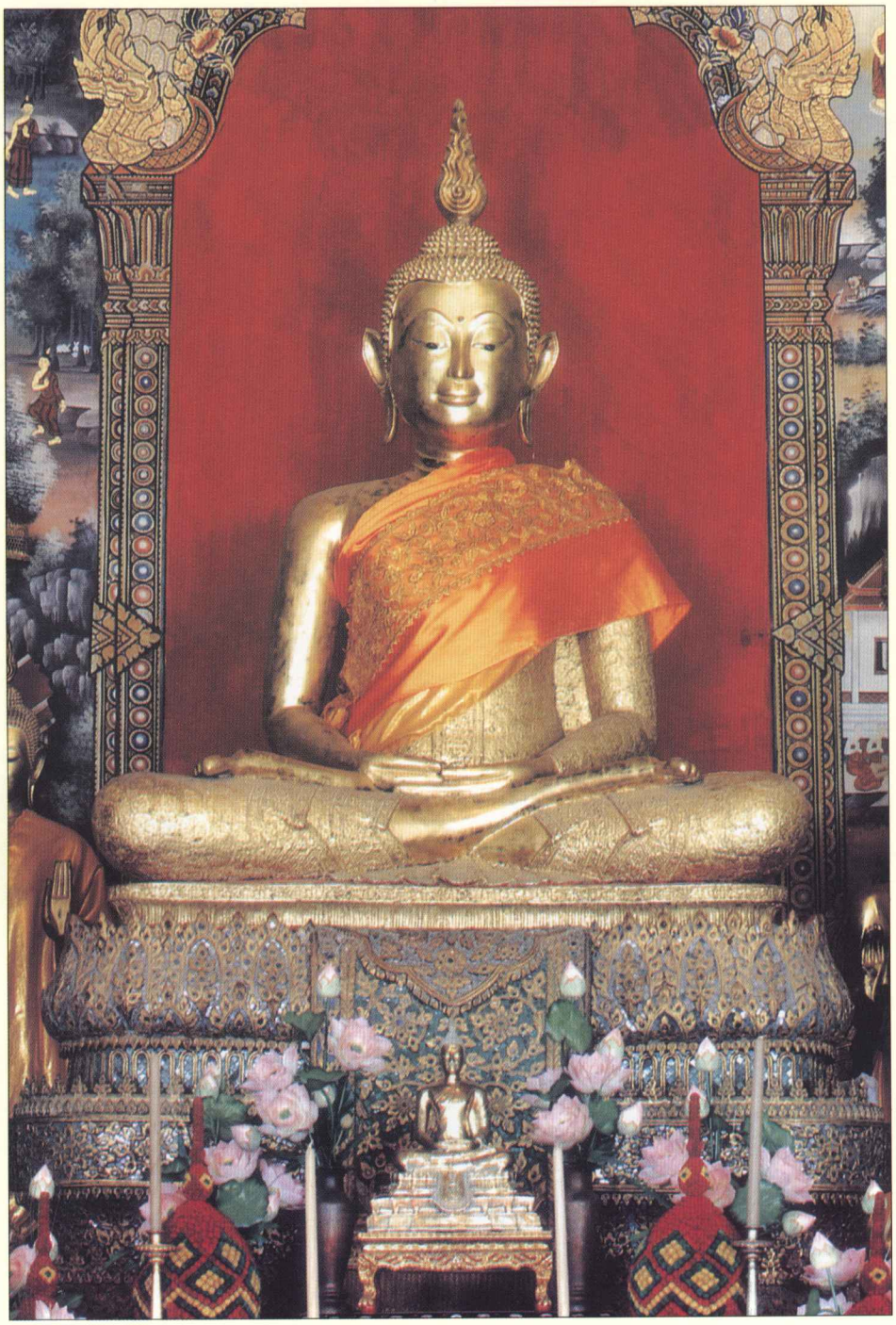
ขอกราบนมัสการขอบพระคุณและขอบพระคุณทุกท่าน ที่ได้เสียสละกำลังกาย กำลังใจ และกำลังความคิด

จนทำให้การทอดกฐินพระราชทาน ณ วัดไชโยวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง วันที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๔๗ บรรลุเป้าหมายและจิตศรัทธาของพุทธมามกะผู้มีจิตใจอันดีงามสูงส่งทุกคน ขออำนาจแห่งคุณพระศรีรัตนตรัย บุญญาธิสมภารแห่งสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) และพลังจิตศรัทธาแห่งพระมหาพุทธพิมพ์ จงก่อเกิดบุญญาภินิหารแผ่ไพศาล ปกปักษ์รักษาและกระตุ้นให้พวกเราทุกคนพร้อมด้วยสติพลัง ปัญญาพลัง พลังในการปฏิบัติภารกิจ ในการดำรงชีวิตและหน้าที่การงาน ให้เข้มแข็ง จริงจัง ดีงาม และสูงส่งสืบไป

เนื่องในโอกาสกฐินพระราชทาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ณ วัดไชโยวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง
๖ พฤศจิกายน ๒๕๔๗

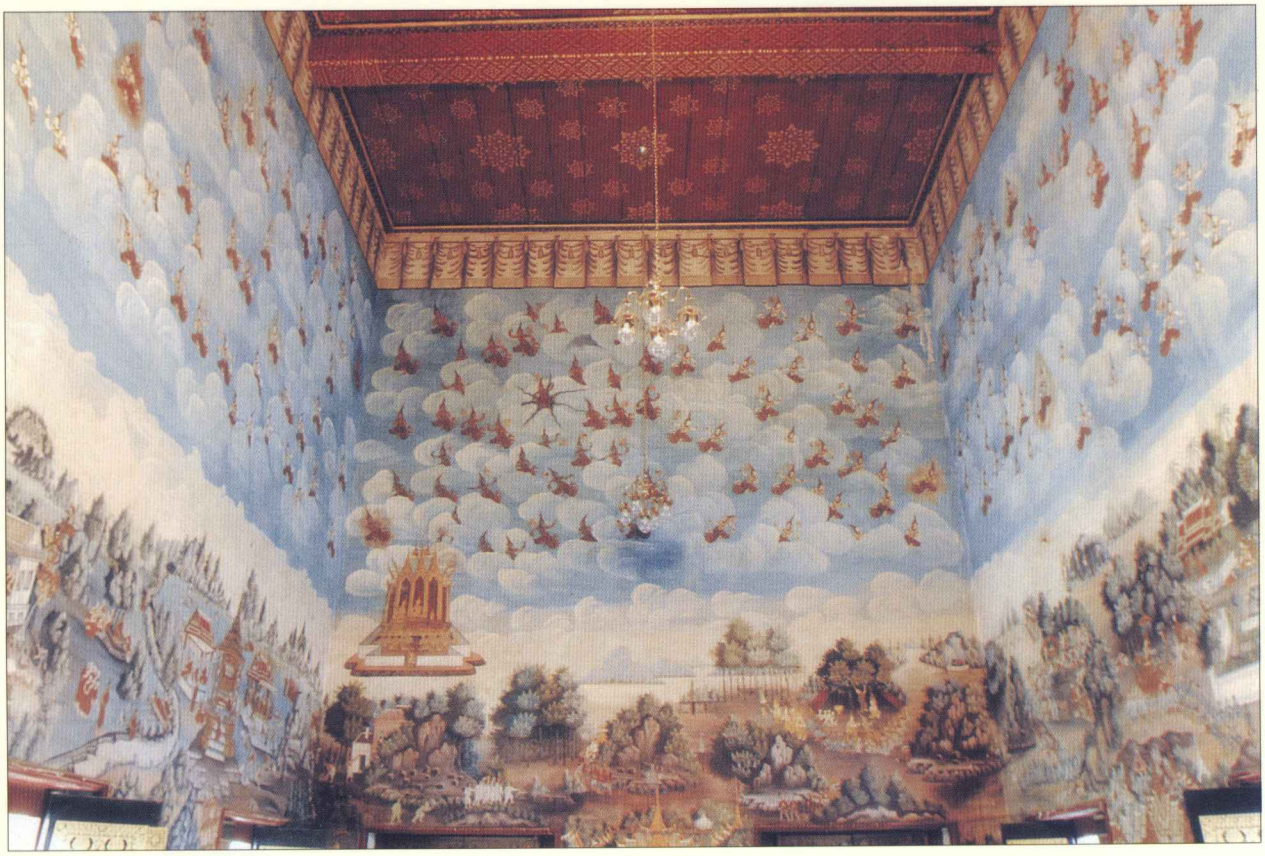
พระมหาพุทธพิมพ์

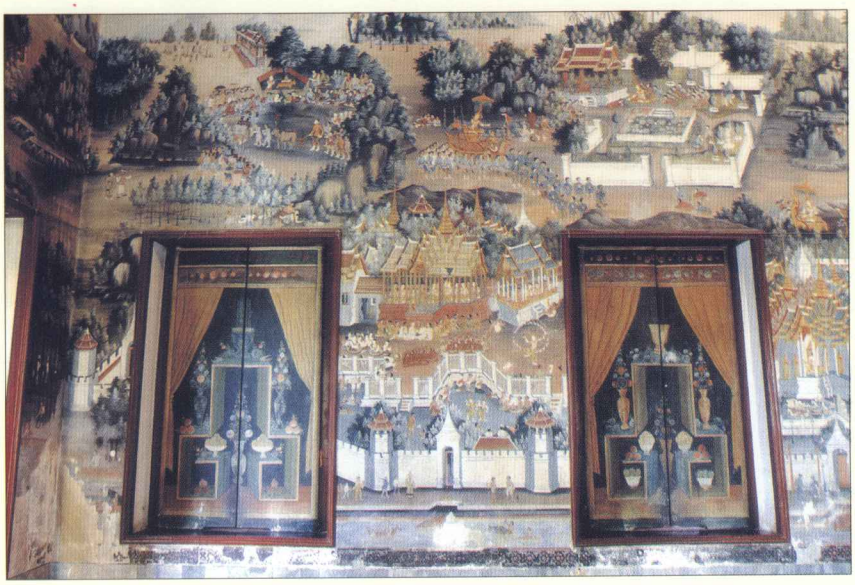

พระประธานในพระอุโบสถ

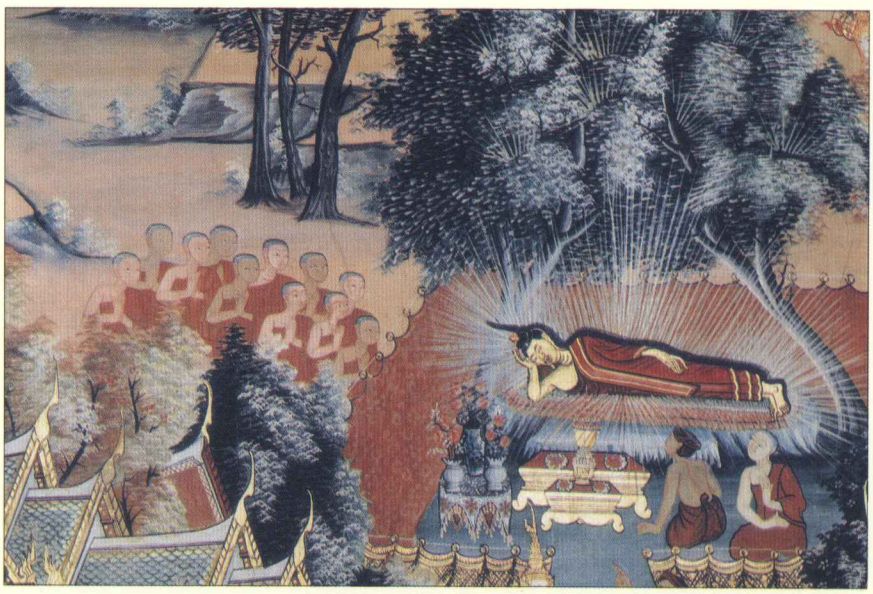

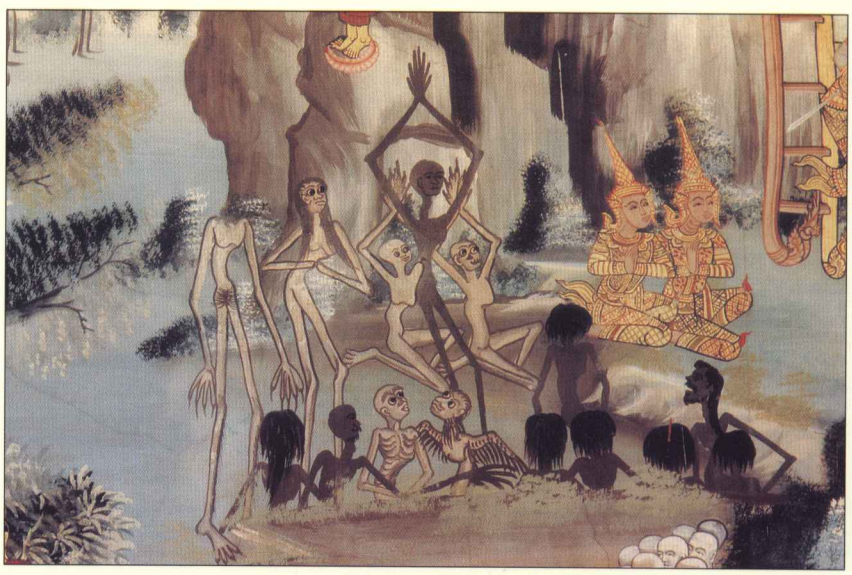

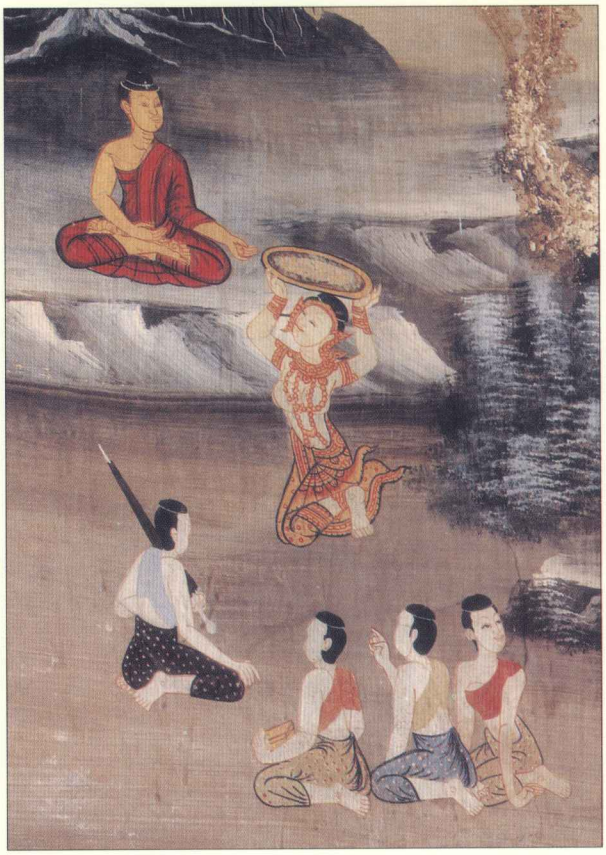

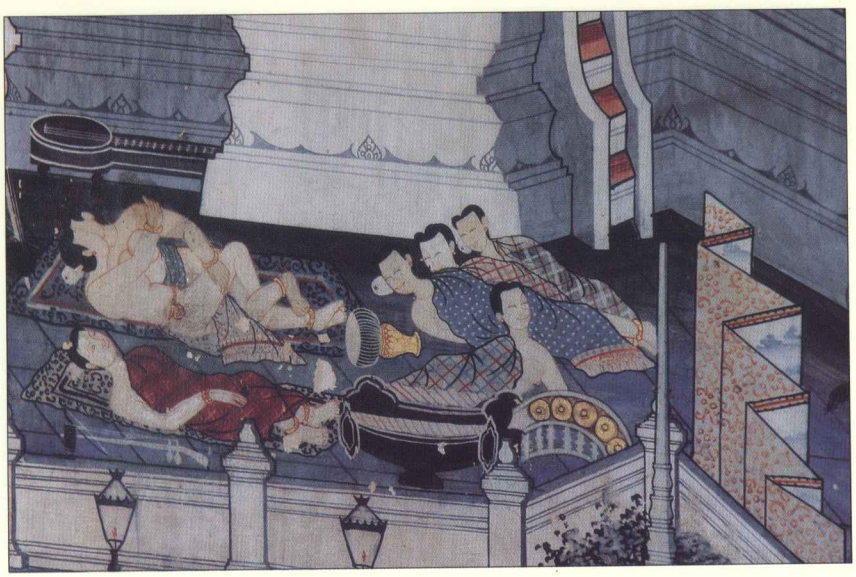

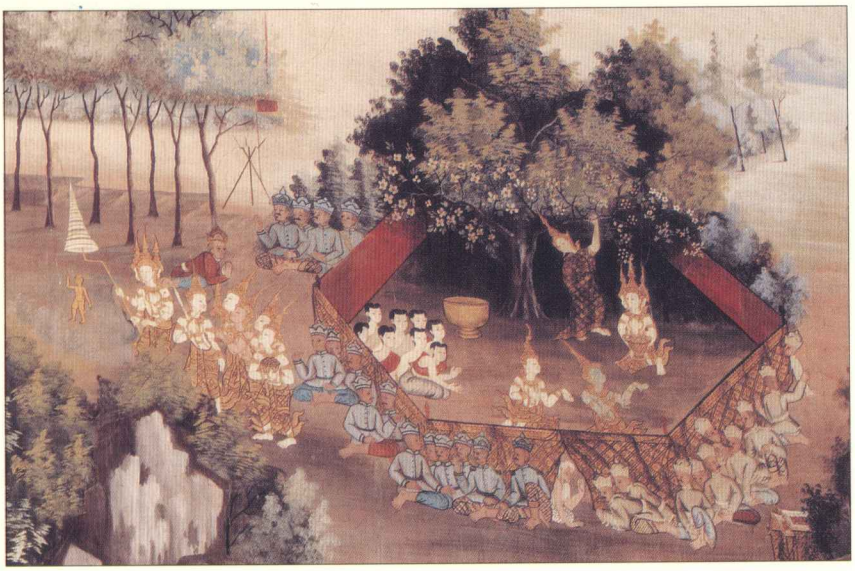

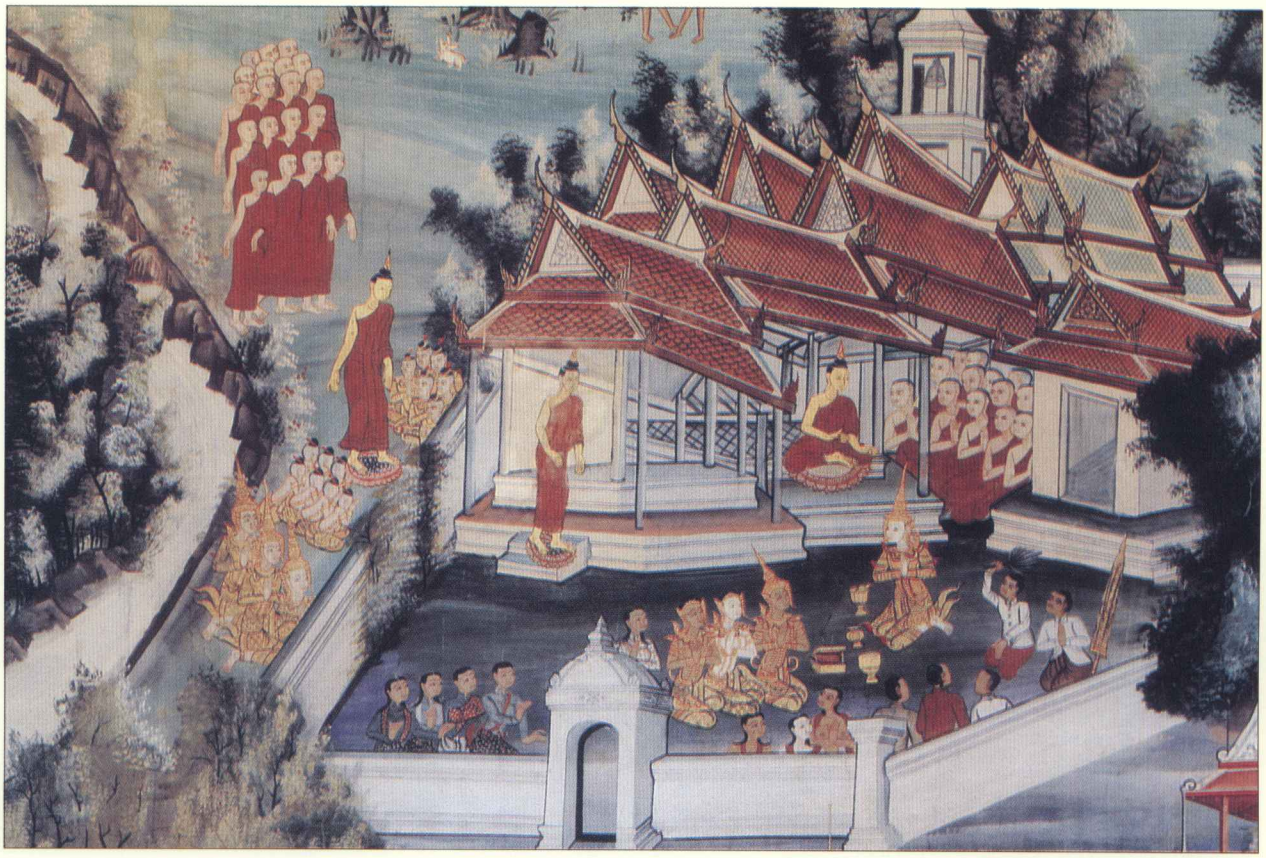

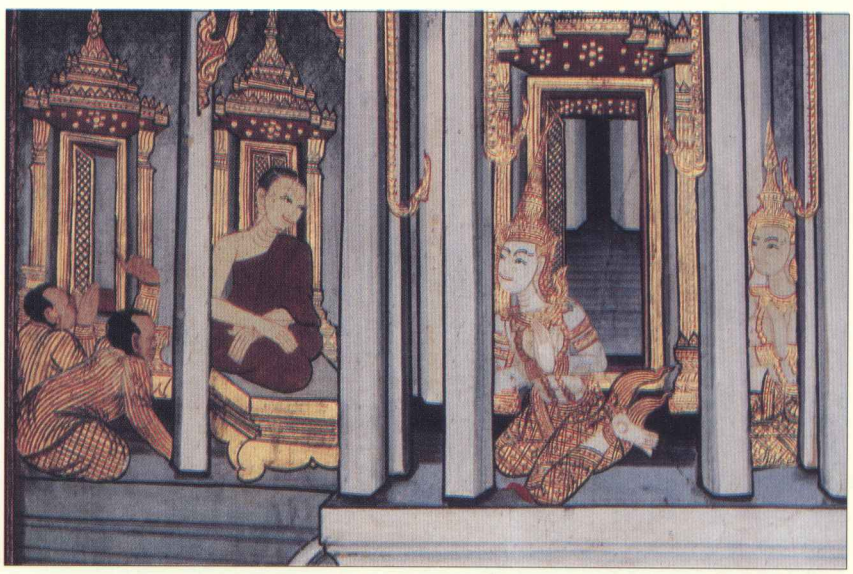

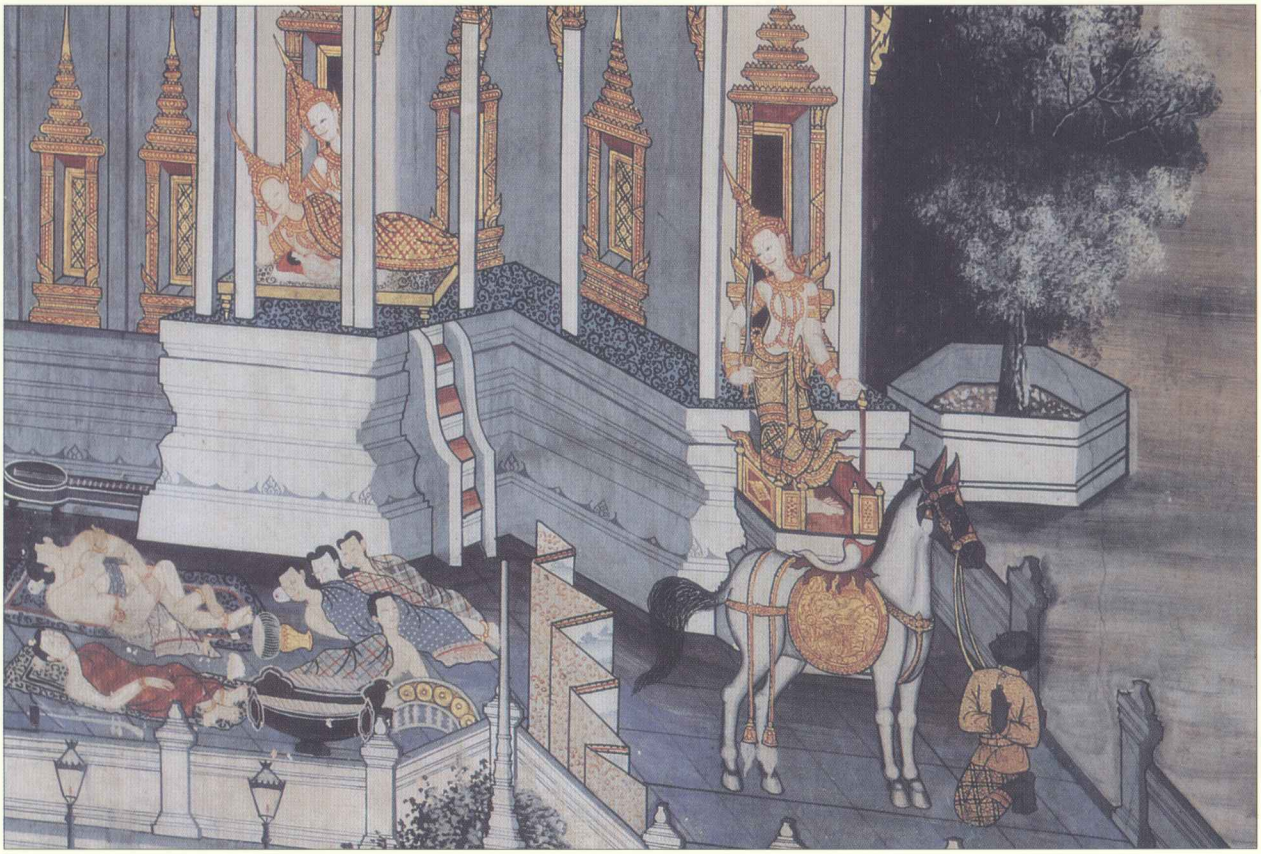

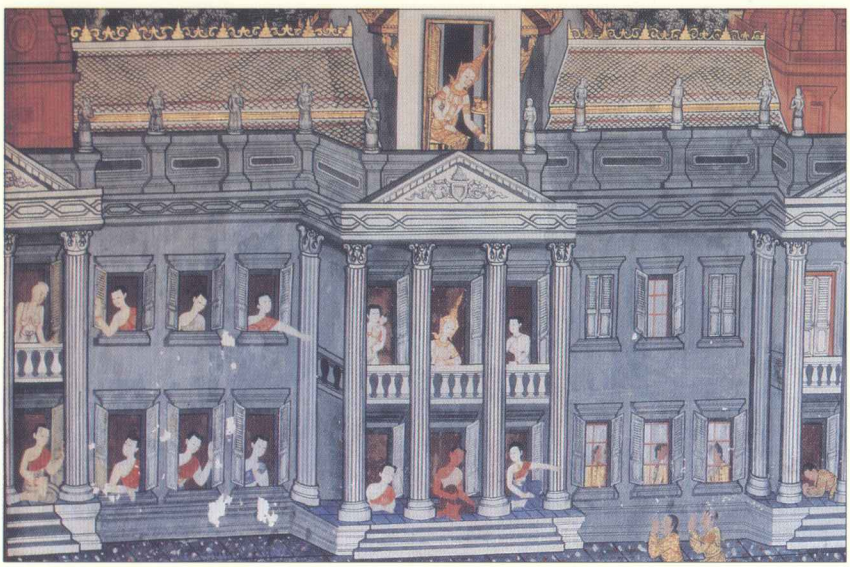

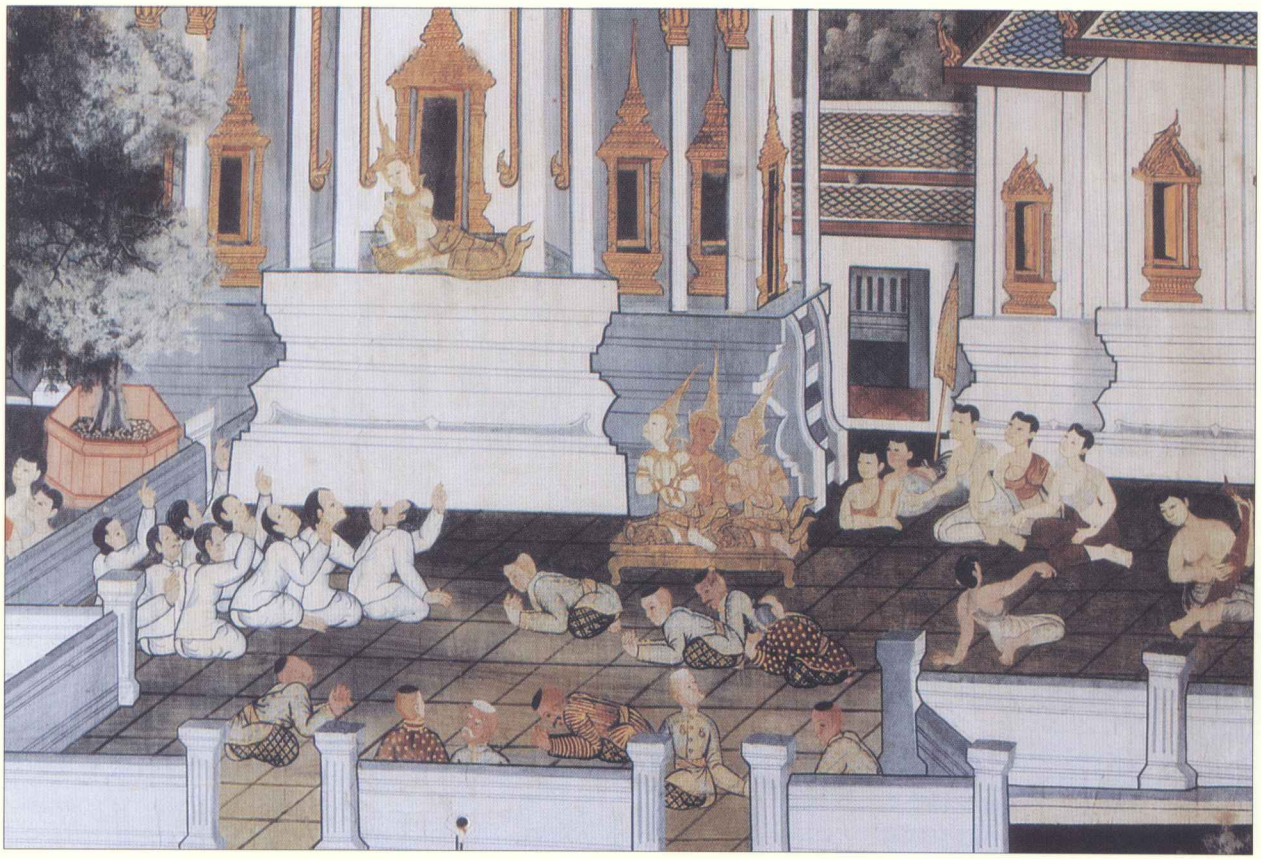

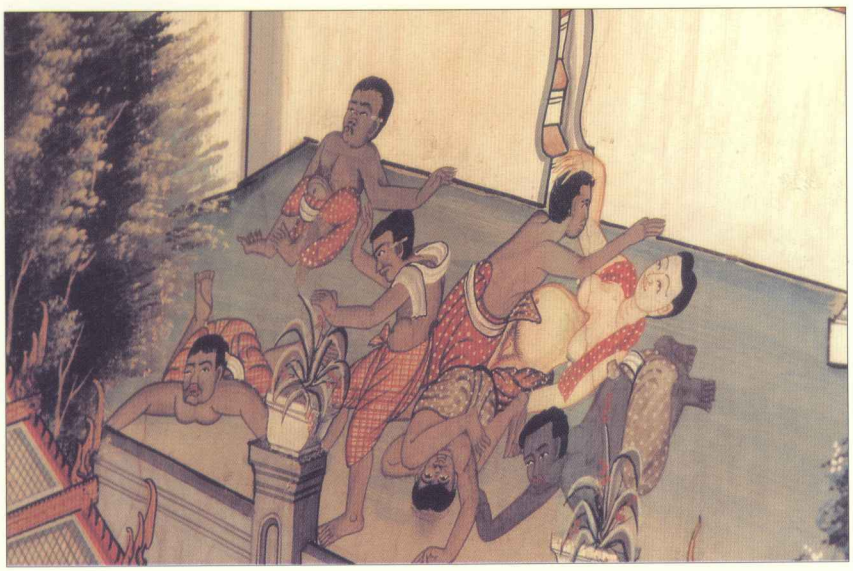

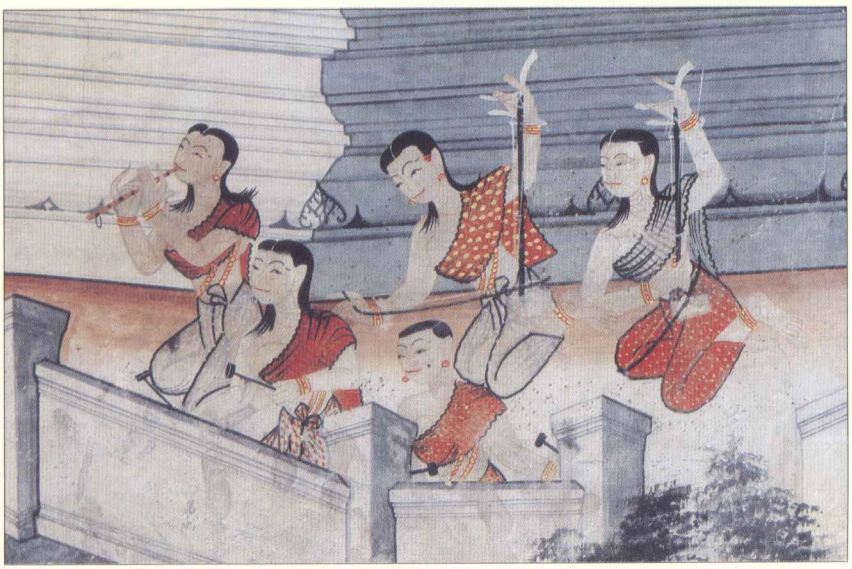

ประเพณีทอดกฐิน : วิถีไทยในงานบุญ

ชวนพิศ อิฐรัตน์

เสฐียรโกเศศ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ **ตรุษ-สารท** ว่าด้วยประเพณีเกี่ยวกับเทศกาลว่า

> ออกพรรษาแล้วตลอดไปจนถึงเดือน ๑๒ เป็น**เทศกาลทอดกฐิน ซึ่งเป็นที่ยินดีปรีดาและรื่นเริงของชาวบ้าน ด้วยจะได้มีโอกาสทำบุญสุนทานควบกันไปกับความสนุกร่าเริงบันเทิงใจ** ก่อนถึงวันทอดกฐินชาวบ้านมักไปเลือกหาวัดที่จะทอดหาได้แล้วก็ไปจองล่วงหน้าไว้ เพื่อให้วัดรู้ตัวและมีเวลาเตรียมรับรองในวันทอด โดยมากวัดที่จองไว้มักเลือกวัดหมู่บ้านอื่น เพื่อได้มีโอกาสแห่กฐินไปครึกครื้นอย่างสนุกสนานและประสานสมัครสมานสามัคคี เป็นไมตรีกับชาวบ้านโน้น ซึ่งเมื่อรู้ว่าจะไปทอดกฐินที่วัดหมู่บ้านของเขาในวันใด ก็จะได้เตรียมการเพื่อต้อนรับ ตลอดจนเลี้ยงดู และเล่นสนุกร่วมสามัคคีวิสาสะกัน นอกนั้นงานทอดกฐินในที่ไกลได้โอกาสเที่ยวเตร่เปลี่ยนภูมิประเทศ ให้เห็นแปลกเห็นใหม่ไปจากที่เคยเห็นอย่างซ้ำซากอยู่ทุกเมื่อเชื่อวัน ถ้าสิ่งใดในหมู่บ้านโน้นมีแปลกหรือมีใหม่ ก็จะได้รู้ดูเห็นด้วยตนเอง แล้วนำเอาสิ่งที่มีอยู่ในถิ่นนั้นนำมาใช้เป็นแบบอย่างของตนบ้างปะเหมาะ **อาจพบเนื้อคู่อยู่ที่นั่นด้วยก็ได้** เหตุฉะนี้ ประเพณีทอดกฐินต่างถิ่นของชาวบ้าน จึงถือว่าสำคัญและจำเป็น เพราะได้ทั้งบุญกุศลและเล่นสนุกรื่นเริง ได้ทั้งความรู้และจิตใจ เปลี่ยนชีวิตที่คร่ำเคร่งอยู่กับเรื่องทำมาหากิน มาเป็นชีวิตใหม่ที่สดชื่นรื่นเริงเสียชั่วคราว

การทอดกฐินเป็นทั้งประเพณีและวิถีไทยของชาวพุทธในงานบุญ กล่าวคือ นับแต่โบราณกาลจวบจนปัจจุบัน พุทธศาสนิกชนคนไทยทุกระดับชั้น ตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดินถึงสามัญชน ต่างก็ยึดถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่จะต้องมีการทอดกฐินหลังจากเทศกาลออกพรรษาแล้ว ซึ่งอาจจะเป็นการทอดกฐินทางบก (สถลมารค) หรือทางน้ำ (ชลมารค) สุดแต่สถานที่ตั้งของวัดที่จะจัดงาน การทอดกฐินมิใช่เป็นเพียงประเพณีที่เกี่ยวเนื่องด้วยพิธีกรรมทางศาสนาเท่านั้น หากยังเป็นประเพณีนิยมที่แสดงออกถึงวิถีชีวิตของคนไทย ที่มักจะผสมผสานประเพณี พิธีกรรม เข้ากับความบันเทิงอย่างเหมาะสมกลมกลืน จนกลายเป็น "เอกอัตลักษณ์" หรือบุคลิกลักษณะเฉพาะประจำชนชาติไทย

ประเภทของกฐิน

กฐินมีหลายประเภท ซึ่งล้วนแต่ข้อกำหนด กระบวนการ และขั้นตอนของพิธีกรรมที่แตกต่างกัน ดังจะได้กล่าวถึงกฐินแต่ละประเภท (ในยุคปัจจุบัน) โดยสังเขปดังนี้

๑. กฐินหลวง เป็นกฐินที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนินไปทรงทอดเอง หรือพระราชทานให้บุคคลอื่นหรือหน่วยงานต่างๆ ไปทอดถวาย แบ่งออกได้ดังนี้

๑.๑ กฐินที่กำหนดเป็นพระราชพิธี คือกฐินที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนินไปทรงทอดด้วยพระองค์เอง ณ วัดหลวง ซึ่งปัจจุบันมีทั้งหมด ๑๖ วัด เป็นวัดในกรุงเทพฯ ๑๒ วัด และในต่างจังหวัด ๔ วัด คือ

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

วัดสุทัศน์เทพวราราม

วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม

วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม

วัดอรุณราชวราราม

วัดพระปฐมเจดีย์ (จังหวัดนครปฐม)

วัดนิเวศธรรมประวัติ (จังหวัดพระนครศรีอยุธยา)

วัดสุวรรณดาราราม (จังหวัดพระนครศรีอยุธยา)

วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์

วัดบวรนิเวศวิหาร

วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

วัดเทพศิรินทราวาส

วัดมกุฏกษัตริยาราม

วัดโอรสาราม

วัดพระศรีมหาธาตุ (จังหวัดพิษณุโลก)

๑.๒ กฐินต้น คือกฐินส่วนพระองค์ เริ่มมีมาแต่ครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเกิดจากการเสด็จประพาสเป็นการส่วนพระองค์ หรือเสด็จประพาสต้น

๑.๓ กฐินพระราชทาน เป็นกฐินที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานผ้าพระกฐินของหลวงแก่กระทรวง ทบวง กรม องค์การ สมาคม ตลอดจนเอกชนที่รับพระราชทานผ้าพระกฐินไปถวาย ณ วัดหลวงต่างๆ (ยกเว้นวัดหลวงสำคัญ ๑๖ วัด ดังกล่าวแล้ว)

๒. กฐินราษฎร์ เป็นกฐินที่ชาวบ้านนำไปทอดหรือถวายพระภิกษุสงฆ์ที่จำพรรษา มีชื่อเรียกแตกต่างกันไปตามกระบวนการของการทอดได้แก่

๒.๑ มหากฐิน คือกฐินที่กระทำเป็นประเพณีในปัจจุบัน ที่เรียกว่า มหากฐิน เพราะชาวบ้านมีเวลาตระเตรียมนานวัน จำนวนผู้ไปร่วมทอดกฐินมีมาก จึงเรียกว่า มหากฐิน

๒.๒ กฐินสามัคคี คือ กฐินทั่วไปที่มีเจ้าภาพร่วมกันหลายคน กฐินประเภทนี้ เป็นที่นิยมกันอย่างแพร่หลาย เป็นการแสดงความสามัคคีที่ได้ทำบุญร่วมกัน ทั้งได้รับความสนุกสนานบันเทิงใจอีกด้วย

๒.๓ จุลกฐิน เป็นกฐินที่จัดเป็นพิธีการใหญ่ ถือกันมาแต่สมัยโบราณว่าได้อานิสงส์มาก เพราะทุกลำดับขั้นตอนตั้งแต่ต้น จนกระทั่งถึงการทอดถวายนั้น ต้องกระทำให้สำเร็จเสร็จสิ้นภายในวันเดียว จึงต้องใช้คนมาร่วมแรงร่วมใจกันมาก ถือเป็นงานที่แสดงถึงพลังสามัคคีเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ปัจจุบันจึงไม่สู้จะมีงานกฐินประเภทนี้ให้เห็นแล้ว

๒.๔ กฐินตก กฐินตกค้าง หรือกฐินโจร เป็นกฐินที่นำไปทอดที่วัดใดวัดหนึ่งที่ตกค้างจากการทอดกฐินในปีนั้น การนำไปทอดจะกระทำโดยไม่บอกกล่าวทางวัดล่วงหน้า ลักษณะเช่นนี้จึงเรียกว่าเป็นกฐินตกค้างหรือกฐินโจร เพราะไปทอดในลักษณะจู่โจม

ที่มาของประเพณีทอดกฐิน

ประเพณีทอดกฐินมีมาแต่ครั้งพุทธกาล ดังมีตำนานดังนี้

ในสมัยพุทธกาล เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับ ณ พระเชตวนาราม ซึ่งเป็นพระอารามที่อนาถบิณฑิกเศรษฐีได้สร้างถวายเป็นพุทธนิวาส ได้มีภิกษุ ๓๐ รูป ชาวเมืองปาฐาซึ่งอยู่ด้านทิศตะวันตกในแคว้นโกศล เดินทางมาหมายจะเฝ้าพระพุทธองค์ที่เมืองสาวัตถี แต่มาไม่ทันเพราะใกล้ถึงวันเข้าพรรษา จึงเข้าพักจำพรรษา ณ เมืองสาเกต อันมีระยะทางห่างจากเมืองสาวัตถีราว ๖ โยชน์ ภิกษุทั้ง ๓๐ รูปนั้นล้วนแต่เป็นผู้เคร่งครัดปฏิบัติธุดงค์และต่างมีความศรัทธาอย่างแรงกล้าที่จะได้เข้าเฝ้าพระบรมศาสดา เมื่อถึงวันออกพรรษาแล้วก็รีบเดินทางไปยังเมืองสาวัตถีโดยไม่มีการรั้งรอแม้ว่ายังเป็นช่วงที่ฝนยังตกหนักน้ำท่วมอยู่ทั่วไป แม้จะต้องฝ่าแดดกรำฝน ลุยโคลนอย่างไรก็ไม่ย่อท้อ เมื่อภิกษุทั้ง ๓๐ รูปได้เข้าเฝ้าพระบรมศาสดาสมความตั้งใจแล้ว ครั้นพระองค์ตรัสถาม จึงได้เล่าเรื่องราวทั้งหมดให้ทรงทราบ พระพุทธองค์จึงตรัสธรรมมิกถาภิกษุเหล่านั้นก็ได้สำเร็จพระอรหัตผล ในลำดับนั้นพระบรมศาสดาทรงดำริถึงความยากลำบากของภิกษุเหล่านั้น จึงเรียกประชุมภิกษุสงฆ์แล้วตรัสอนุญาตให้ภิกษุรับผ้ากฐินได้ในเมื่อออกพรรษาแล้ว นางวิสาขาได้ทราบพุทธานุญาต จึงได้เป็นผู้ถวายกฐินเป็นคนแรก

ประเพณีทอดกฐินในประเทศไทย

การทอดกฐินในประเทศไทย เป็นทั้งประเพณีและวิถีไทยในงานบุญ กล่าวคือนอกจากจะได้ทำบุญกุศลด้วยการแสดงออกซึ่งความสามัคคี ร่วมแรงร่วมใจประกอบกิจพิธีทางศาสนาแล้วยังเป็นโอกาสที่จะได้เดินทางท่องเที่ยวไปในที่ต่างถิ่น หรือต่างบ้านต่างเมือง ได้ร่วมเฉลิมฉลองในการสมโภชองค์กฐิน ทั้งได้รับความสนุกสนานจากการเที่ยวชมมหรสพต่าง ๆ และที่สำคัญเป็นโอกาสที่หนุ่มสาวจะได้มาพบปะกัน ซึ่งอาจจะนำพาไปสู่การแต่งงานในอนาคตอีกด้วย

ในสมัยสุโขทัย การทอดกฐินเป็นเพียงพุทธศาสนประเพณีเดียวที่มีปรากฏอยู่ใน**ศิลาจารึกหลักที่ ๑** ของพ่อขุนรามคำแหง โดยกล่าวว่า เมื่อออกพรรษาแล้ว พ่อขุนรามคำแหงพร้อมลูกบ้านลูกเมืองทั้งชายหญิงต่างพากันไปทำบุญกรานกฐินถึงอรัญญิก ซึ่งอยู่ห่างไกลตัวเมืองออกไป(ปัจจุบันคือวัดสะพานหิน)ทั้งยังได้กล่าวถึงบริวารกฐิน

และขบวนแห่กฐิน ซึ่งพรั่งพร้อมด้วยเสียงประโคมดุริยดนตรี ปี่พาทย์ฆ้องกลอง อย่างสนุกสนานของชาวเมืองสุโขทัย ดังเช่น

> พ่อขุนรามคำแหง เจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแม่ชาวเจ้า ท่วยปั่วท่วยนาง ลูกเจ้าลูกขุน ทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิง ฝูงท่วยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนาทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน เมื่อออกพรรษา กรานกฐินเดือนหนึ่งจึงแล้ว เมื่อกรานกฐิน มีพนมเบี้ย มีพนมหมาก มีพนมดอกไม้ มีหมอนนั่ง หมอนนอนบริพารกฐิน โอยทานแล่ปีแล้ญิบล้าน ไปสวดญัตติกฐินถึงอรัญญิกพู้น เมื่อจักเข้าเวียงเรียงกัน แต่อรัญญิกพู้นเท้าหัวลาน ดังบงคกลองด้วยเสียงพาด เสียงพิณ เสียงเลื้อน เสียงขับ

จาก **ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย** พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวถึงประเพณีพระราชทานพระกฐินในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลต่อๆ มา(จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๔)ว่า พระมหากษัตริย์จะเสด็จพระราชดำเนินไปทรงทอดผ้าพระกฐินด้วยพระองค์เอง หรืออาจจะพระราชทานให้บุคคลอื่น เช่น พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงไปทอดถวายแทนก็ได้ ดังพระอรรถาธิบายดังนี้

> ...แต่ก่อนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาพระราชทานกฐิน ณ อารามที่ได้ทรงตั้งพระราชาคณะ และพระครูที่ได้รับพระราชทานนิจภัตรบ้าง เสด็จพระราชดำเนินไปทรงนมัสการพระพุทธบาทบ้าง เสด็จพระราชดำเนินไปการสงครามแล้วแวะประพาสบ้างหลายครั้ง แต่ ๕ อารามคือ วัดโลกสุธาศาลาปูน วัดสุวรรณดารารามพนัญเชิง วัดตูม วัดศาสดารามนี้ ได้พระราชทานนิจภัตรและกฐินบรรดาศักดิ์อยู่เป็นนิจ ถึงจะไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานกฐินก็ได้ทรงพระราชทานผ้าพระกฐินให้พระราชวงศานุวงศ์ หรือข้าทูลละอองธุลีพระบาทมาทอดเป็นกฐินบรรดาศักดิ์ทุกปี บางครั้ง กรมพระราชวังบวรเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาพระราชทานพระกฐินอยู่บ้าง มาจนถึงปีจอ จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๖๔ แต่นั้นมาพระเจ้าอยู่หัวไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาวังบวรได้เสด็จขึ้นมาพระราชทานพระกฐินอยู่บ้าง

ในโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส ซึ่งเป็นเรื่องที่ว่าด้วยพระราชพิธีในรอบ ๑๒ เดือน พระราชพิธีในเดือน ๑๑ กล่าวถึงพระราชพิธีถวายผ้าพระกฐิน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ได้ทรงพรรณนาถึงกระบวนแห่พยุหยาตราทางสถลมารคและทางชลมารค อย่างยิ่งใหญ่ ซึ่งบรรดาประชาชนได้ไปเฝ้ารับเสด็จและติดตามดูขบวนแห่กฐินหลวงอย่างตื่นตาตื่นใจดังนี้

ชลมารคพยุหยาตรย้าย	เป็นขบวน
เรือรูปสัตว์จำนวน	คู่ตั้ง
เรือแซอีกเรือญวน	แจวคู่ น่าเฮย
เรือกิ่งที่นั่งตั้ง	คู่ไท้ทรงรองฯ

พระดำเนินสู่โบสถ์ นมัสการ
ทรงมอบจีวรทาน นอบน้อม
สงฆ์สมมุติคู่สวดกราญ เสร็จกิจ แล้วแฮ
ถวายเครื่องบริขารพร้อม แจกทั้งไตรปีฯ

และ

ดลแรมแปดค่ำตั้ง ตามจา รีตเยย
เสด็จพยุหยาตราคราคลาศเต้า
สถลมารค กำหนดอา วาศใหญ่ แลแฮ
ถวายกฐินแด่เจ้า ภิกษุรั้งแรมฝนฯ

ดูแห่ดูสุดสิ้น เสร็จขบวน ดูนา
ยังอยากดูสู้ชวน พวกพ้อง
ไปดูแห่งใดควร และนั่ง ดูแฮ
ดูไม่จบดูจ้อง เคลื่อนแล้วดูตามฯ

นอกจากนี้ในนิราศบางเรื่อง เช่น นิราศเดือน ของนายมี ครั้งรัชกาลที่ ๓ ก็ได้แสดงความเชื่อมโยงระหว่างประเพณีทอดกฐินกับวิถีชีวิตของชาวบ้านแบบไทยๆ อย่างได้บรรยากาศของงานบุญผสมความบันเทิง จากการทอดกฐินทางน้ำ ซึ่งมีการแข่งเรือกันอย่างสนุกสนานและเป็นหนทางให้หนุ่มสาวได้มีโอกาสมาพบปะทอดไมตรี และประสานสัมพันธ์กันต่อไป ดังเช่น

เดือนสิบเอ็ดเสร็จธุระพระวสา ชาวพาราเซ็งแซ่**แห่กฐิน**
ลงเรือเพียบพายยกเหมือนนกบิน กระแสสินธุ์สาดปรายกระจายฟอง
สนุกสนานขานยาวฉาวสนั่น บ้างแข่งกันขันสู้เป็นคู่สอง
แพ้ชนะปะตาพูดจาลอง ตามทำนองเล่นกฐินสิ้นทุกปี
ไปช่วยแห่แลกันกระสันสวาท นุชนาฏพายเรือใส่เสื้อสี
จนเปียกชุ่มตูมตั้งอลั่งดี เส้นเกษีโสกสร้อยก็พลอยยับ
เหมือนตกแสกแบบโศกไว้สักพ้อม ดูมัวมอมหน้าตาเมื่อขากลับ
ถึงบ้านหอบบอบอ่อนลงนอนพับ **ตานั้นหลับใจตรึกนึกถึงพาย**
บ้างว่ากันวันนี้พี่คนนั้น **ช่างดูฉันนี่กระไรน่าใจหาย**
บ้างแกล้งพูดดังดังว่าชังชาย **เบื่อจะตายไปกฐินเขานินทา**

ในวรรณกรรมอมตะเรื่อง **สี่แผ่นดิน** ซึ่ง ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้กล่าวว่าเป็นเรื่องที่ผู้เขียนได้บันทึกเหตุการณ์บ้านเมือง และสภาพสังคมที่เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ถึงรัชกาลที่ ๘ อย่างถูกต้องครบถ้วน ทั้งสภาพชีวิตของชาวราชสำนักและชาวบ้าน เหตุการณ์ตอนหนึ่ง ผู้เขียนได้บรรยายถึงการเสด็จพระราชดำเนินไปทรงทอดพระกฐินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการส่วนพระองค์ที่บางปะอิน(กฐินต้น)พร้อมด้วยผู้ตามเสด็จทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ตัวละครเอกคือแม่พลอยเป็นผู้หนึ่งที่ได้ตามเสด็จด้วย ดังข้อความตอนหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความสนุกสนานของชาววังและชาวบ้านในเทศกาลทอดกฐินครั้งนี้ ดังนี้

> วันหนึ่ง **เสด็จพระราชดำเนินทอดพระกฐินที่วัดวิเวกพายุพัด โดยกระบวนเรือแจวเรือพาย** วัดวิเวกนั้นอยู่กลางทุ่งหลังพระราชวังออกไปไกลพอดู ทางที่จะไปนั้นต้องผ่านไปกลางทุ่งที่เต็มไปด้วยดอกบัวสีต่าง ๆ บานสลอนสุดลูกตา เจ้านายฝ่ายในและฝ่ายหน้าตามเสด็จด้วยเรือต่าง ๆ พร้อมด้วยมหาดเล็กข้าหลวงอีกเป็นอันมาก **นับว่าเป็นงานที่สนุกเอิกเกริกอีกงานหนึ่ง**

และอีกตอนหนึ่งว่า

> เรือลำของพลอยไปถึงวัดเอาตอนสายเต็มที่ แดดแข็งแล้ว ที่นั่นมีเรือไปคอยรับเสด็จอยู่แล้วมาก ที่เป็นเรือชาวบ้านก็มี เรือข้าราชการและชาววังก็มี **ทุกคนมีแต่ความรื่นเริงเสมอภาคกัน เหมือนกับว่าการกุศลวันนี้เป็นของคนทุกคน**

นอกจากนี้ยังได้ให้ความรู้อีกว่า อาหารที่นิยมนำมาเลี้ยงทั้งพระภิกษุสงฆ์และฆราวาสในเทศกาลงานกฐินนั้น ได้แก่ **ขนมจีนน้ำพริก น้ำยา** ซึ่งจะมีความน่าเอร็ดอร่อยเพียงใด คงจะรู้ได้จากความรู้สึกของแม่พลอย

> พลอยมองดูจาน**ขนมจีนน้ำพริก**ที่คุณสายส่งมาให้แล้วต้องกลืนน้ำลาย ช่างน่ากินอะไรเช่นนี้ ขนมจีนราดน้ำพริกแต่พอดิบพอดี ผักทอดวางไว้ข้างหนึ่ง พริกทอดเม็ดหนึ่ง ใบบัวอ่อน ใบกระถิน ไข่ต้ม... มองแล้วตาลาย

จะเห็นได้ว่าประเพณีทอดกฐิน เป็นประเพณีที่ทรงคุณค่าควรที่จะธำรงไว้ให้คงคู่กับวิถีไทยสืบไป ดังที่เสถียรโกเศศได้แสดงทัศนะไว้ว่า

> **ประเพณีเช่นนี้ ย่อมมีค่าควรแก่ชีวิตของคนไทย จึงได้ประพฤติสืบต่อมาไม่ขาดสาย เท่ากับเป็นการศึกษาโดยปริยายของคนแต่ก่อน ฝึกตนให้เป็นคนใจบุญ รู้ค่า และคุณของความสามัคคี มีจิตใจร่าเริงไม่คับแคบ**

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. (๒๕๒๖). **จารึกสมัยสุโขทัย**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. (๒๕๐๖). **สี่แผ่นดินเล่ม ๑**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยสัมพันธ์

ธนากิต. (นามแฝง). (๒๕๓๙). **ประเพณีมงคลและวันสำคัญของไทย**. กรุงเทพฯ : ชมรมเด็ก

บำราบปรปักษ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยา. (๒๔๙๙) **โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ตีรณสาร

สมพงษ์ เกรียงไกรเพ็ชร.(๒๕๑๐). **ประเพณีไทยโบราณ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยาอินเตอร์เนชั่นแนล หจก.

เสฐียรโกเศศ. (พระยาอนุมานราชธน). (๒๕๐๖). **ตรุษ-สารท**. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

พิมพ์มาตรฐาน

พิมพ์มาตรฐาน

เนื้อละเอียด เนื้อจัด ตัดขิด

เนื้อหยาบ ตัดกว้าง

เนื้อละเอียด ตัดกว้าง

วงแขนต้อกว่ากันเล็กน้อย

วงแขนต้อกว่ากันเล็กน้อย

วงแขนต้อ ภายในวงแขนซ้ายแคบกว่าวงแขนขวา

วงแขนต้อ ภายในวงแขนซ้ายแคบกว่าวงแขนขวา

ล่ำสันใหญ่โต

๒ พระสมเด็จเกษไชโย พิมพ์เล็ก ๗ ชั้น

เนื้อจัด เนื้อคล้ายสมเด็จวัดระฆังฯ แตกลายงา

๓ พระสมเด็จเกษไชโย พิมพ์ปรับใหม่ ๗ ชั้น

เนื้อหยาบ

เนื้อละเอียด

๒

พระสมเด็จเกษไชโย
พิมพ์ใหญ่ กรุวัดระฆังฯ

เนื้อคล้ายสมเด็จวัดระฆังฯ

๗

พระสมเด็จเกษไชโย
พิมพ์ใหญ่ กรุวัดบางขุนพรหม

เนื้อคล้ายสมเด็จบางขุนพรหม

๑ พระสุขเกษมเนื้อชินตะกั่ว พิมพ์ใหญ่ พิมพ์ ๓ ชั้น

๑๗ พระสุขเกษมเนื้อชินตะกั่ว พิมพ์ใหญ่ พิมพ์ ๓ ชั้น

เนื้อจัด มวลสารมาก ส่วนใหญ่หนา

๖

พระสมเด็จเกษไชโย

พิมพ์นิยม ๗ ชั้น

เนื้อขาวอมเหลือง
ยังมีเนื้อน้ำตาลแก่อีกพิมพ์หนึ่ง

เนื้อขาวอมน้ำตาลอ่อน

๗

พระสมเด็จเกษไชโย

พิมพ์สังฆาฏิ ๗ ชั้น

เนื้อแกร่ง หน้าท้องสามเหลี่ยม

๑๑ พระสมเด็จเกษไชโย พิมพ์อกตัน ๗ ชั้น

เนื้อจัดหายาก

๑๑ พระสมเด็จเกษไชโย พิมพ์อกตัน ๗ ชั้น

เนื้อเดียวกับพิมพ์ไหล่ตรง ๖ ชั้น

๑๒

พระสมเด็จเกษไตโย
พิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น

เนื้อแกร่งจัดและดูง่าย

๑๓

พระสมเด็จเกษไตโย
พิมพ์ใหญ่ ๙ ชั้น

พิมพ์ทรงเดียวกับพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น

๖๑

พระสมเด็จเกษไหญ่
กรุ ๙ กรุบ้านใหม่

พิมพ์ทรงเดียวกับพิมพ์ใหญ่เอ ๖ ชั้น
ต่างตรงที่หน้าอกร่องตลอด

๖๒

พระสมเด็จเกษไหญ่
กรุ ๙ บุษมาฬี

เกศ หู คอ การนั่ง ฐานชั้นแรก
เหมือนพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น

๑๖

พิมพ์ ๙ ขะแยหน้ากระดาน
ยุคใช้ศึกเชียงใหม่ ๒๑๐๑

๑๗

พิมพ์ ๙ กลีบบัวหน้ากระดาน
ยุคใช้ศึกเชียงใหม่ ๒๑๐๑

รุ่นสร้างเขื่อนพิมพ์ใหญ่ ๓ ชั้น

รุ่นสร้างเขื่อนพิมพ์เล็ก ๓ ชั้น

รุ่นสร้างเขื่อนพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น

รุ่นสร้างเขื่อนพิมพ์เล็ก ๗ ชั้น

เหรียญหล่อโบราณ เนื้อสำริด
ผอ.สมยศ วนิชาชีวะ : เจ้าของ

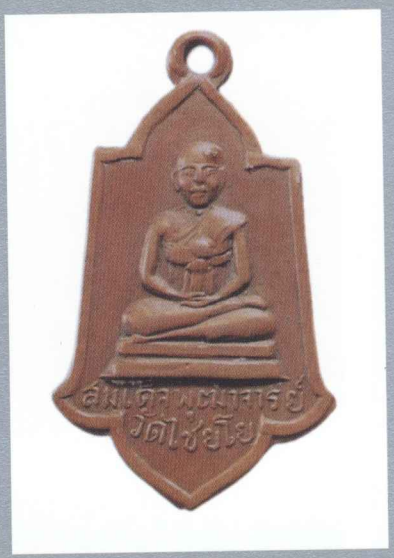
เหรียญพระพุทธรูป ๒๔๖๑

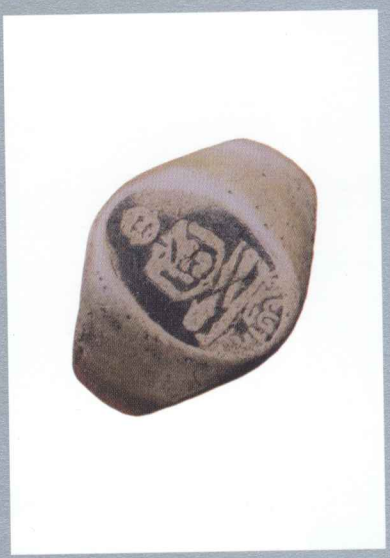
เหรียญพระพุทธรูป ๒๔๖๑

เหรียญพระพุทธรูป

เหรียญสมเด็จพระพุฒาจารย์
(โต พรหมรังสี)

เหรียญเงินลงยาสมเด็จพระพุฒาจารย์
(โต พรหมรังสี)

ข้อมูล : เทศมนตรีเข่ง อ่างทอง (อ้า สุพรรณ). **สมเด็จเกษไชโยและพระเครื่องเมืองอ่างทอง**. ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์และปีที่พิมพ์

ประวัติวัดไชโยวรวิหาร

วัดไชโยเป็นพระอารามหลวงชั้นโท ชนิดวรวิหารตั้งอยู่ในหมู่บ้านที่ตำบลไชโย อำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง บนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา สุดเขตแดนตอนเหนือของจังหวัดอ่างทอง ติดต่อกับตำบลพระงาม อำเภอพรหมบุรี จังหวัดสิงห์บุรี พื้นที่เป็นรูป ๔ เหลี่ยมจตุรัส ด้านละ ๕ เส้นเศษเล็กน้อย มีเนื้อที่ ๒๕ ไร่ ๓ วา แต่ละด้านมีเสาศิลาขนาดใหญ่ปักไว้เป็นเขตวัด

วัดไชโยนี้ แต่เดิมชื่อวัดไชโยเหมือนกัน เป็นวัดราษฎรสามัญหาได้มีชื่อเสียงอย่างใดไม่ สืบไม่ได้ความว่าผู้ใดเป็นผู้สร้าง เพราะเป็นวัดเก่าแก่มาช้านาน พึ่งจะมาปรากฏชื่อเสียงเป็นที่รู้จักของบุคคลทั่วไป เมื่อครั้งสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) เจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามมาสร้างพระพุทธรูปใหญ่ขึ้น ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงเทพพระมหานคร

สมเด็จพระพุฒาจารย์โต มาสร้างพระพุทธรูปขึ้นนั้นได้ทำอยู่เป็น ๒ คราว คราวแรกสร้างเป็นพระพุทธรูปนั่งขนาดใหญ่โตมากใช้วิธีก่ออิฐสอดิน แต่แล้วก็หักพังทะลายลงในไม่ช้า ครั้งที่ ๒ ก็ก่อเช่นนั้นเหมือนกัน แต่ลดขนาดให้เล็กลงกว่าครั้งแรก ถึงกระนั้นก็ยังนับว่าใหญ่มากอยู่นั่นเอง ครั้งนี้ก่อได้สำเร็จ ไม่สู้ประณีตเกลี้ยงเกลานัก เป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิ ถือปูนขาว ไม่ได้ปิดทอง นั่งอยู่กลางแจ้ง มองเห็นได้จากที่ไกล

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงเทพพระมหานคร มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยารัตนบดินทร (บุญรอด) ที่สมุหนายกสำเร็จราชการกรมมหาดไทย ขึ้นมาเป็นแม่กองปฏิสังขรณ์วัดไชโยขึ้นใหม่ทั่วทั้งพระอารามเมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๓๐ เมื่อมีการสร้างพระวิหาร ก็จำเป็นต้องมีการกระทุ้งราก พระพุทธรูปใหญ่ทนการกระเทือนไม่ได้ก็พังลง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับสร้างพระพุทธรูปใหม่เป็นของหลวงทดแทนพระพุทธรูปที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้สร้างขึ้น มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐ์วรการ นายช่างปั้นพระพุทธรูปฝีพระหัตถ์ยอดเยี่ยมในสมัยนั้นขึ้นมาช่วยด้วย พระองค์เจ้าประดิษฐ์วรการ พิจารณาว่าจะก่อสร้างขึ้นไปในรูปเดิมใหญ่โตเท่าเดิมเห็นจะไม่ได้ กำลังความยึดเหนี่ยวของอิฐปูนคงจะไม่พอ จึงตกลงรื้อออกใหม่หมดทั้งองค์ วางรากฐานการก่อใหม่ ครั้งนี้ใช้โครงเหล็กพีดเป็นโครงรัดอิฐปูนไว้ภายใน เหมือนดังร่างที่มีกระดูก ลดขนาดให้เล็กลงเหลือเท่าที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้ พระพุทธรูปองค์นี้เป็นฝีพระหัตถ์ของ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐ์วรการ นับเป็นการก่อสร้างครั้งที่ ๓ สร้างเป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิซ้อนพระหัตถ์ตามลักษณะเดิม ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้างไว้ แต่ครองจีวรและพาดสังฆาฏิกว้างตามแบบใหม่ขนาดหน้าตักกว้าง ๘ วา ๖ นิ้ว สูงสุดยอดพระรัศมี ๑๑ วา ๑ ศอก ๗ นิ้ว

เจ้าพระยารัตนบดินทร (บุญรอด) ดำเนินการปฏิสังขรณ์วัดไชโยด้วยการกระทำใหม่หมดทุกอย่าง ทั่วทั้ง

พระอาราม มีการสร้างพระวิหารเป็นเรือนองค์พระพุทธรูป สูง ๑ เส้นเศษ สร้างพระอุโบสถเป็นมุขลดยื่นออกมาข้างหน้าสร้างศาลารายรอบพระวิหาร รวม ๔ หลัง สร้างกำแพงแก้วเป็นเขตพุทธาวาส สร้างกุฏิสงฆ์ ศาลาการเปรียญ หอสวดมนต์ หอระฆัง ศาลารายกลางวัด ศาลาท่าน้ำ เสร็จบริบูรณ์เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗ รวมเวลาที่ปฏิสังขรณ์อยู่นานถึง ๘ ปี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกฐานะของวัดไชโยขึ้นเป็นพระอารามหลวง ตั้งแต่ปีต้นของการปฏิสังขรณ์นั้น แล้วพระราชทานพระนามพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นนี้ว่า "พระมหาพุทธพิมพ์" โปรดเกล้าฯ ให้มีมหกรรมทำการฉลองพระอารามวัดไชโย เป็นงานใหญ่ ๓ วัน ๓ คืน เมื่อวันที่ ๕ ถึง ๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ พระราชทานของช่วย คือ ละครโรง ๑ หนังโรง ๑ ดอกไม้เพลิง ๑ ต้นกัลปพฤกษ์ ๒ ต้น ตลอดงาน

สาเหตุที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยารัตนบดินทร (บุญรอด) ออกมาเป็นแม่กองปฏิสังขรณ์พระอารามวัดไชโยนั้น ท่านผู้เฒ่าได้เล่าต่อๆ กันมาเป็น ๒ นัย เห็นสมควรนำมาเล่าสู่ท่านผู้อ่านฟังเล่นบ้าง เพื่อท่านผู้อ่านจะได้ช่วยกันค้นคว้าหาความจริงต่อไป

นัยแรกเล่าว่า ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือ ผ่านวัดไชโยขึ้นไปทอดพระเนตรพระพุทธรูปใหญ่นั่งตากแดดตากฝน ปราศจากสิ่งกำบัง ได้แวะนมัสการแล้วสอบถามชาวบ้านได้ความว่าสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) มาสร้างไว้ ก็มีพระราชศรัทธาตั้งพระราชหฤทัยจะปฏิสังขรณ์ให้สมบูรณ์ ครั้นเสด็จกลับถึงกรุงเทพพระมหานครแล้ว จึงมีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยารัตนบดินทร (บุญรอด) ขึ้นมาปฏิสังขรณ์วัดไชโยเช่นนี้ประการหนึ่ง

อีกนัยหนึ่งเล่าว่า เจ้าพระยารัตนบดินทร เป็นแม่ทัพนำกองทัพไปปราบเงี้ยว กองทัพเดินทางผ่านบ้านสระเกษ บ้านไชโย ได้แวะนมัสการพระพุทธรูปใหญ่วัดไชโย และตั้งสัจจาธิษฐานว่า " ทำศึกครั้งนี้ขอให้ชัยชนะแก่ข้าศึก จะมาปฏิสังขรณ์และทำวิหารถวาย" แล้วเดินทัพต่อไป เมื่อปราบเงี้ยวมีชัยชนะแล้ว นำกองทัพกลับถึงกรุงเทพพระมหานคร ก็กราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตปฏิสังขรณ์วัดไชโย มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ อนุญาตให้ขึ้นมาปฏิสังขรณ์ได้เช่นนี้อีกนัยหนึ่ง

ต่อไปนี้จะได้นำหลักฐาน ที่ค้นได้จากเอกสารต่างๆ มาเสนอแก่ท่านผู้อ่านตามสมควร เป็นเครื่องประดับความรู้ แต่ค้นมาได้ไม่มากนัก เนื่องจากมีเวลาจำกัด หากท่านผู้ใดมีหลักฐานอื่นใดที่เกี่ยวข้องกับวัดไชโย จะกรุณาเอื้อเฟื้อให้ทางวัดไชโยได้ยืมมาเพิ่มเติมให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ก็จะเป็นพระคุณอย่างยิ่ง

พระพุทธรูปใหญ่วัดไชโย ซึ่งสร้างขึ้นโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นี้ ก่อด้วยอิฐปูน คือปูนขาว ไม่ได้ปิดทองปรากฏในจดหมายเหตุว่า

เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสมณฑลอยุธยาปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรพระโตนี้ มีพระราชดำรัสว่า "พระใหญ่ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้างนี้ ดูหน้าตารูปร่างไม่งามเลย ดูที่หน้าวัด ปากเหมือนขรัวโตไม่มีผิด ถือปูนขาวไม่ได้ปิดทอง ทำนองท่านไม่คิดจะปิดทองจึงได้เจาะท่อน้ำไว้ที่พระหัต" ดังนี้

พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ เรื่อง "ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา" ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

"วัดไชโยนี้ ต่อมาเจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายกมีศรัทธาสร้างใหม่พร้อมทั้งพระอุโบสถและวิหารพระโต

แต่เมื่อกระทุ้งรากวิหาร พระพุทธรูปใหญ่ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้าง ทนกระเทือนไม่ได้ก็พังลง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับสร้างพระโตใหม่เป็นของหลวง ตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับสร้างพระโตวัดกัลยาณมิตร ช่วยเจ้าพระยานิกรบดินทร ผู้เป็นบิดาของเจ้าพระยารัตนบดินทรมาแต่ก่อน และทรงรับวัดไชโยเป็นพระอารามหลวงแต่นั้นมา"

กำหนดก่อพระฤกษ์พระพุทธรูปใหญ่วัดไชโย

พระยาอนุรักษ์ รับพระราชโองการใส่เกล้า ฯ สั่งว่ากำหนดก่อพระฤกษ์พระพุทธรูปใหญ่วัดไชโย ณ วันแรม ค่ำหนึ่ง เดือน ๘ ปีกุน นพศก (พ.ศ.๒๔๓๐) พระสงฆ์ ๑๐ รูป จะได้เจริญพระพุทธมนต์ ครั้งรุ่งขึ้นวันแรม ๒ ค่ำเดือน ๘ เวลาเช้า พระสงฆ์ ๑๐ รูป จะได้รับพระราชทานฉัน แล้วเจ้าพนักงานจะได้วางแผ่นอิฐนาค ทอง เงิน ตามพระฤกษ์

อนึ่งให้คลังวิเศษช่างรัก ไปคอยรับแผ่นอิฐที่หลวงเสนาภิมุขมาเข็ดรัก ตั้งทูนเกล้าฯ ถวายตามเคยให้ทันกำหนดให้ศุภรัตในซ้ายจัดผ้าสะบง ๑๐ ผืน ร่ม ๑๐ คัน รองเท้า ๑๐ คู่ ไปให้แก่ท่านเจ้าพระยารัตนบดินทรให้ทันเวลา ให้หลวงโลกทิปจัดโหรมีชื่อไปกับท่านเจ้าพระยารัตนบดินทรผู้หนึ่ง ให้จัดแตรสังข์ฆ้องไชย ไปลงเรือที่บ้านท่านเจ้าพระยารัตนบดินทร ไปคอยประโคมเมื่อเวลาพระสวด ฉัน ตามเคยให้ทันกำหนด ให้เจ้าพนักงานคลังทองจัดทำทองคำเปลว นาก เงิน ไปทูนเกล้า ฯ ถวายทรงปิดแผ่นอิฐให้ทันกำหนดเวลา

ค่าใช้จ่ายในการก่อสร้าง

แชงค์ชันที่ ๑ ฎีกาที่ ๑

ฎีกา หลวงพจนวิลาศ เสมียนตรากรมมหาดไทย มายังท่านเจ้าพนักงานผู้จ่ายเงิน ณ หอรัษฎากรพิพัฒน์

ด้วยเจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายก รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านเจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายก ทำพระพุทธรูปไชโยแขวงเมืองอ่างทองนั้น ได้จ้างช่างไทยจีนแลซื้อสิ่งของต่างๆ ทำการ จำนวนปีกุนนพศก ศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ท่านเจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายก ให้หลวงพจนวิลาศเสมียนตราเบิกเงินแทน บัดนี้ข้าพเจ้าขอเบิกเงินให้ค่าสิ่งของแลค่าจ้างช่างไทยจีนทำการต่างๆ มีรายการแจ้งต่อไปนี้

ซื้อไม้ขอนสักยาว ๕ วา ๘ กำ ๑๐ ต้นๆ ละ ๒๕ บาท เงิน ๓ ชั่ง

ซื้อไม้ไผ่สีสุก ๒๐๐ ลำ ราคาร้อยละ ๑๒ บาท เงิน ๒๔ บาท

ซื้อไม้ไผ่ป่า ๕๐๐ ลำ ราคาร้อยละ ๖ บาท เงิน ๓๐ บาท

ซื้อไม้หลักแพ ๒๐ ต้นๆ ละ ๕ บาท เงิน ๑ ชั่ง ๒๐ บาท

ซื้อศิลากันคราก ๓๒๐ แผ่นๆ ละ ๒ บาท เงิน ๘ ชั่ง

ซื้อเหล็กตัวอย่าง ๑๗ หาบๆ ละ ๒๕ เงิน ๕ ชั่ง ๒๕ บาท

ซื้อน้ำอ้อย ๑๔,๐๐๐ ทะนาน ราคาร้อยทะนานเป็นเงิน ๗ บาท ๙ อัฐ ๑๐ เบี้ย เงิน ๑๒ ชั่ง ๓๙ บาท ๕๘ อัฐ

ซื้อปูนซีเมนต์ ๔๐ ถังๆ ละ ๑๐ บาท เงิน ๕ ชั่ง

ซื้อทราย ๑,๒๐๐ เกวียนๆ ละ ๓๒ อัฐ เงิน ๗ ชั่ง ๔๐ บาท

ซื้อปูนศิลา ๗๐๐ เกวียนๆ ละ ๑๑ บาท เงิน ๙๖ ชั่ง ๒๐ บาท

ซื้อหวายพัสเดา ๑๕๐ ขด ราคาร้อยขดเป็นเงิน ๑๒ บาท เงิน ๑๘ บาท

ซื้อปอหนัก ๕ หาบๆ ละ ๕ บาท เงิน ๒๕ บาท

ซื้ออิฐ ๕๐๐,๐๐๐ แผ่น ราคาหมื่นละ ๕๐ บาท เงิน ๓๐ ชั่ง ๒๐ บาท

จ่ายค่าแรงจีนก่อองค์พระ เงิน ๓๐ ชั่ง

จ้างช่างไทยถือปูนปั้นองค์พระ เงิน ๓๐ ชั่ง

รวมทั้งสิ้นเป็นเงิน ๒๓๑ ชั่ง ๒๑ บาท ๕๘ อัฐ

ถ้าเจ้าพนักงานรับฎีกานี้แล้ว จ่ายเงินสองร้อยสามสิบเอ็ดชั่งยี่สิบเอ็ดบาท ห้าสิบแปดอัฐ ให้ตามฎีกาๆ มา ณ วัน ๒๒/๗ ค่ำ ปีกุน นพศก ๑๒๔๙

เสมียนตราได้รับเงินนี้ เมื่อ ๕ฯ๗ ปีเดียวกัน โดยสลักหลังฎีกาไว้เป็นหลักฐาน

พิธีเบิกพระเนตรพระพุทธรูปใหญ่

ที่ ๑/๑๐๙ กรุงเก่า ๑ ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๒ เมษายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓)

หนังสือ หลวงพจนวิลาศ เสมียนตรากรมมหาดไทยมายังพระยาไชยวิชิตประสิทธิศาสตรประเทศธิบดี ผู้รักษากรุงทราวดีศรีอยุธยาโบราณ

ด้วย ฯพณฯ ท่านสมุหนายกมีบัญชาสั่งว่า จะขึ้นไปจัดการ แลทำการพิธีให้ช่างเบิกพระเนตรพระพุทธรูปใหญ่ ณ วัดไชโยแขวงเมืองอ่างทอง ขอให้หลวงสุนทรภักดีผู้ช่วยกรุงเก่าขึ้นไป ณ วัดไชโยด้วยนายหนึ่ง แต่กรมการนอกจากหลวงสุนทรภักดีนั้น จะสมัครขึ้นไปหรือไม่สมัครขึ้นไปสุดแต่สมัครกำหนด ฯ ฯพณฯ ท่านสมุหนายกจะได้กราบถวายบังคมลาขึ้นมาจากกรุงเทพฯ ณ วันที่ ๒๐ เมษายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙ ตรงกับวัน ๒๒/๖ ค่ำ ปีขาล โทศก ๑๒๕๒ เป็นแน่ ให้ท่านพระยาไชยวิชิตขึ้นไปกับ ฯพณฯ ท่านสมุหนายก ณ วัดไชโย ให้ทันกำหนดตามบัญชา

ประทับตารูปมนุษย์มาเป็นสำคัญ

ที่ ๒/๑๐๙ อ่างทอง ๑ ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๒ เมษายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙

หนังสือ หลวงพจนวิลาศ เสมียนตรากรมมหาดไทยมายัง ท่านพระยาวิเศษไชยชาญญาณยุติธรรมโกศลสกลเกษตรวิสัย ผู้ว่าราชการเมืองและผู้ช่วยรักษาเมือง กรมการเมืองอ่างทอง

ด้วย ฯพณฯ ท่านสมุหนายกมีบัญชาสั่งว่า จะขึ้นมาจัดการ แลให้ช่างทำการพิธีเบิกพระเนตรพระพุทธรูปใหญ่

แต่ก่อนไม่ได้ใช้ลงชื่อเจ้าของจดหมายหรือสารตราต่างๆ ใช้ตราประจำตัว หรือตราประจำตำแหน่ง ประทับแทนการลงชื่อ ดูเรื่อง "พระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง" พระยาอนุมานราชธน เรียบเรียง

ณ วัดไชโยแขวงเมืองอ่างทอง กำหนด ฯพณฯ ท่านจะได้กราบถวายบังคมลาขึ้นมาจากกรุงเทพฯ ณ วันที่ ๒๐ เมษายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙ ตรงกับวัน ๒๕๖ ค่ำ ปีขาลโทศก ๑๒๕๒ เป็นแน่ ขอให้พระยาวิเศษไชยชาญ แลผู้รักษาเมืองกรมการแต่งกรมการไปจัดที่พักแลคอยรับรอง ณ วัดไชโยตามเคยมาแต่ก่อนให้ทันกำหนด อย่าให้เสียราชการได้

ประทับตรารูปมนุษย์มาเป็นสำคัญ

ที่ ๓/๑๐๙ อุไทยธานี ๑ สรรคบุรี ๑ ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๒ เมษายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙

หนังสือ หลวงพจนวิลาศ เสมียนตรากรมมหาดไทยมายังพระยาอุไทยธานี ผู้ว่าราชการเมืองอุไทยธานี ๑ พระยาสรรคบุรานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองสรรคบุรี ๑

ด้วย ฯพณฯ ท่านสมุหนายกมีบัญชาสั่งว่า จะขึ้นมาจัดการ แลให้ช่างทำการพิธีเบิกพระเนตรพระพุทธรูปใหญ่ ณ วัดไชโย แขวงเมืองอ่างทอง ให้พระยาอุไทยธานี พระยาสรรคบุรานุรักษ์ ลงไปช่วยในการเบิกพระเนตรพระพุทธรูปใหญ่ที่วัดไชโยด้วย กำหนด ฯพณฯ ท่านสมุหนายกจะได้กราบถวายบังคมลา ออกจากกรุงเทพฯ ขึ้นมาที่วัดไชโย แขวงเมืองอ่างทอง ณ วันที่ ๒๐ เมษายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙ ตรงกับวัน ๒๕๖ ปีขาลโทศก ๑๒๕๒ เป็นแน่ ให้พระยาอุไทยธานี พระยาสรรคบุรานุรักษ์ ปลงใจลงในกองการกุศลรีบลงไปคอยรับรอง และช่วยจัดการที่วัดไชโย แขวงเมืองอ่างทอง ให้ทันกำหนดตามบัญชา อย่าให้เสียราชการได้

ประทับตรารูปมนุษย์มาเป็นสำคัญ

การลงรักและปิดทององค์พระพุทธรูปใหญ่

ที่ ๓๐๘ ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วัยที่ ๑๖ ธันวาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) สารตรา เจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระยาวิเศษไชยชาญ กรมการเมืองอ่างทอง

ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่าได้โปรดเกล้าฯ ให้ช่าง สถาปนาพระพุทธปฏิมากรใหญ่วัดไชโยเสร็จแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายก ขึ้นมาจัดการปิดทองพระพุทธปฏิมากร วันที่ ๒๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๐ เวลาบ่ายพระสงฆ์ ๑๐ รูป จะได้เจริญพระพุทธมนต์ รุ่งขึ้นวันที่ ๒๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๐ เวลาเช้าพระสงฆ์จะได้รับพระราชทานฉัน เจ้าพนักงานนายช่างจะได้ลงมือปิดทองตามฤกษ์ ให้พระยาวิเศษไชยชาญ กรมการนิมนต์พระสงฆ์สวด, ฉัน ๑๐ รูป จัดอาสนะกะโถนขันน้ำไปแต่งตั้งแลจัดสำรับคาว หวาน เภสัช อังคาสพระสงฆ์สวด ฉันทั้ง ๒ เวลาให้ทันกำหนด แล้วให้ปลูกศาลเทวดาสำหรับโหรบูชาเทวดา-ฤกษ์ด้วยศาล ๑ จัดกาบ-ก้านกล้วย, ทำบัตรพระเกตุ ๙ ชั้น ๒ บัตร ทำบัตร ๓ เหลี่ยม ๒ บัตร ทำบัตร ๔ เหลี่ยม ๔ บัตร เครื่องหยิบบัตรสำหรับศาล ๔๘ กระทง เทียนเล่มละ ๑/๔๘ เล่ม ผ้าขาวโหรนุ่งห่ม ๒ สำรับ ปูรองศาล ๔ ท่อน ส่งให้โหรแต่วันที่ ๒๔ ธันวาคม เวลาบ่าย แล้วให้จัดบายศรีทอง ๓ ชั้น ๒ สำรับ ศีรษะสุกร ๒ ศีรษะ เทียนเบิกบายศรีหนักเล่นละ ๑/๒ เล่ม ส่งให้กับโหรวันที่ ๒๕ ธันวาคมเวลาเช้า สำหรับจะได้บูชาเทวดา ฤกษ์ตามเกณฑ์กับให้พระยาอ่างทอง กรมการ จัด

พิณพาทย์ กลองแขก ฆ้องไชย มาคอยเตรียมประโคมเมื่อพระสงฆ์สวด-ฉันตามพระฤกษ์ทั้ง ๒ เวลา ถ้าสงสัยสิ่งใดให้ไต่ถามโหรที่ขึ้นบูชา พระฤกษ์เสียก่อน จะได้ทำตามให้ถูกต้องตามอย่างธรรมเนียม

ประทับตราพระราชสิงห์ใหญ่มาเป็นสำคัญ

พิธีลงรักและปิดทององค์พระพุทธรูป จึงเริ่มขึ้นตามกำหนดในสารตราของเจ้าพระยาจักรีนี้ และมีค่าใช้จ่ายในการปิดทองตามหนังสือของเจ้าพระยารัตนบดินทร กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ รองเสนาบดีกระทรวงคลังมหาสมบัติ ซึ่งจะคัดมานำเสนอท่านผู้อ่าน ดังต่อไปนี้

ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๑๑ มกราคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๐

ข้าพระพุทธเจ้า เจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายก กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ รองเสนาบดีกระทรวงคลังมหาสมบัติทราบ

ด้วยเมื่อจำนวนรัตนโกสินทรศก ๑๙๙ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าตั้งแซงค์ชั่นเบิกเงินค่าทองคำเปลวปิดองค์พระพุทธรูปใหญ่วัดไชโย แขวงเมืองอ่างทอง ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ช่างคิดกะประมาณทองคำเปลว ๗๐๐,๐๐๐ แผ่น ราคาพันละ ๑๕ บาท ๓๒ อัฐิ เป็นเงิน ๑๓๕ ชั่ง ๕๐ บาท ความแจ้งอยู่ในแซงค์ชั่นที่ ๑ ลงวันที่ ๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๐๙ นั้นแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้เจ้าพนักงานวางฎีกาเบิกเงินรายนี้ไปครบตามแซงค์ชั่นแล้ว ได้จัดซื้อทองคำเปลวแต่ ๖๐๐,๐๐๐ แผ่น ราคาพันละ ๑๕ บาท ๓๒ อัฐิ เป็นเงิน ๑๑๖ ชั่ง ๒๐ บาท เงินที่เบิกไปยังเหลือ ๑๙ ชั่ง ๓๐ บาท บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าให้คุมทองคำเปลวรายจัดซื้อเป็นทอง ๖๐๐,๐๐๐ แผ่นขึ้นไปปิดองค์พระพุทธรูป ราษฎรมีใจศรัทธาพากันนำทองคำเปลวมาช่วยอีก ๑๙,๔๐๐ แผ่น รวมทั้งทองที่จัดซื้อแลทองของราษฎรช่วยเป็นทอง ๖๑๙,๔๐๐ แผ่น ได้ปิดองค์พระทองหลวง ๓๒๔,๗๖๐ แผ่น ข้าพระพุทธเจ้าคิดเอาไว้เผื่อปิดฐานขององค์พระแลสำหรับซ่อมอีก ๑๐๐,๐๐๐ แผ่น รวมเป็นทอง ๔๔๔,๑๖๐ แผ่น ทองคำเปลวที่ยังเหลือ ๑๕๕,๘๔๐ แผ่น เงินที่ราษฎรช่วยในการปิดทองเป็นเงินตรา ๑๑ ชั่ง ๔๔ บาท ๖๐ อัฐิ เงินรายเบิกยังเหลือ ๑๙ ชั่ง ๓๐ บาท รวมเป็นเงิน ๓๐ ชั่ง ๗๔ บาท ๖๐ อัฐิ ข้าพระพุทธเจ้าจะให้เจ้าพนักงานนำเงินส่งพระคลังมหาสมบัติ แต่ทองคำเปลวที่เหลือ ๑๕๕,๘๔๐ แผ่น นั้น จะควรนำส่งพระคลังไว้ใช้จ่ายราชการต่อไป หรือจะควรประการใดแล้วแต่จะโปรด

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

แซงค์ชั่นที่ ๑ ฎีกาเบิกเงินค่าทองคำเปลว ลงวันที่ ๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๐๙ นั้น ยังคงไม่พบ

ส่วนพิธียกเครื่องบนพระอุโบสถนั้น ได้พบหลักฐานในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ พอจะเชื่อได้แน่นอนว่าดังนี้

"พิธียกเครื่องบนพระอุโบสถวัดไชโย เมื่อวันที่ ๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๐๘ (ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๓๒) เวลาเช้า ๓ โมง กับ ๒๓ นาที" จะมีพิธีการเช่นเดียวกับพิธีก่อพระฤกษ์พระพุทธรูปใหญ่หรือไม่นั้น ยังค้นหาหลักฐานไม่พบ

ได้พบต่อไปอีกด้วยว่า กำหนดงานฉลองวัดไชโยนั้นได้จัดการฉลองเมื่อเดือน ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๔ ซึ่งตรงกับ

พ.ศ. ๒๔๓๘ เริ่มงานตั้งแต่วันที่ ๕ ตุลาคม ถึงวันที่ ๗ ตุลาคม รวม ๓ วัน ๓ คืน โปรดเกล้าฯ พระราชทานของช่วย คือละครโรง ๑ หนังโรง ๑ ดอกไม้เพลิง ๑ ต้นกัลปพฤกษ์ ๒ ต้น ทั้ง ๓ วัน

ความคิดเห็นที่เกี่ยวแก่การสร้างพระพุทธรูปใหญ่ ไว้กลางแจ้งของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แต่ขั้นเดิมนั้น พอที่จะมองเห็นความมุ่งหมายได้บ้าง โดยอาศัยเค้าความในหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพม่า พระนิพนธ์ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ดังต่อไปนี้

"อันพระพุทธรูปสร้างขนาดใหญ่ อย่างเรียกกันว่า "พระโต" นั้น จะสร้างเป็นพระนั่งขัดสมาธิอย่าง "พระเจ้าพนัญเชิง" ที่พระนครศรีอยุธยาก็ดี เป็นพระนั่งห้อยพระบาทอย่าง "พระป่าเลไลยก์" ที่เมืองสุพรรณบุรีก็ดี หรือเป็นพระนอนอย่าง "พระนอนจักรศรี" ที่เมืองสิงห์บุรีก็ดี ไม่ว่าสร้างในประเทศไหน แม้จนในประเทศญี่ปุ่น แต่โบราณเขาย่อมสร้างไว้กลางแจ้งอย่างเดียวกันกับพระเจดีย์ หาทำวิหารบังองค์พระไม่ การสร้างวิหารคลุมพระโตเป็นความคิดเกิดขึ้นขั้นหลัง ข้อนี้จะพึงคิดเห็นได้ เช่น พระเจ้าพนัญเชิงก็ดี หรือ พระนอนใหญ่ที่ไหล่เขามไหศวรรย์ เมืองเพชรบุรีก็ดี เมื่อยังไม่มีวิหารคงเห็นองค์พระพุทธรูปงามเด่นแต่ไกล ที่ทำวิหารบังองค์ พาให้เสียงามไป แม้พระโตซึ่งคิดประกอบกับแบบวิหารที่สร้างพร้อมกัน เช่น พระโตที่วัดกัลยาณมิตร และพระนอนที่วัดเชตุพนในกรุงเทพฯ เมื่อเข้าไปในวิหารก็ไม่เห็นองค์พระเหมาะตา เพราะเอาวัตถุที่ช่างโบราณเขาคิดสำหรับทำอย่างหนึ่งมาเป็นอย่างอื่น จึงพาให้เสียงาม พระโตที่สร้างไว้กลางแจ้งเดี๋ยวนี้ก็มีทั้งในเมืองไทยและเมืองพม่า แต่เมืองพม่าดูเหมือนจะพึงคิดสร้างวิหาร เช่น พระนอนที่เมืองหงสาวดี และพระนั่งที่เมืองแปร สังเกตุดูที่พม่าเอาเสาเหล็กโปร่งอย่างฝรั่งมาทำเสาวิหาร แม้บังองค์พระน้อยกว่าเสาก่ออิฐถือปูนก็ยังขัดตาอยู่นั่นเอง แต่ก็เป็นประโยชน์สำหรับรักษาองค์พระ จะติว่าการทำวิหารครอบพระโตไม่ดีทีเดียวก็ว่าไม่ได้"

เมื่อสร้างวิหารครอบองค์พระพุทธรูปใหญ่วัดไชโยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชวิจารณ์ไว้ในพระราชสาร ซึ่งพระราชทานไปยังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ ซึ่งทรงเป็นประธานที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร เมื่อเสด็จพระราชดำเนินเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ ร.ศ. ๑๒๐ ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๔๔ ตอนหนึ่งทรงไว้ ดังนี้

"วันนี้ (ที่ ๔ ตุลาคม) เวลาเช้า ๒ โมง ออกจากพลับพลาเมืองอ่างทอง ถึงวัดไชโย ได้แวะขึ้นวัด วิหารทำดีถึงว่าตอพระอุโบสถออกมาข้างหน้า ดูภายนอกรูปก็เป็นลดหลั่นกันดี ภายในก็สว่างตลอด งานที่ทำก็อยู่ข้างประณีต ในพระอุโบสถปูศิลาแลเขียนรูปภาพพอใช้ เสียแต่พระประธานเป็นแม่ลูกอินอย่างปัจจุบันนี้ ผ้าห่มมีดอกดวงซึ่งนับกันว่าเป็นพระอย่างราคาแพง พระองค์ใหญ่ (ในวิหาร) พระศอเล็ก พระพักตร์ยาว ถ้าหากตั้งนั่งร้านขึ้นไปตรงพระพักตร์เห็นจะยาวเกินขนาด แต่ก็ดูเป็นการยากที่จะปั้นให้งามได้ เพราะที่แลดูต้องแลเห็นลูกคางก่อนอื่น เพราะต้องแหงนคอตั้งบ่า ถ้าไม่มีวิหารปั้นกลางแจ้งจะค่อยหาที่ดูง่ายสักหน่อย"

เมื่อคราวสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระสังฆราชเจ้า เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ในมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. ๒๔๕๖ จากหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๑๒ ภาค ๑๒ พ.ศ.๒๔๕๗ ข้อความว่า

"เวลาเที่ยง ๕๖ นาที (๒๑ ธันวาคม) เคลื่อนเรือกระบวนออกจากท่าวัดชลอต่อไป เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๒ นาที

ถึงวัดไชโย พระสงฆ์มีพระครูวิเศษชยสิทธิ์ เจ้าคณะเมืองอ่างทอง พระครูมหาพุทธพิมพาภิบาล เจ้าคณะแขวงไชโย เป็นต้น สวดชัยมงคลคาถารับเสด็จ ฝ่ายข้าราชการมี พระสำเริงนฤปกร ผู้ว่าราชการเมืองอ่างทอง แล หลวงพรพิธบรรหาร ผู้พิพากษา ขุนไชยธนารักษ์ นายอำเภอไชโย เป็นต้น คอยรับเสด็จ เสด็จขึ้นทรงพระดำเนินเข้าพระวิหารทรงนมัสการ พระมหาพุทธพิมพ์เป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่หน้าตักกว้าง ๘ วา ๖ นิ้ว สูง ๑๑ วา ๑ ศอก ๗ นิ้ว เป็นที่นับถือของคนทั้งหลาย จีนพ่อค้าเรือผ่านไปมาก็จุดประทัดเป็นการคำนับ มีเทศกาลไหว้ประจำปีของเมืองนี้ ประตูเข้าพระวิหารทำไว้สองข้าง ไม่ทำไว้กลางหน้าพระวิหาร แลให้ใหญ่เพื่อดูห่างๆ ได้เช่นนี้ เมื่อจะดูพระพักตร์ต้องแหงนเห็นไม่ถนัดดี พระพุทธรูปองค์นี้ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ครั้งรัชกาลที่ ๔ เป็นผู้เริ่มสร้าง แต่ค้างไม่สำเร็จ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ เจ้าพระยารัตรบิดนทร สมุหนายก สำเร็จราชการกรมมหาดไทย ได้รับพระบรมราชโองการให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ ได้ยินว่ากำลังทำพระพุทธรูปองค์เดิมพังทะลายลง เพราะก่อใช้สอดิน จึงต้องก่อใหม่ทั้งองค์ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าประดิษฐวรการ เป็นนายช่าง ทำเป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิ ซ้อนพระหัตถ์ ครองจีวรพาดสังฆาฏิอย่างใหม่ พระพักตร์แลดูยาวลีบไป ท่าทางไม่ผึ่งผาย ฝีมือทำพระพุทธรูปใหญ่ในปูนหลัง สู้ครั้งโบราณไม่ได้ นี่ก็ได้ยอดช่างพระในสมัยแล้ว หน้าวิหารออกมาสร้างพระอุโบสถบังเสียงาม ทำพระวิหารแห่งพระพุทธรูปอันสำคัญให้ลี้ลับพระประธาน (ในพระอุโบสถ) เป็นของหล่อใหม่ ครองจีวรดอกเร่อร่า เสนาสนะอยู่ข้างขวาแห่งพระวิหาร มีหมู่เดียว ๑๒ หลัง ฝากระดาน มุงกระเบื้อง พระอารามนี้เป็นวัดใหญ่ในเมืองอ่างทอง พระครูมหาพุทธพิมพาภิบาลเป็นเจ้าอาวาส มีพระสงฆ์ ๙ รูป ฯลฯ

เจดีย์วัตถุ

บรรดาเจดีย์วัตถุซึ่งนับว่าสำคัญของวัดไชโยนั้น มีดังนี้ คือ

๑. พระพุทธรูป "พระมหาพุทธพิมพ์" เป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่ นั่งขัดสมาธิ ซ้อนพระหัตถ์ ครองจีวรพาดสังฆาฏิกว้าง ฝีมือช่างในปูนหลัง (รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงเทพ) ขนาดหน้าตักกว้าง ๘ วา ๖ นิ้ว สูงสุดยอดพระรัศมี ๑๑ วา ๑ ศอก ๗ นิ้ว ประดิษฐาน ณ ภายในพระวิหารใหญ่สูง ๑ เส้นเศษ

๒. รูปหล่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) เจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม ผู้แรกเริ่มก่อสร้างพระพุทธรูปใหญ่ขึ้น รูปหล่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นี้ ได้ยินมาว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ช่างหล่อขึ้นเป็น ๒ รูปด้วยกัน พระราชทานแก่วัดระฆังโฆสิตารามรูปหนึ่ง พระราชทานแก่วัดไชโยรูปหนึ่ง

รูปหล่อสมเด็จพระพุฒาจารย์นี้ แต่เดิมประดิษฐานอยู่บนชุกชีภายในซุ้มหลังพระอุโบสถ ต่อมาได้อัญเชิญเข้าไปประดิษฐานภายในพระวิหาร ด้านหน้าของพระพุทธรูปองค์ใหญ่ เมื่อถึงเทศกาลนมัสการพระพุทธรูปประจำปีก็ได้อัญเชิญรูปหล่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ออกมาประดิษฐาน ณ ศาลารายริมกำแพงพระวิหารด้านใต้ เพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้นมัสการและปิดทองโดยสะดวก

๓. พระประธานในพระอุโบสถ เป็นของหล่อขึ้นใหม่ เป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิ ซ้อนประหัตถ์ หน้าตักกว้าง ๑ วา สูง ๑ วา ๒ ศอก

ลำดับความเจริญและความเสื่อม

นับแต่เจ้าพระยารัตนบดินทร มาเป็นแม่กองปฏิสังขรณ์วัดไชโย (พ.ศ. ๒๔๓๐) เป็นการใหญ่ จนถึงปัจจุบันนี้ (พ.ศ.๒๕๑๐) เป็นเวลาประมาณ ๘๐ ปี ยาวนานเท่าๆ กับอายุขัยของบุคคล เสนาสนะสงฆ์หรือถาวรวัตถุในสมัยต้นสมบูรณ์ดีทุกอย่าง เจ้าอาวาสรูปที่ ๑-๒-๓ และ ๔ จึงไม่มีกิจกังวลด้วยการปฏิสังขรณ์อย่างใด ทั้งได้รับพระบรมราชูปถัมภ์จากพระเจ้าแผ่นดิน และคฤหบดีตลอดทั้งพ่อค้าประชาชนทั้งหลายเป็นลำดับมา

ต่อมาในยุคของเจ้าอาวาสองค์ที่ ๕ คือ พระมหาพุทธพิมพาภิบาล (พัน พัฒนมงคล) ท่านได้เปลี่ยนแปลงระเบียบเสนาสนะใหม่ ซ่อมหลังคาพระวิหาร พระอุโบสถ ซึ่งถูกสายอสุนีบาตตกลงมาชำรุด และกะเทาะทองที่หุ้มองค์พระพุทธรูปออก ด้วยหวังจะลงรักและปิดทองใหม่ การสำเร็จลุล่วงไปแต่เพียงกะเทาะทองออกได้เท่านั้น ท่านเจ้าอาวาสก็ถึงกาลมรณภาพ การที่มุ่งหมายไว้จึงไม่สำเร็จ ประจวบกับสมัยเศรษฐกิจกำลังคุกคามอยู่ทั่วไป วัดไชโยจึงทรุดโทรมลงมากขึ้น

ต่อมาในยุคของเจ้าอาวาสองค์ที่ ๖ คือ พระมหาพุทธพิมพาภิบาล (วร อินทรสมบูรณ์) ท่านได้ใช้ความพยายามอย่างยิ่งที่จะบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามวัดไชโย ให้คืนสภาพแต่การปฏิสังขรณ์นั้นต้องค่อยทำค่อยไปทีละอย่างๆ เพราะทุกอย่างต่างก็ทรุดโทรมลงทั้งสิ้น ได้จัดทำไปโดยลำดับดังนี้

๑. เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๙ ได้รับอนุมัติจากมหาเถรสมาคม ให้ยืมเงินศาสนะสมบัติกลาง เป็นเงิน ๑๖,๐๐๐ บาท สำรองจ่ายเป็นค่าซ่อมแซมหลังคาพระวิหารและพระอุโบสถ กระทรวงธรรมการได้จัดการประมูลจ้างช่างส่งมาให้ ซ่อมอยู่ ๘ เดือนจึงแล้วเสร็จ นับเป็นการซ่อมครั้งที่ ๒ (ครั้งที่ ๑ ซ่อมในยุคของเจ้าอาวาสองค์ที่ ๕)

๒. ได้รับอนุมัติให้ยืมเงินศาสนสมบัติกลาง เป็นเงิน ๑๐,๐๐๐ บาท สำรองจ่ายเป็นค่าปลูกสร้างศาลาการเปรียญใหม่ เพราะศาลาการเปรียญหลังเดิมซึ่งสร้างมาแต่ครั้งเจ้าพระยารัตนบดินทรนั้น ชำรุดใช้การไม่ได้ จำเป็นต้องสร้างใหม่ หลังที่ปรากฏอยู่ขณะนี้ เป็นสิ่งที่ปลูกสร้างขึ้นด้วยเงินศาสนะสมบัติกลาง

๓. กุฏีสงฆ์ชำรุดหมดทุกหลัง ต้องจัดการซ่อมใหม่โดยรื้อออกเปลี่ยนตัวไม้ใหม่ ปลูกในรูปทรงเดิมได้ ๖ หลัง ต้องปลูกแทนใหม่เป็นกุฏี ๒ ชั้นขนาดใหญ่ ๒ หลัง ทางวัดจัดหาเงินเอง

๔. ศาลารายกลางวัด ๓ หลัง ชำรุดหักพังใช้การไม่ได้ ต้องจัดการซ่อมและสร้างใหม่ ได้รับการบริจาคเงินจากห้างและบริษัทจำหน่ายยา คือ บริษัทโอสถสภา (เด็กเฮงหยู) ๑ หลัง ห้างขายยาหมอมี ๑ หลัง ห้างขายยาลูกสาวหมอมี ๑ หลัง

๕. เนื่องจากกระแสน้ำกัดเซาะ ทำให้ตลิ่งพังเข้ามาทุกปี จนต้องย้ายศาลาท่าน้ำถอยหลังเข้ามาหนึ่งครั้ง ตลิ่งก็พังตามเข้ามาเรื่อยๆ ไม่มีที่จะถอยหนีต่อไป เป็นเหตุให้ส่วนหน้าของศาลาท่าน้ำ หลังตรงหน้าพระอุโบสถ ซึ่งมีรูปทรงเป็นศาลา ๓ มุข มุขหน้าพังลงน้ำไป จำเป็นต้องรื้อกองเพราะปล่อยไว้ไม่ได้จะพังลงน้ำหมดทั้งหลัง จะปลูกใหม่ที่ดินก็ถูกน้ำเซาะกัดพังอยู่เรื่อยๆเป็นที่น่าสลดใจเกรงพระวิหารพระอุโบสถและองค์พระพุทธรูปจะดำรงอยู่ไม่ถาวร พระมหาพุทธพิมพาภิบาล (วร) เจ้าอาวาสได้ใช้ความพยายามอย่างยิ่ง ที่จะหาทางป้องกัน ได้พยายามติดต่อกับกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ วางแผนการสร้างเขื่อนตลอดเขตของวัด เพื่อป้องกันน้ำเซาะตลิ่งพังอีกต่อไป

เป็นผลให้ได้เงินงบประมาณแผ่นดิน โดยกระทรวงศึกษาธิการ ๒ ปีติดต่อกันเป็นจำนวนเงินทั้งสิ้น ๑๐๗,๐๐๐ บาท มาดำเนินการสร้างเขื่อนคอนกรีตเสริมเหล็ก ยาวตลอดเขตของวัด นอกจากเงินงบประมาณแผ่นดินแล้ว วัดยังหาเงินสบทบอีก ๔,๐๐๐ บาท การจัดสร้างเขื่อนคอนกรีตครั้งนี้ จัดสร้างโดยกรมชลประทานมีนายทรง บุญคง น.ต.ช. พระงามเป็นนายช่างควบคุมการก่อสร้าง รวมเวลาก่อสร้างประมาณ ๒ ปี

เมื่อสร้างเขื่อนเสร็จแล้ว ได้สร้างศาลาท่าน้ำตรงหน้าพระวิหารทดแทนหลังเดิม แต่ไม่สามารถจะสร้างให้ใหญ่โตเท่าเดิมได้ เพราะสถานที่จำกัด ได้สร้างให้เล็กลงกว่าเดิมพอเหมาะแก่สถานที่ แต่สร้างได้มีรูปทรงเป็น ๓ มุขพอใกล้เคียงกับของเก่าเท่านั้น สิ้นค่าใช้จ่าย ๑๐,๐๐๐ บาท

สร้างสะพานและบันไดคอนกรีตเสริมเหล็ก ตรงหน้าพระวิหาร ๑ แห่ง ตรงหน้ากุฏิสงฆ์ ๑ แห่ง สิ้นค่าใช้จ่ายแห่งละ ๒๐,๐๐๐ บาท รวม ๔๐,๐๐๐ บาท

๖. พระเจดีย์ ซึ่งประดิษฐาน ณ เหนือกำแพงพระวิหารตรงมุมตะวันออกชำรุด ได้จัดจ้างช่างซ่อมและบูรณะสิ้นค่าใช้จ่าย ๘,๐๐๐ บาท

๗. หอฉันท์ เป็นที่สำหรับพระสงฆ์ฉันท์ภัตตาหารในเวลาเช้าเพล ชำรุดหักพังใช้การไม่ได้ ดร.ชำนาญ ยุวบูรณ์ อดีตอธิบดีกรมการปกครอง มีจิตศรัทธาบริจาคเงินส่วนตัวสร้างขึ้นใหม่แล้วอุทิศถวายเป็นของสงฆ์วัดไชโยต่อไป

๘. พระวิหาร และพระอุโบสถ เป็นของใหญ่ทึบเกินประมาณ แม้จะได้มีการบูรณะซ่อมแซมเป็นการใหญ่ถึง ๒ ครั้งแล้วก็ดี สิ่งที่เปลี่ยนใหม่ก็ยังใหม่อยู่ แต่สิ่งที่ไม่ได้เปลี่ยนก็มาเสื่อมสภาพลง ผุบ้าง หักบ้าง พังบ้าง เป็นอยู่เช่นนี้ตลอดมาถึงฤดูฝน ฝนตกน้ำฝนหลั่งไหลลงภายใน ดร.ชำนาญ ยุวบูรณ์ อธิบดีกรมการปกครอง ได้มาพบเข้าเช่นนั้น ก็ได้บริจาคเงินส่วนตัวซ่อมหลังคาพระวิหาร และพระอุโบสถเป็นการใหญ่ครั้งนี้ได้เปลี่ยนตัวไม้เครื่องบนเกือบทุกชิ้น เปลี่ยนกระเบื้องมุงใหม่ สิ้นเงินส่วนบริจาคของ ดร. ชำนาญ ยุวบูรณ์ โดยประมาณ ๕๕๐,๐๐๐ บาท และเงินของวัดอีกเป็นจำนวน ๑๐๐,๐๐๐ บาท นับเป็นการซ่อมใหญ่ครั้งที่ ๓

เมื่อได้ซ่อมหลังคาพระวิหาร และพระอุโบสถแล้ว ดร.ชำนาญ ยุวบูรณ์ พร้อมด้วยญาติมิตร ได้ร่วมกันบริจาคเงินซื้อหินอ่อน ปูเป็นพื้นภายในพระวิหารจนเต็ม สิ้นค่าใช้จ่ายทั้งสิ้น ๓๕๐,๐๐๐ บาท

๙. ดร.ชำนาญ ยุวบูรณ์ มีความประสงค์จะถวายความสะดวกสบายแก่พระภิกษุสงฆ์วัดไชโยให้สมบูรณ์ จึงได้บริจาคเครื่องกำเนิดไฟฟ้าขนาด ๓๐ กิโลวัต ๑ เครื่อง สร้างอาคารติดตั้ง ปักเสา พาดสาย จ่ายกระแสไฟฟ้าให้ทั่วทุกกุฏิสงฆ์ และติดตั้งเครื่องสูบน้ำ ถังเก็บน้ำ จ่ายกระแสน้ำไปทุกกุฏิสงฆ์เช่นเดียวกัน นับเป็นการบริจาคทั้งอัคคีทานและอุทกทาน อุทิศถวายไว้ในวัดไชโยต่อไป (อาคารไฟฟ้าตั้งอยู่ริมน้ำทางทิศใต้)

๑๐. หอสวดมนต์ อันเป็นสถานที่ประชุมสงฆ์ หลังเดิมซึ่งก่อสร้างมาแต่สมัยเจ้าพระยารัตนบดินทรนั้น ชำรุดหักพังใช้การไม่ได้ ต้องรื้อออกก่อสร้างใหม่ โดยใช้วัสดุอุปกรณ์ใหม่ทั้งสิ้น การก่อสร้างยังไม่ทันสำเร็จ เจ้าอาวาสก็มรณภาพลง เจ้าอาวาสองค์ที่ ๗ คือ พระครูวิบูลย์สังฆกิจ ได้ดำเนินการก่อสร้างต่อมาจนสำเร็จ ค่าก่อสร้างทั้งสิ้น ๑๖๐,๐๐๐ บาท

ในยุคของเจ้าอาวาสองค์ที่ ๗ คือ พระครูวิบูลย์สังฆกิจ ซึ่งได้ย้ายมาจากวัดมะขาม อำเภอไชโย มาดำรงตำแหน่ง "ผู้รักษาการในตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดไชโย" นับเป็นองค์ปัจจุบันนี้ พอมาถึงก็ต้องทำทันที เช่น หอสวดมนต์ซึ่งค้างการก่อสร้างอยู่

๑๑. กุฏีสงฆ์ หลังที่สร้างขึ้นโดย พระครูมหาพุทธพิมพาภิบาล (พัน พัฒนมงคล) เจ้าอาวาสองค์ที่ ๕ กุฏีหลังนี้เรียกกันโดยทั่วไปว่า "กุฏีตึก" ได้ชำรุดหักพังจนใช้อยู่อาศัยไม่ได้ ต้องรื้อออก ตั้งใจจะก่อสร้างใหม่ แต่ยังไม่สามารถจะสร้างได้ เพราะขาดทุนทรัพย์ วัสดุอุปกรณ์การก่อสร้างกำลังมีราคาแพงมาก จำต้องรอไปก่อน หากท่านผู้ใดประสงค์จะบริจาคเงินบำเพ็ญกุศลสมทบทุน สร้างกุฏีตึกหลังนี้ขอได้โปรดบริจาคได้ที่เจ้าอาวาสวัดไชโยทุกวัน ท่านเจ้าอาวาสพร้อมที่จะน้อมรับการบำเพ็ญกุศลของทุกๆ ท่านอยู่เสมอ

๑๒. การสร้างเรือนรับรอง เป็นสถานที่รับรองผู้มีเกียรติทั้งบรรพชิตและฆราวาส ผู้มาบำเพ็ญกุศลหรือกิจอื่น สร้างขึ้นภายในกำแพงกุฏีสงฆ์ ตรงหน้าหอสวดมนต์ สิ้นค่าใช้จ่ายทั้งสิ้น ๑๕,๐๐๐ บาท

๑๓. การซ่อมและสร้างถนนคอนกรีต ภายในบริเวณกุฏีสงฆ์ และภายในบริเวณวัด ซ่อมถนนเก่า ๓ สาย สร้างถนนใหม่ ๒ สาย สิ้นค่าใช้จ่ายทั้งสิ้น ๒๔,๐๐๐ บาท

๑๔. การซ่อมกำแพงกุฏีสงฆ์และซ่อมหอระฆัง สิ้นค่าใช้จ่ายทั้งสิ้น ๗,๐๐๐ บาท

๑๕. การซ่อมศาลารายภายในกำแพงพระวิหาร กำลังจัดทำอยู่ในขณะนี้ยังไม่แล้วเสร็จ ยังไม่ประมวลค่าใช้จ่าย

ลัทธิและธรรมเนียม

ถึงหน้าเทศกาลงานนมัสการพระพุทธรูปประจำปี ประชาชนจากหัวเมืองต่างๆ พากันหลั่งไหลมานมัสการมากๆ ทุกปีธรรมเนียมนี้มีมาแต่เดิม เมื่อครั้งสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) มาสร้างพระพุทธรูปใหญ่ขึ้น ปีหนึ่งมี ๑ คราว

คราวแรก กำหนดในฤดูแล้ง เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ รวม ๓ วัน ๓ คือ งานฤดูแล้งนี้ มักจัดให้มีการเดินเขาวงกฏบ้าง ก่อพระเจดีย์ทรายบ้าง อย่างอื่นๆ บ้าง ดัดแปลงรูปงานแต่ละปีๆ ไม่ให้ซ้ำกัน ทางวัดจะประกาศให้ทราบก่อนถึงงานเสมอ คราวที่สอง กำหนดในฤดูน้ำ เดือน ๑๑ แรม ๘ ค่ำ ถึงแรม ๑๐ ค่ำ รวม ๓ วัน ๓ คืน ในฤดูน้ำนี้มีการออกร้านเยี่ยงงานภูเขาทองวัดสระเกษในกรุงเทพฯ เวลานั้นน้ำกำลังเต็มฝั่ง การสัญจรทางน้ำสะดวกมาก เมื่อ ๒๐ ปีมาแล้ว การไปมาของประชาชนใช้เรือแจว พาย มาในงานเทศกาลเดือน ๑๑ นี้ คับคั่งจอดเต็มสองฝั่งแม่น้ำยาวเหยียด โดยเฉพาะหน้าวัดไชโย จะจอดซ้อนกันออกไปเกือบกลางแม่น้ำ เดี๋ยวนี้เรือแจวพายไม่มีแล้ว เพราะยานพาหนะได้พัฒนาการไปตามความเจริญของบ้านเมืองและสังคม ประชาชนได้รับความสะดวกในการเดินทางยิ่งขึ้น จนเป็นเหตุให้ต้องขยายงานออกเป็น ๕ วัน ๕ คืนในบางปี

คนทั้งหลายเคารพนับถือพระพุทธรูปใหญ่วัดไชโย ว่าศักดิ์สิทธิ์ ในสมัยก่อนการแพทย์ยังไม่เจริญเหมือนปัจจุบันไข้ทรพิษและโรคภัยต่างๆ มักเกิดขึ้นบ่อยๆ ประชาชนนิยมขอน้ำมนต์พระพุทธรูปใหญ่ ซึ่งเรียกกันติดปากว่า "หลวงพ่อโต" ไปรักษา ก็หายเจ็บไข้ได้เป็นส่วนมาก ที่ตายเสียก็มี จนทุกวันนี้ความนิยมเคารพนับถือหลวงพ่อโตในเชิงน้ำมนต์ก็ยังมีอยู่ ถึงหลวงพ่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ศักดิ์สิทธิ์ในเชิงน้ำมนต์เช่นเดียวกัน

สิ่งน่ารู้เกี่ยวกับวัดไชโยวรวิหาร. อ่างทอง : โรงพิมพ์อักษรศิริ, ๒๕๒๕

ชีวประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)

จากบันทึกของ

มหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา (สอน โลหะนันท์)

คำปรารภและอนุมานสันนิษฐานว่า ประวัติเรื่องความเป็นไปของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ครั้งในรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ นั้นมีความเป็นมาประการใด เพราะเจ้าประคุณองค์นี้เป็นที่ฤๅชาปรากฏ เกียรติศัพท์ เกียรติคุณ เกียรติยศ ขจรขจายไปหลายทิศหลายแคว มหาชนพากันสรรเสริญออกเซ็งแซ่กึกก้องซ้องสาธุการ บางคนก็บ่นร่ำรำพรรณประสานขานประกาศกรุ่นกล่าวถึงบุญคุณสมบัติ จริยสมบัติ ของท่านเป็นนิตยกาลนานมา ทุกทิวาราตรีมิรู้มีความจะจืดจางฯ

อนึ่ง พระพุทธรูปที่ท่านสร้างไว้ ในวัดเกตุไชโยใหญ่ก็ใหญ่โตก็โต วัดหน้าตักกว้างถึงแปดวาเศษนิ้ว เป็นพระก่อก็สูงลิ่ว เป็นพระนั่งทั้งศักดิ์สิทธิ์ ดูรุ่งเรืองกระเดื่องฤทธิ์มหิศรเดชานุภาพ พระองค์นี้เป็นที่ทราบทั่วกันแล้วตลอดประเทศว่า เป็นพระที่มีคุณพิเศษสามารถจะบันดาลดับระงับทุกข์ภัยไข้ป่วยช่วยป้องกันอันตรายได้ จึงดลอกดลใจให้ประชาชนคนเป็นอันมาก หากมาอภิวันทนาการ สักการะบูชาพลีกรรม บรรณาการเส้นสรวงบวงบล บางคนมาเผดียงเสี่ยงสัตย์อธิษฐาน ก็อาจสำเร็จเสร็จกิจ สมปณิธานที่มุ่งมาตร์ปรารถนา จึงเป็นเหตุให้มีสาวะนะเจตนาแก่มหาชนจำนวนมากกว่าร้อยคน คิดใคร่จะรู้ประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังโฆสิตาราม บ้างก็คืบเที่ยวสืบถามความเป็นไปแต่หนหลัง แต่คราวครั้งดั้งเดิมเริ่มแรกต้นสกุลวงศ์เทือกเถาเหล่ากอ พงษ์พันธุ์ พวกพ้องพื้นภูมิฐาน บ้านช่อง ข้องแขว แคว จังหวัด เป็นบัญญัติของสมเด็จนั้นเป็นประการใดนานมาแล้วจะถามใครๆ ไม่ได้ความ หามีใครตอบตรงคำถามให้ถ่องแท้จึงได้พากันตรงแร่เข้ามาหา นายพร้อม สุดดีพงศ์ อ้อนวอนให้รีบลงมากรุงเทพฯ ให้ช่วยเข้าสู่เสพย์สมาคม ถามเงื่อนเค้าเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงนายพร้อม สุดดีพงศ์ตลาดไชโยเมืองอ่างทอง จึงได้รีบล่องลงมาสู่หา ท่านพระมหาสว่าง วัดสระเกษ นมัสการแล้วยกเหตุขึ้นไต่ถาม ตามเนื้อความที่ชนหมู่มากอยากจะรู้ จะดูจะฟังเรื่องราวแต่คราวครั้งต้นเดิมวงศ์สกุล ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้นเป็นฉันใด ขอพระคุณได้สำแดงให้แจ้งด้วยฯ

ทีนั้นมหาสว่าง ฟังนายพร้อมเผดียงถาม จึงพากันข้ามฟากไปวัดระฆัง ขึ้นยังกุฏิเจ้าคุณพระธรรมถาวร (ช้าง) อันเป็นผู้เฒ่าสูงอายุศม์ ๘๘ ปี ในบัดนี้ยังมีองค์อยู่ทั้งเป็นผู้ใกล้ชิด ทั้งเป็นศิษย์ทันรู้เห็น ทั้งเคยเป็นพระครูถานาของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง เคยอยู่ตั้งแต่เล็กๆ เมื่อเป็นเด็กเป็นขั้นเหลนฯ

นายพร้อมจึงประเคนสักการะ ถวายเจ้าคุณพระธรรมถาวร แล้วจึงได้ไถ่ถามตามเนื้อความที่ประสงค์ฯ

ฝ่ายเจ้าคุณพระธรรมถาวร ท่านจึงได้อนุสรณ์คำนึงนึกไปถึงเรื่องความแต่หนหลัง ท่านได้นั่งเล่าให้ฟังหลาย

สิบเรื่อง ล้วนแต่เป็นเรื่องน่าควรคิดพิศวงมาก ลงท้ายท่านบอกว่าอันญาติวงศ์ พงษ์พันธุ์ ภูมิฐานบ้านเดิมนั้น เจ้าของท่านได้ให้ช่างเขียน เขียนไว้ที่ผนังโบสถ์วัดอินทรวิหาร บางขุนพรหม พระนคร ล้วนแต่เป็นเค้าเงื่อนตามที่สมเด็จเจ้าโตได้ผ่านพบทั้งนั้น ท่านเจ้าของบอกใบ้สำคัญด้วยกิริยาของรูปภาพ ขอจงไปทราบเอาที่โบสถ์วัดอินทรวิหารนั้นเถิดฯ

ครั้น ม.ล.พระมหาสว่าง เสนีย์วงศ์ กับ นายพร้อม สุดดีพงศ์ ฟังพระธรรมถาวรบอกเล่าและแนะนำจำจดมาทุกประการแล้ว จึงนมัสการลาเจ้าคุณพระธรรมถาวร กลับข้ามฟากจากวัดระฆัง รุ่งขึ้นวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๓ จึงขึ้นไปหาท่านพระครูสังฆรักษ์ เจ้าอธิการวัดอินทรวิหาร บางขุนพรหม แล้วขออนุญาตดูภาพเรื่องราวของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตามคำแนะนำของเจ้าคุณพระธรรมถาวร วัดระฆัง บอกให้ดูทุกประการฯ

ส่วนท่านพระครูสังฆรักษ์ เจ้าอธิการก็มีความเต็มใจ ท่านนำพาลงไปในโบสถ์พร้อมกันแล้ว เปิดหน้าต่างประตูให้ดูได้ตามปรารถนาฯ

นายพร้อมจึงดูรูปภาพ ช่วยกันพินิจพิจารณาตั้งแต่ฉากที่ ๑ จนถึงฉากที่ ๑๒ นายพร้อมออกจะเต็มตรองเห็นว่ายากลำบากที่จะขบปัญหาในภาพต่างๆ ให้เห็นความกระจ่างแจ่มแจ้งได้ นายพร้อมชักจะงันงอท้อน้ำใจไม่ใคร่จะจดลง ทำยืนงงเป็นที่งันงันไปฯ

ม.ล.พระมหาสว่าง รู้ในอัธยาศัยของนายพร้อมว่าแปลรูปภาพไม่ออก บอกเป็นเนื้อความเล่าแก่ใครไม่ได้ นายพร้อมอึดอัดตันใจสุดคาดคะเนทำท่าจะรวนเรสละละการจดทำ ม.ล. พระมหาสว่างจึงแนะนำให้นายพร้อมอุตส่าห์จดทำเอาไปทั้งหมดทุกตัวภาพ ไม่เป็นไร คงจะได้ทราบสิ้นทุกอย่าง คงไม่เหลวคว้างเหลือปัญญานัก ฉันจะช่วยดุ่มเดาดักให้เด่นเด็ดจงได้ฉันจะคิดค้นรัชสมัยและพระบรมราชประวัติและราชพงศาวดาร เทียบนิยายนิทานตำนานต่างๆ ตามที่ผู้เฒ่าผู้แก่บอกเล่าสืบกันมา เรื่องนี้คงสมมาตร์ปรารถนาอย่าวิตก ฉันจะเรียบเรียงและสาธกยกเหตุผลให้เป็นเบื้องต้นและเบื้องปลาย ให้สมความมุ่งหมายใคร่รู้ในเรื่องประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ฯ

แต่ข้อสำคัญเกรงว่าจะช้า กินเวลาหลายสิบวันเปรียบเช่นกับช่างไม้ฟันไม้ทำช่อฟ้า จำต้องนานเวลาเปลืองหน้าไม้ ช่างต้องบั่นทอนผ่อนไปจนถึงแง่งอนกนก ของที่ต้องการเปรียบเทียบเท่าที่ตำนานของสมเด็จนี้ กว่าจะเรียงความถูกตามที่ร่างข้อต่อตัด ถ้อยคำที่เขินขัดก็ต้องขุดคัดตัดทอนทิ้งหรือความขาดไม่พาดพิงไม่ถูกแท้ ก็ตกแต้มแถมแก้แปลให้สอดคล้องต้องกับความจริง สืบหาสิ่งที่เป็นหลักมาพักพิงไม่ให้ผิด สืบผสมให้กลมติดเป็นเนื้อเดียวไม่พลำพลาด ถึงจะเปลืองกระดาษเปลืองเวลา ฉันไม่ว่าไม่เสียดายหมายจะเสาะค้นขวนขวายหาเรื่องมาประกอบให้จะได้สมคิดติดใจมหาชน จะได้ทราบเรื่องเบื้องต้นและเบื้องปลาย โดยประวัติปริยายทุกประการฯ

นายพร้อม สุดดีพงศ์ ได้ฟังคำบริหารอาษาของ ม.ล. พระมหาสว่าง รับแข็งแรง จึงเขม้นขมักจัดแจงจดเพียรเขียนคัดบอกเป็นตัวหนังสือมาพร้อม ทุดด้านภาพในฝาผนังทั้ง ๑๒ ฉากแล้ว ก็ละพากันกลับมายังวัดสระเกษต่อแต่วันที่ ๑๖ กรกฎาคมศกนี้มา พระมหาสว่างก็ตั้งหน้าตรวจตรา เสาะสืบหาและไต่ถามได้เนื้อความนำจดลง ค้นราชพงศาวดารรัชกาลราชประวัติ บั่นทอนตัดให้รัดกุม ไม่เดาสุ่มมีเหตุพอความไม่ต่อใช้วิจารณ์ เป็นพยานอ้างตัวเองไปตามเพลงของเรื่องราว ที่สืบสาวเรียงเขียนลง เอาที่ตรงต่อประโยชน์ไม่อุโฆษป่าวร้องใคร ไม่หมิ่นไท้ธรณินทร์ โดย

ความเห็นจึงกล้าเล่า ดังจะกล่าวเล่าให้ฟังดังนี้ฯ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านให้ช่างเขียนเขียนเรื่องของท่านไว้ในฝาผนังโบสถ์วัดอินทรวิหาร บางขุนพรหมดังนี้ เขียนเมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองว่าง ว่างไม่มีคน มีแต่ขุนนางขี่ม้าออกเขียนวัดบางลำภูบนติดกับเมืองกำแพงเพชร เขียนบางขุนพรหม เขียนรูปเด็กอ่อนนอนหงายแบเบาะอยู่มุมโบสถ์วัดบางลำภู เขียนรูปนางงุดกกลูก เขียนรูปตาผลว่าพระผล เขียนรูปอาจารย์แก้ววัดบางลำภู กำลังกวาดลานวัด เขียนรูปนายทอง นางเพียร นั่งยองยองยกมือทั้งสองไหว้พระอาจารย์แก้ว เขียนรูปพระอาจารย์แก้วกำลังพูดกับตาผลบนกุฏิ เขียนรูปเรือเหนือจอดที่ท่าบางขุนพรหม จึงต้องขอโอกาสแก่ท่านผู้อ่านผู้ฟัง ด้วยข้าพเจ้าตรวจดูภาพทราบได้ตามพิจารณา และคาดคะเนสันนิษฐานแปลจากรูปภาพบนนั้นคงได้ใจความตามเหตุผลต้นปลายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง ดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือฯ

แต่ครั้งเดิมเริ่มแรก ต้นวงศ์สกุลของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์นี้ ตั้งคฤหสถานภูมิลำเนา สืบวงศ์พงศ์เผ่าพืชพันธุ์พวกพ้อง เป็นพี่เป็นน้องต่อแนวเนื่องกันมาแต่ครั้งเก่าบุราณนานมา ณ แถบแถวที่ใกล้ใต้เมืองกำแพงเพชร เป็นชนชาวกำแพงเพชรมาช้านาน ครั้นถึงปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๑๒๗ ปี จึงพระเจ้าแผ่นดินอังวะภุกามประเทศยกพลพยุหประเวสน์สู่พระราชอาณาเขตร์ประเทศสยามนี้ กองทัพพม่ามาราวี ตีหัวเมืองเอกโทตรีจัตวาไล่รุกเข้ามาทุกทิศทางทั้งบกทั้งเรือ ทั้งปากใต้ฝ่ายเมืองเหนือและทางตะวันตก ยกเว้นไว้แต่ทิศตะวันออก หัวเมืองชั้นนอก ชั้นกลาง ชั้นโท ต่อรบต้านทานทัพพม่าไม่ไหว ก็ต้องล่าร้างหลบหนีซ่อนเร้นเอาตัวรอด ราษฎรก็พากันทอดทิ้งภูมิสถาน บ้านเรือน เลี่ยงลี้หนีหายพลัดพรากกระจายไป คนละทิศคนละทางห่างห่างวันกัน ในปีระกาศกนั้น จำเพาะพระยาตาก (สิน) เจ้าเมืองกำแพงเพชรก็หาได้อยู่ดูแลรักษาเมืองไม่ มีราชการเข้าไปรับสัญญาบัตรเลื่อนที่เป็นพระยาวชิรปราการแล้วยังมิได้กลับมา พอทราบข่าวศึกพม่าเสนาบดีให้รอรับพม่าอยู่ในกรุงนั้น ครั้นทัพพม่ารุกเข้ามาถึงกรุง พระยาวชิรปราการก็ต้องคุมพลรบพุ่งต้านทานรบรับทัพพม่า พม่าเข้าล้อมกรุงศรีอยุธยานั้นไว้ กองทัพพม่ามาล้อมกรุงเก่าคราวนั้นเกือบสามปีฯ

ครั้นถึงปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๑๒๙ ปี ถึง ณ วันอังคาร เดือนห้า แรมเก้าค่ำ เวลาบ่าย ๓ โมงเย็น พม่าจึงนำปืนใหญ่เข้าระดมยิงพระมหานคร พระมหานครก็แตกเสียแก่พม่าในวันอังคารเดือนห้า ขึ้นเก้าค่ำ ปีกุนศกนั้นฯ

ฝ่ายพระยาวชิรปราการเจ้าเมืองกำแพงเพชรได้ถือพล ๕๐๐๐ ช่วยป้องกันพระมหานคร ครั้นเห็นว่าชาตากรุงขาดไม่สามารถจะต่อสู้พม่าได้ ก็พาพล ๕๐๐ นั้นฝ่าฟันหนีออกไปทางทิศตะวันออก ข้ามไปทางเพนียดคลองข้างเดินทางไปเข้าเขตเมืองนครนายก แล้วข้ามฟากไปแย่งเอาเมืองจันทบุรี ตีได้แล้วก็เข้าตั้งมั่นบำรุงพลพาหนะลำเลียงเสบียงอาหารสรรพศาสตราวุธยุทธภัณฑ์ไว้พร้อมมูลบริบูรณ์เรียบร้อยแล้ว ก็ตั้งตัวเป็นเจ้าชาวเมืองเรียกว่าพระเจ้าตาก ตั้งอยู่เมืองจันทบุรีก็กหนึ่งในคราวนั้นฯ

ครั้นถึงปีชวด สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๓๐ ปี พระเจ้าตาก (สิน) ได้ยกพลโยธีแสนยากรเป็นกองทัพ เข้าบุกบั่นรับทัพพม่า ตั้งแต่เมืองปากใต้ฝ่ายตะวันตกวกเข้าตีกองทัพพม่ามาถึงกรุงเก่า กองทัพพม่าสู้มิได้ก็แตกฉานล่าถอยขึ้นไปทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ แล้วก็เข้าชิงเอากรุงเก่าคืนจากเงื้อมมือพม่าข้าศึกได้แล้ว ลอยขบวนลงมาตั้ง

ราชธานีที่เมืองธนบุรี ตำบลที่วัดมะกอกนอกเหนือคลองบางกอกใหญ่ ใต้คลองคูวัดระฆังโฆสิตาราม ทรงขนานนามเมืองว่ากรุงธนบุรี พระนามาภิธัยว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีแต่ปีชวดศกนั้นมาฯ

จึงหลวงยกระบัตรเมืองราชบุรี ออกไปตั้งคฤหสถานบ้านเรือนครอบครองทรัพย์สมบัติอยู่ ณ บ้านอัมพวา แขวงเมืองสมุทรสงคราม ได้เข้ามาพร้อมด้วยเอกะภรรยาและน้องแลบุตรทั้ง ๔ เข้ามารับราชการในพระเจ้ากรุงธนบุรีฯ ได้ทรงตั้งให้หลวงยกระบัตรเป็นที่พระราชวรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา ถือศักดินา ๑๖๐๐ ไร่ จึงตั้งคฤหสถานบ้านเรือนอยู่เหนือพระราชวังหลวง ใต้วัดบางหว้าใหญ่ (คือวัดระฆังในบัดนี้) ในปีชวดศกนั้นเอง พระเจ้ากรุงธนบุรีพระราชทานเกียรติยศเป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ ยกทัพขึ้นไปปราบเจ้าพิมายมีชัยชนะกลับลงมา ทรงพระกรุณาเลื่อนขั้นเป็นที่พระยาอภัยรณฤทธิ์จางวางกรมพระตำรวจซ้าย ทรงศักดินา ๓๐๐๐ ไร่ ครั้งถึงปีขาล โทศก ๑๑๓๒ ปี พระเจ้ากรุงธนบุรีรับสั่งให้พระยาอภัยรณฤทธิ์ถืออาญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพยกกองทัพไปปราบเจ้าพระฝาง เมืองสวางคบุรี ตีกองทัพเจ้าพระฝางแตก จับตัวเจ้าพระฝางได้พร้อมทั้งช้างพังเผือกกับลูกดำ จับตัวและพรรคพวกและช้างลงมาถวาย ส่วนพระยาอภัยรณฤทธิ์รั้งหลังเพื่อจัดการบ้านเมืองฝ่ายเหนือป่าวร้องให้อาณาประชาราษฎรที่แตกฉานซ่านเซ็น ให้รวมเข้ามาเป็นหมวดหมู่ตั้งอยู่ดังเก่าตามภูมิลำเนาเดิมของตน ที่ขัดขวางยากจนก็แจกจ่ายให้ปันพอเป็นกำลังสำหรับให้ตั้งตัวต่อไปในภายหน้า เมื่อขณะนี้เองชาวเมืองเหนือจึงได้พากันนิยมสวามิภักดิ์ต่อท่านพระยาอภัยรณฤทธิ์รักใคร่สนิทแต่คราวนั้นเป็นต้นเป็นเดิมมา เมื่อกองทัพกลับแล้ว พวกราษฎรชาวเมืองเหนือบางครัว จึงได้พาลงกันมาอยู่ในกรุงเก่าบ้าง เมืองอ่างทองบ้าง เมืองปทุมบ้าง เมืองนนทบุรีบ้าง เมืองพระประแดงบ้าง ในกรุงธนบุรีบ้าง ในบางขุนพรหมบ้าง ต่างจับจองจำนองที่ดินซื้อหา ตามกำลังและวาสนาของตนๆ เป็นต้นเหตุ ที่มีผู้คนคับขันขึ้นทั้งในกรุงและหัวเมืองแน่นหนาขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นลำดับมาฯ

ส่วนพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงเลื่อนที่ให้พระยาอภัยรณฤทธิ์ขึ้นเป็นเจ้าพระยายมราชเสนาบดีที่จตุสดมภ์ กรมพระนครบาล ทรงศักดินา ๑๐๐๐๐ ไร่ พรรษายุกาลได้ ๓๔ ปี ในปลายปีขาลศกนั้นเอง พระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนที่เจ้าพระยายมราชขึ้นเป็นเจ้าพระยาจักรีที่สมุหนายก อัครมหาเสนาบดี กระทรวงมหาดไทย ทรงศักดินา ๑๐๐๐๐ ไร่ฯ

ครั้นถึงปีเถาะ ตรีศก จุลศักราช ๑๑๓๓ ปี พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ต่างพระองค์ ยกกองทัพใหญ่ออกไปปราบปรามเมืองเขมรกัมพูชาประเทศก็มีชัยชำนะเรียบร้อยกลับมา ได้รับพระราชทานรางวัลพิเศษฯ

ครั้นถึงปีมะเมีย ฉศก จุลศักราช ๑๑๓๖ ปี มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ ยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปล้อมเมืองเชียงใหม่ที่พม่ารักษาอยู่นั้น พม่าซึ่งรักษาเมืองเชียงใหม่ ได้ความอดอยากยากแค้นเข้า ก็พากันละทิ้งเมืองเชียงใหม่เสียแล้วหนีไปสิ้นก็ได้เมืองเชียงใหม่โดยสะดวกง่ายดาย ในปลายปีมะเมีย ฉศก นั้นเอง อะแซหวุ่นกี้ แม่ทัพพม่าอายุ ๗๒ ปี เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ในพระเจ้ามังระกรุงอังวะ ครั้งนั้นพระเจ้าอังวะมีพระโองการรับสั่งให้อะแซหวุ่นกี้ถืออาญาสิทธิ์ยกทัพใหญ่ เดินกองทัพเข้ามาถึงด่านเมืองตาก แล้วให้พม่าล่ามถามนายด่านว่า พระยาเสืออยู่รักษาเมืองหรือไม่ นายด่านตอบว่าพระยาเสือไม่อยู่ยังไม่กลับฯ

อะแซหวุ่นกี้จึงให้หยุดกองทัพหน้าไว้นอกด่านแล้วประกาศว่าให้เจ้าเมืองเขากลับมารักษาเมืองเสียก่อน จึงจะยกเข้าตีด่าน เลยเข้าตีเมืองพิษณุโลกทีเดียวฯ (เขียนตามพงศาวดารพม่า)

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงทราบข่าวศึก จึงกรีฑาทัพหลวงขึ้นไปรักษาเมืองพระพิษณุโลกไว้ แล้วให้หากองทัพกลับจากเมืองเชียงใหม่ ครั้นเจ้าพระยาสุรสีห์ทราบว่ากองทัพมาอยู่ปลายด่านเมืองตาก และทราบว่าพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกรีฑาทัพหลวงขึ้นมาประทับอยู่เพื่อป้องกันรักษาเมืองพิษณุโลกด้วยจึงรีบยกกองทัพกลับ ครั้นถึงเมืองพิษณุโลกแล้วเข้าเฝ้าถวายบังคมเจ้าพระยาจักรีอยู่จัดการเมืองเชียงใหม่เรียบร้อยแล้ว ได้เลยตั้งข้าหลวงไปพูดจาปลอบโยนชี้แจงแนะนำเจ้าเมืองแพร่ เจ้าเมืองน่าน เจ้าเมืองลำปาง เจ้าเมืองลำพูน เป็นต้นเหล่านี้ ยอมสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ ขอพึ่งพระบารมีโพธิสมภารเป็นข้าขอบขัณฑสีมาสืบไปตลอดกาลนาน เจ้าพระยาจักรีจึงได้เลิกทัพพาเจ้าลาวและพระยาลาวทั้งปวง ลงมาถึงเมืองพิษณุโลก เข้าเฝ้ากราบบังคมทูลพร้อมกัน ณ เมืองพิษณุโลกนั้นฯ

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระโสมนัสนักจึงพระราชทานฐานันดรศักดิ์เจ้าลาว พระยาลาวทั้งปวงนั้นให้กลับขึ้นไปรักษาเมืองดังเก่า แล้วจึงพระราชทานรางวัลเป็นอันมากแก่เจ้าพระยาจักรี ส่วนเจ้าพระยาสุรสีห์นั้นได้ออกไปรักษาด่านหน้าเมืองตาก โดยแข็งแรงกวดขันมั่นคงทุกประการฯ

ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้แม่ทัพใหญ่พม่า ทราบว่าเจ้าพระยาเสือกลับมาแล้ว ออกมารักษาด่านอยู่ จึงสั่งให้มังเรยางู แม่ทัพหน้าพม่าเข้าตีด่าน ฝ่ายทหารรักษาด่านด้านทานทหารพม่าไม่ไหวก็ร่นเข้ามา กองทัพพม่าก็ตีรุกเข้าไปแล้วตั้งค่ายมั่นลงภายในด่านถึง ๓๐ ค่ายฯ

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีทราบว่า กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์เสียด่านร่นเข้ามา จึงกราบบังคมทูลรับอาสาช่วยเจ้าพระยาสุรสีห์ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระโองการรับสั่งว่าข้าก็อยากเห็นความคิดสติปัญญาของเจ้าและฝีมือของเจ้าว่าจะเข้มแข็งสักเพียงใด ข้าจะขอดูด้วย จงรีบออกไปช่วยสุรสีห์เถิดฯ

เจ้าพระยาจักรีกราบถวายบังคมลา ออกมาจัดขบวนทัพพร้อมสรรพ์ แล้วยกออกไปถึงค่ายเจ้าพระยาสุรสีห์ แล้วจึงเจรจาว่า เจ้าถึงแม้ว่าจะเป็นขุนนางผู้ใหญ่ก็จริงอยู่ แต่เจ้าเป็นขุนนางบ้านนอก อะแซหวุ่นกี้แม่ทัพพม่านั้น เขาเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่อยู่ในเมืองหลวงพม่าทั้งเขากอปรด้วยความคิดสติปัญญาเยี่ยมยิ่งอยู่ ความรู้ก็พอตัว พี่จะรบเอง ต่อแต่นั้นมา เจ้าพระยาจักรีก็จัดทัพออกรุกรับรบพุ่งกับกองทัพอะแซหวุ่นกี้เป็นหลายครั้ง ผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะ ล่วงวันและเวลาข้านานมา จนถึงเดือนห้า เดือนหก ปีมะแม สัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๗ ปี เป็นปีที่ ๘ ในรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีฯ

ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้แม่ทัพพม่า ก็คิดขยาดระอิดระอาทั้งทางเมืองพม่าก็ชักจะวุ่นวายขึ้น ทั้งเสบียงอาหารก็บกพร่องจวนเจียนไม่พอจ่าย จึงคิดเพทุบายถามว่า ใครผู้ใดออกมาเป็นแม่ทัพใหญ่บัญชาการ ทหารไทยบอกไปว่าเจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพ อะแซหวุ่นกี้จึงประกาศหย่าทัพ ขอดูตัวแม่ทัพไทยฯ

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรี ก็สั่งสงบ ขั่ววันกำหนด เจ้าพระยาจักรี ก็จัดขบวนยืนทัพเสร็จ ส่วนเจ้าพระยาจักรีก็แต่งตัวอย่างจอมโยธาเต็มที่ ขี่ม้าสีแดง เหน็บกระบี่กั้นกลดล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งของที่ได้รับพระราชทานทั้งนั้นฯ

เวลานั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เสด็จทอดพระเนตรอยู่ในค่ายนั้นด้วย ได้ทรงทอดพระเนตรเห็นกิริยาท่าทางสุภาพองอาจ และท่วงทีรูปโฉมของเจ้าพระยาจักรี เมื่อแต่งตัวออกยืนทัพรับอะแซหวุ่นกี้คราวนั้น สมเด็จ

พระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระเกษมสันต์โสมนัสปราโมทย์ถึงกับออกพระโอษฐรับสั่งชมว่า งามเป็นเจ้าพระยากษัตริย์ศึกเจียวหนอ แต่นั้นมานามอันนี้จึงเป็นนามที่แม่ทัพนายกองแลทหารทั้งปวงพากันนิยมเรียกว่า เจ้าพระยากษัตริย์ศึกแต่คราวนั้นมา ในกองทัพพม่าก็พลอยเรียกว่าเจ้าพระยากษัตริย์ศึก ตลอดไปจนถึงทางราชการฝ่ายพม่าก็ได้จดหมายเหตุลงพงศาวดารไว้ว่าเจ้าพระยากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพฝ่ายไทยได้รบกับอะแซหวุ่นกี้แม่ทัพพม่าที่เมืองพิษณุโลก เมื่อปีมะเมียถึงปีมะแม สัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๗ ปี ครั้นเมื่อทอดพระเนตรแลทรงชมเชยแล้ว ก็ยาตรากระบวนออกยืนม้าหน้าพลเสนา ณ สนามกลางหน้าค่ายทั้งสองฝ่ายฯ

ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้ก็จัดกระบวนแต่งตัวเต็มที่อย่างจอมโยธาออกยืนอยู่หน้ากระบวน ณ กลางสนาม หน้าค่ายทั้งสองฝ่ายเช่นเดียวกัน (ตอนดูตัวนี้ความพิสดารมีแจ้งอยู่ในพระราชพงศาวดาร) ครั้นอะแซหวุ่นกี้ ได้เห็นได้เจรจาชมเชย พูดจาประเปรยตามขั้นเชิงพิชัยสงครามแล้วก็นัดรบต่อไป แต่อะแซหวุ่นกี้คิดจะล่าทัพถอยกลับกรุงอังวะเป็นอย่างมากกว่าจะคิดแข็งใจรบเอาเมืองพิษณุโลก แต่แตกแล้วก็ร่นถอยล่าไปออกทางพระเจดีย์ ๓ องค์ ทำกิริยาท่าทางเหมือนจะไปชิงเอาเมืองกำแพงเพชร ทำให้แม่ทัพฝ่ายไทยต้องแบ่งออกเป็นหลายกองติดตามตีพม่า ก้าวสกัดหน้าตีวกหลังตามเชิงกลยุทธ ฝ่ายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็เสด็จกลับเข้ากรุงธนบุรี ป้องกันพระราชธานีต่อไปฯ

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีนั้นครั้นส่งเสด็จแล้วจึงจัดกองทัพออกติดตามสกัดจับพม่าตีรุกหลังพม่าแตกฉานเป็นหลายทัพ จับได้รี้พลช้างม้าเป็นอันมาก ทั้งตัวเจ้าพระยาจักรีเองก็ยกทัพหนุนไปด้วย จนถึงเมืองกำแพงเพชร แล้วจัดการพิทักษ์รักษาเมืองโดยกวดขัน ส่วนตัวของท่านเจ้าพระยาเองก็ออกขี่ม้าสำรวจตรวจตรากองทัพน้อยๆ ทั่วไป เพราะใส่ใจต่อหน้าที่ราชการจนพม่าไม่กล้าหาญชิงเอาเมืองเหนือได้ต้องส่งออกไปทางด่านชั้นนอกพ้นเขตแดนสยาม กองทัพไทยไล่จับพม่าที่ล้าหลังได้ไว้เป็นกำลังราชการเป็นอันมาก ทัพอะแซหวุ่นกี้ล่าทัพออกพ้นประเทศอาณาเขตสยามในคราวนี้ตามกำหนดมีว่าเดือน ๗ ปี มะแม สัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๗ ปีฯ

ครั้งนั้นเจ้าพระยาจักรี ตั้งทัพอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชร เวลาเข้าวันหนึ่งออกลาดตระเวนกองทัพทั้งปวงเพื่อบัญชาการ และขักม้าวกลัดเพื่อตัดทาง ม้าก็เลยพาท่านเข้าป่าฝ่าพง จำเพาะมายังบ้านปลายนาใต้เมืองกำแพงเพชรเป็นเวลาเย็น จึงแลเห็นโรงหนึ่งตั้งอยู่ปลายทุ่งนา เจ้าคุณแม่ทัพผู้นั้นจึงได้ขักม้าไปถึงโรงนั้นไม่เห็นมีคนผู้ใหญ่อยู่ ได้เห็นแต่หญิงสาวคนหนึ่งเดินออกมา เจ้าคุณแม่ทัพผู้นั้นจึงบอกแก่นางสาวคนนั้นว่า ข้ากระหายน้ำ เจ้าจงตักน้ำมาให้ข้ากินสักขันเถิด นางสาวคนนั้นจึงวิ่งด่วนเข้าไปในห้อง หยิบได้ขันล้างหน้าใบหนึ่งแล้วจ้วงตักน้ำในหม้อกลั่น แล้วล้วงไปหักดอกบัวหลวงในหนองน้อยข้างโรงนั้นสองสามดอก แล้วฉีกกลีบเด็ดเอาแต่เกษรบัวโรยลงไปในขันน้ำนั้นจนเต็ม แล้วนำไปส่งให้บนหลังม้า เจ้าคุณแม่ทัพรับเอามาเป่าเกษรเพื่อแหวกหาช่องน้ำแล้วต้องเอาริมฝีปากเบื้องบนเม้มเกษรไว้ แล้วดูดดื่มน้ำจนหมดขันด้วยกำลังอยากกระหายน้ำ ครั้นดื่มน้ำหมดแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพจึงถามนางสาวคนนั้นว่า เราอยากกระหายน้ำสู้อุตส่าห์บากหน้ามาขอน้ำเจ้ากิน เหตุไฉนจึงแกล้งเราเอาเกษรดอกบัวโรยลงส่งให้ เรากินน้ำของเจ้าลำบากนัก เจ้าแกล้งทำเล่นแก่เราหรือฯ

นางสาวคนนั้นตอบว่า ดิฉันจะได้คิดแกล้งท่านก็หาไม่ ที่ดิฉันเอาเกษรบัวโรยลงในขันน้ำให้เต็มนั้น เพราะดิฉันเห็นว่าผากแดดแผดลมเหนื่อยมา และกระหายน้ำด้วยก็เพื่อจะป้องกันเสียซึ่งอันตรายแห่งท่าน เพื่อจะกัน

สำลักน้ำและสะอึกน้ำ และกันจุกแน่นแห่งท่านผู้ดื่มน้ำของดิฉัน ถ้าท่านไม่มีอันตรายในการดื่มน้ำแล้ว น้ำจะได้ทำประโยชน์แก้กระหายแห่งท่าน ดิฉันจะพลอยได้ประโยชน์เพราะให้น้ำแก่ท่าน ท่านสมปรารถนาแล้วก็จะเป็นบุญแก่ดิฉัน เหตุนี้ดิฉันจึงโรยเกษร เจ้าคุณแม่ทัพฟังคำนางสาวตอบอย่างไพเราะอ่อนหวาน ถ้อยคำที่ให้การมานั้นก็พอฟังจึงลงมาจากหลังม้าแล้วถามว่า ตัวของเจ้าก็เป็นสาวเต็มเนื้อแล้วมีใครๆ มาหมั้นหมายผูกสมัครรักใคร่เจ้าบ้างแล้วหรือยัง นางสาวบอกว่ายังไม่เห็นมีใครๆ มารักใคร่หมั้นหมายดิฉัน และดิฉันก็ยังไม่ได้ไปเที่ยวบอกใครว่าเป็นสาวมัวแต่หลบหัวซ่อนตัวอยู่ด้วยบ้านเมืองเกิดยุ่งนุงถุงมานานจนกาลบัดนี้จึงมิได้มีใครเห็นว่าดิฉันเป็นสาว เจ้าคุณแม่ทัพว่าถ้ากระนั้นเราเองเป็นผู้ที่ได้มาเห็นเจ้าเป็นสาวก่อนคนอื่น เจ้าต้องยอมตกลงเป็นคู่รักของเรา เราจะต้องเป็นคู่ร่วมรักของเจ้าสืบไป เจ้าจะพร้อมใจยินยอมเป็นคู่รักของเราโดยสุจริตหรือว่าประการใดฯ

นางสาวตอบว่า การที่ท่านจะมาเป็นคู่รักของดิฉันนั้น ก็เป็นพระเดชพระคุณยิ่งอยู่แล้ว แต่ทว่าการจะมีผัวมีเมียกันตามประเพณีนั้น ดิฉันไม่ทราบเรื่อง จะว่าประการใดแก่ท่านก็ไม่มีอะไรจะว่า เรื่องการผัวการเมียนั้นท่านต้องเจรจากับผู้ใหญ่จึงจะทราบการ เจ้าคุณแม่ทัพถามว่าผู้ใหญ่ของเจ้าไปไหน นางสาวตอบว่าไปรดน้ำถั่วจวนจะกลับแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพขยับเดินเข้าให้ใกล้ นางสาวไพล่วิ่งปรู๋ออกแอบที่หลังโรงเลยไม่เข้าหา ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็ต้องนั่งเฝ้าโรงคอยท่าบิดามารดาของนางสาวต่อไป จนเกือบตะวันตกดินจวนค่ำฯ

ฝ่ายตาผล ยายลา กลับมาถึงโรงแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพได้เห็นแล้วจึงยกมือขึ้นไหว้ ตายายก็น้อมตัวก้มลงไหว้ตอบท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็ก้มลงไหว้ให้ต่ำลงไปอีก ตายายก็หมอบลงไปไหว้อีก ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็หมอบไหว้อยู่อย่างนั้นต่างคนต่างหมอบแต้วกันอยู่นั่นทั้งสองฝ่าย ฝ่ายยายแกเป็นคนปากเร็ว แกนึกขันและประหลาดใจแกจึงเปิดปากถามออกไปก่อนว่า นี่เป็นขุนนางมาแต่บางน้ำบางกอก เหตุไฉนจึงมาหมอบกราบไหว้ข้าเจ้า เป็นชาวบ้านนอกเป็นชาวทุ่งชาวป่าเป็นคนยากจน ท่านจะมาหมอบไหว้ข้าพเจ้าทำไม เจ้าคุณแม่ทัพบอกว่า ฉันจะสมัครเข้ามาเป็นลูกเขยท่านทั้งสองจ๊ะข้าฯ

ยายถามว่าท่านเห็นดีเห็นงามอย่างไร เห็นลูกสาวฉันเป็นอย่างไร ท่านจึงจะมายอมตัวเป็นลูกเขยเล่า เจ้าคุณแม่ทัพว่า ฉันเห็นบุตรสาวท่านดีแล้วพอใจแล้ว จึงเข้ามาอ่อนน้อมยอมตัวเป็นลูกเขยท่าน แล้วเจ้าคุณแม่ทัพเล่าถึงกาลแรกมาขอน้ำ และนางเอาเกษรบัวโรยลงและได้ต่อว่า นางได้โต้ตอบถ้อยคำน่าฟังน่านับถือจึงทำให้เกิดความรักปรานีขึ้น และตั้งใจจะเลี้ยงดูจริงๆ จึงต้องทนอยู่คอยท่า เพื่อจะแสดงความเคารพและขอเป็นเขย ขอให้แม่พ่อมีเมตตากรุณาเห็นแก่ไมตรีที่ได้มาอ่อนน้อมพูดจาโดยเต็มใจจริงๆ ไม่ได้มีแยบยลอะไร ตั้งใจช่วยทนุบำรุงนางสาวกับพ่อแม่ให้บริบูรณ์พูลเถิดไม่เริดร้างจริงๆ ตามวาจาที่ว่ามานี้ทุกอย่าง ขอพ่อแม่ได้โปรดอนุญาตยกนางสาวลูกนั้นให้เป็นสิทธิแก่ฉันในวันนี้ ยาย ตา แกร้องขึ้นด้วยความตกใจว่า โอตายจริงข้าเจ้าเป็นคนยากจนข่นแค้นและต่ำศักดิ์ทั้งผ้าผ่อนที่หลับที่นอนก็เหม็นตืด เหม็นสาบ ทั้งเครื่องเย่ามาเรือนก็ขัดขวางทั้งถ้วยชามไหที่ดีงามก็ไม่มี ฉิบหายป่นปี้แต่ครั้งบ้านเมืองเกิดยุ่งนุงนังหลายครั้งหลายคราวมา แลตัวนางหนูเล่าก็ยังไม่เป็นภาษา ทั้งจริตกิริยาก็ยังป่าเถื่อนไม่เหมือนชาวใต้จะใฝ่สูงเกินศักดิ์เกินสมควรไปละกระมังพ่อคุณฯ

เจ้าคุณแม่ทัพว่า ข้อนั้นพ่อแม่อย่ามีความวิตกหวาดกลัวอะไรเลย ข้อสำคัญก็คือแม่พ่อยกให้เป็นกรรมสิทธิ์

แก่ฉันเด็ดขาดแล้ว ต่อไปเป็นหน้าที่ของฉันฝ่ายเดียว ตามที่พ่อแม่ยกขึ้นเป็นทางปรารมภ์นั้น เป็นธุระของฉันหมดทุกอย่าง ขอแต่ว่าอย่าเกี่ยงงอนขัดขวางดิฉันเลยฯ

ยายลา ตาผล ขอทุเลาถามเจ้าตัวว่า มันจะอยากมีผัวหรืออย่างไรไม่ทราบ แล้วก็ออกไปตามหาที่หลังโรง ตายายพูดจากับลูกสาว ลูกสาวพูดกับพ่อกับแม่ ได้ยินแต่กระจู๋กระจี๋ กระเส่า ๆ กระซิบกระซาบอยู่ครู่หนึ่งแล้วก็กลับมา แล้วนั่งลงถามว่า ในเวลานี้ท่านก็มาแต่ตัวกับม้าตัวหนึ่ง ถ้าหากดิฉันทั้งสองจะพร้อมใจยกอึงุดลูกสาวฉันให้เป็นเมียท่าน ท่านจะจัดการประการใดแก่ดิฉันเพื่อให้เป็นมงคล จงว่าให้ดิฉันฟังก่อนเถิดเจ้าข้าฯ

เจ้าคุณแม่ทัพ ถอดแหวนออกจากนิ้วแล้วบอกว่า แหวนวงนี้มีราคาสูง ถ้าว่าท่านบิดามารดายินยอมพร้อมใจกัน ยกแม่งุดให้เป็นเมียเป็นสิทธิ์แก่ฉันแล้ว ฉันจะยกแหวนวงนี้ ตีราคาทำสัญญาให้ไว้เป็นสินถ่าย ๒๐ ชั่ง คิดเป็นทุนเป็นค่าทองหมั้นขันหมากผ้าไหว้อยู่ใน ๒๐ ชั่ง ทั้งค่าเครื่องเย่าเครื่องเรือนเบี้ยเลี้ยงค่าเลี้ยงค่าดู ค่าเครื่องเส้น วัก ตั๊กกระแตนเสร็จในราคา ๒๐ ชั่ง ด้วยแหวนวงนี้ สองตายายได้ฟังดีใจเต็มใจพร้อมใจ ยินยอมตกลงยกลูกสาวให้ตามปรารถนาเจ้าคุณแม่ทัพก็จัดแจงยืมพานปากกระทับทองเหลืองมาเขียนสัญญาถ่ายแหวนแล้วเอาใบตองรองก้นพาน แล้ววางแหวนที่ว่านั้นลงบนใบตองรองในพาน เชิญเข้าไปคุกเข่าส่งให้ตายาย ๆ ก็ให้ศีลให้พร เป็นต้นว่าขอให้พ่อมีความเจริญขึ้นด้วยลาภและยศ ให้เป็นเจ้าคนนายคนเถิด แล้วจัดแจงหุงข้าวต้ม แกงพล่ายำตำน้ำพริกต้มผักเผาปลาเทียบสำรับตามป่า ๆ แล้วเชิญให้อาบน้ำทาดินสีพอง ยายตาก็อาบน้ำ ลูกสาวก็อาบน้ำ ตาตักน้ำให้ม้ากิน พาไปเลี้ยงให้กินหญ้า ครั้นเจ้าคุณแม่ทัพอาบน้ำทาดินสีพองแล้วลูกสาวทาขมิ้นแล้วยายก็ยกสำรับปูเสื่อลำแพน แล้วเอาผ้าข้าวม้าปูบนเสื่อลำแพน ยายเชิญเจ้าคุณแม่ทัพให้รับประทานฯ

ยายตาก็รับประทานพร้อมกัน นางงุดนั้นให้กินภายหลัง ครั้นรับประทานอาหารแล้วต่างคนนั่งสั่ง สนทนากัน ครั้นเวลา ๔ ทุ่มจึงพาลูกสาวออกมารดน้ำรดท่าเสร็จแล้วก็ส่งตัวมอบหมายฝากฝังตามธรรมเนียมของชาวเมืองกำแพงเพชร อันเคยทำพิธีมาแต่ก่อนฯ

ส่วนเจ้าคุณแม่ทัพรับตัวแล้ว ก็หลับนอนอยู่ด้วยนางงุดในกระท่อมโรงนาจนรุ่งสางสว่างฟ้าแล้ว ตื่นขึ้นอาบน้ำรับประทานอาหารแล้วก็ลาตายายขึ้นม้ามาบัญชาการที่กองทัพ พอเวลาค่ำสั่งการเสร็จสรรพแล้ว ห่อเงิน ๒๐ ชั่งมาสู่โรงบ้านปลายนาถ่ายแหวนคืนสัญญาแล้วก็หลับนอน เข้ากลับค่ำไปหา เป็นนิยมมาดังนี้ แม่ทัพนายกองทั้งปวงจะได้ล่วงรู้และร่ำลือให้อื้อฉาวก็เป็นอันว่าหามิได้ แต่บุตรชายของเจ้าคุณแม่ทัพซึ่งนอนอยู่ในค่ายมีอายุ ๘ ขวบโดยปีจะรู้ก็เข้าใจว่าไปดูแลตรวจตราบัญชาการ แต่เป็นดังนี้นานประมาณเดือนเศษ ตามสังเกตรู้ว่านางงุดตั้งครรภ์ ต่อแต่นั้นก็เพียงแต่ไปมาถามข่าวฯ

ครั้นมีท้องตราหากองทัพกลับ เจ้าคุณแม่ทัพก็ไปร่ำลาและสั่งสอนกำชับกำชาโดยนานับประการ จนนางเข้าใจราชการ ตลอดรับคำทุกประการ แล้วท่านก็คุมกองทัพกลับกรุงธนบุรีฯ

ครั้นนางงุดได้แต่งงานแล้ว เมื่อเดือนแปด ปีมะแม สัปตศกแล้วก็ตั้งครรภ์ เมื่อครรภ์ยังอ่อน ๆ อยู่นั้นนางงุดไปปรึกษาหารือด้วยตาผล ยายลาผู้เป็นบิดามารดาว่าจะคิดการขึ้นล่องค้าขายกรุงธนบุรีและเมืองเหนือนั้น ครั้นคนทั้งสามปรึกษาตกลงเห็นชอบพร้อมใจกันแล้ว คนทั้งสามจึงได้รวบรวมเงินต้นทุนที่ได้ไว้ปันส่วนออกเป็นค่าเรือ ค่าสินค้า

ค่ารองสินค้า ค่าจ้างคน ค่าซ่อมแซมอุดยาเรือมั่นคงเรียบร้อยแล้วจึงละโรงนานั้นเสีย ส่วนนาและไร่ผักก็ให้เขาเช่าเสียแล้วพากันลงอยู่ในเรือใหญ่ จัดการซื้อสินค้าบรรทุกเรือนั้นเต็มระวางฯ

ครั้นถึงกำหนดล่องกรุงธนบุรี จึงเรียกคนแจวออกเรือล่องลงมาถึงบ้านบางขุนพรหม ฝั่งตะวันออกแห่งกรุงธนบุรีแล้วเข้าจอดเรืออาศัยท่าหน้าบ้านนายทองนางเพียน บางขุนพรหม เป็นคนเคยอยู่เมืองเหนือแต่ก่อน และนายทอง นางเพียนได้ลงมาอยู่บางขุนพรหม ครั้นตาผลจัดการจอดเรือเรียบร้อยแล้ว จึงผ่อนสินค้าขายส่งจนหมดลำ จึงจัดซื้อสินค้าบางกอกและสินค้าเมืองปักษ์ใต้ บรรทุกเรือตามระวางแล้ว พอถึงวันกำหนดจึงแจวกลับขึ้นไปปากน้ำโพจำหน่ายในตลาดเมืองเหนือ ตั้งแต่เมืองนครสวรรค์ขึ้นไป จนถึงเมืองกำแพงเพชร ครั้นคนทั้งสามซื้อและขายหมดเสร็จแล้วก็กลับบรรทุกสินค้าเมืองเหนือกลับล่องเรือลงมาจอดท่าหน้าบ้านนายทองนางเพียน บางขุนพรหม ค้าขายมาโดยนิยม ดังนี้ล่วงวันและราตรีมาถึงเก้าเดือน ได้กำไรมากพอแก่การปลูกเรือนแล้ว จึงเหมาช่างไม้ให้ปลูกเป็นเรือนแพสองหลังแฝดมีชานสำหรับผึ่งแดดพร้อมทั้งครัวไฟ บันไดเรือนบันไดน้ำ จำนองที่ดินลงในถิ่นบางขุนพรหมเหนือบ้านนายทองนางเพียนขึ้นไปสัก ๔ วาเศษ เพื่อเหตุจะได้อาศัยคลอดลูกและใช้ผูกพักผ่อนหย่อนสินค้า เห็นเป็นการสะดวกดีที่สุดฯ

ครั้นถึง ณ วันพุธ เดือนหก ปีวอก อัฏฐศก จุลศักราช ๑๑๓๘ ปี นางงุดปั่นป่วนครรภ์เป็นสำคัญรู้กันว่าจะคลอดบุตร จึงจัดแจงห้องนางงุดให้เป็นที่คลอดบุตรโดยฉับไว บนเรือนที่ปลูกใหม่บางขุนพรหมนั้น ครั้นได้ฤกษ์งามยามดี นางงุดก็คลอดบุตรเป็นชายที่ล่ำสัน หมู่ญาติมิตรก็ได้มาพร้อมกันช่วยอภิบาลบำรุงรักษาพยาบาลฯ

ครั้นบุตรนั้นเจริญวัฒนาการประมาณได้สักเดือนเศษ ญาติมิตรพากันมาสังเกตตรวจตราจับต้อง ประคองทารกน้อยขึ้นเชยชม บางคนคลำถูกกระดูกแขนเห็นเป็นแกนกระดูกเป็นท่อนเดียวกัน ก็พากันเฉลียวใจโจษกันไปโจษกันมา ครั้นช้อนทารกขึ้นนอนบนขาเพื่อจะอาบน้ำ จึงพากันเห็นปานดำที่กลางหลังอยู่หนึ่งดวงต่างคนต่างก็ทักท้วงกันไปทายกันมาพูดไปต่าง ๆ นานา เป็นวาจาต่ำบ้างสูงบ้างเป็นความเห็นของคนหมู่มาก ทักทายหลายประการจึงทำความรำคาญให้แก่นางงุดไม่สบายใจ เกรงไปว่าวาสนาตัวน้อย จะไม่สามารถคอยเลี้ยงลูกคนนี้ยาก นางจึงถึงออกปากอ้อนวอนบิดา นายทองและนางเพียน ให้ช่วยสืบเสาะดูให้รู้ว่าพระสงฆ์องค์เจ้ารูปใดอยู่วัดไหนที่อย่างดีมีอยู่บ้างในแถวนี้ เห็นพระสงฆ์ที่ดี มีศีลธรรมวิชาภูมิรู้ปฏิบัติเคร่งครัดอยู่ในวัดใดขอได้ช่วยพาบุตรไปถวายเป็นลูกท่านองค์นั้นในวัดนั้นด้วยเถิดฯ

นายทองนางเพียนจึงพากันนิ่งนึกตรึกตราไปทุกวัดในแถบนั้น จึงคิดถึงหลวงพ่อแก้ววัดบางลำภูบน จึงบอกแก่นายผลว่า หลวงพ่ออาจารย์แก้ววัดบางลำภูบนนี้ท่านดีจริงดีทุกสิ่งตามที่กล่าวมานั้น ทั้งเป็นพระสำคัญเคร่งครัดปริยัติ ปฏิบัติก็ดี วิชาก็ดี มีผู้คนไปมานับถือขึ้นท่านมาก ถ้าพวกเราไปออกปากฝากถวายเจ้าหนูแก่ท่านเห็นท่านจะไม่ขัดข้อง เพราะท่านมีอัธยาศัยกว้างขวางดี เมื่อคนทั้ง ๔ นั่งปฤกษาหารือตกลงเห็นพร้อมใจกันแล้ว จึงได้พากันลงเรือช่วยกันแจวล่องมาวัดบางลำภูบน เมื่อเวลาบ่าย ๔ โมงเย็น ถึงแล้วก็พากันขึ้นวัด นางงุดจึงอุ้มเบาะลูกอ่อนพาไปนอนแบเบาะไว้มุมโบสถ์วัดบางลำภู ตอนข้างใต้หน้ากุฏิพระอาจารย์แก้ว แล้วนายทองนางเพียน จึงไปเที่ยวตามหาพระอาจารย์แก้ว เวลาเย็นนั้นท่านพระอาจารย์แก้วเคยลงกระทำกิจกวาดลานวัดทุก ๆ วันเป็นนิรันดร มิได้ขาดฯ

นายทองนางเพียน หามาพบหลวงพ่อ กำลังกวาดลานข้างตอนเหนืออยู่ นายทองนางเพียนจึงทรุดตัวนั่งยองยองยกมือทั้งสองขึ้นประนมไหว้แล้วออกวาจาปราศรัยบอกความตามที่ตนประสงค์มาทุกประการ ฝ่ายหลวงพ่ออาจารย์แก้ว ฟังคำนายทองนางเพียนแล้ว ตรวจนิ้วมือดูรู้ฤกษ์ยามตามตำรา ท่านจึงพิงกวาดไว้ที่ง่ามต้นไม้ แล้วก็มาขึ้นกุฏิออกนั่งที่สำหรับรับแขกบ้านทันทีฯ

ตาผล นางงุด ก็ประคองบุตรน้อยขึ้นกุฏิเข้ากราบกรานพระอาจารย์แก้วแล้วจึงกล่าวคำว่า กระผมเป็นตาของอ้ายหนูน้อย อีแม่มันนั้นเป็นลูกสาวของกระผมฯ กับอีแม่มันมีความยินยอมพร้อมใจกันยกอ้ายหนูน้อยถวายหลวงพ่อเป็นสิทธิขาดแต่วันนี้ ขอหลวงพ่อได้ปรานีโปรดอนุเคราะห์ รับอ้ายเจ้าหนูน้อยเป็นลูกของหลวงพ่อด้วยเถิดภ่ะค่ะ ครั้นกล่าวคำเช่นนั้นแล้ว จึงพร้อมอุ้มเบาะทารกขึ้นวางบนตักหลวงพ่อพระอาจารย์แก้ว แล้วก็ถอยมานั่งอยู่ห่างตามที่นั่งอยู่เดิมนั้นฯ

ฝ่ายพระอาจารย์แก้วตั้งใจรับเด็กอ่อนไว้แล้ว ท่านก็ตรวจตราพิจารณาดูท่านก็รู้ด้วยการพิจารณา รู้ว่าเด็กคนนี้มีปัญญาสามารถ ทั้งเฉลียวฉลาดในการร่ำเรียนทั้งประกอบด้วยความเพียรและความอดทน ทั้งจะเป็นบุคคลที่เปรื่องปราชญ์อาจหาญ ทั้งจะเป็นคนที่เชี่ยวชาญวิทยาคม ทั้งจะมีแต่คนนิยมภาฯชาปรากฏ ทั้งจะเป็นคนกอปรด้วยอิสริยยศบริวารยศมาก ทั้งจะเป็นคนประหลาดแปลกกว่าคน ทั้งจะเจริญทฤฆชนม์มีอายุยืนนาน ครั้นพระอาจารย์แก้วตรวจวิจารณ์ชะตาราศีแล้วจึงผูกข้อมือเสกเป่าเข้าปากนวดนาบด้วยนิ้วของท่านเพื่อรักษาเหตุการณ์ตาลทราง หละลละลอก ทรพิศม์ ไม่ให้มีฤทธิมารบกวนแก่กุมารน้อยต่อไป แล้วท่านก็ฝากให้นางงุดช่วยเลี้ยงกว่าจะได้สามขวบเป็นค่าจ้างค่าน้ำนมข้าวป้อนเสร็จปีละ ๑๐๐ บาท แล้วท่านประสาทสั่งซ้ำว่า อย่าให้มารดากินของขมและของเผ็ดร้อนและของบูดแฉะเกรงขีระรสธาราจะเสีย แล้วท่านก็กำชับสั่งนายผลให้เอาใจใส่ระไวระวังคอยเตือน อย่าให้นางแม่มันเลินเล่อเหม่อประมาท คอยขู่ตวาดนางแม่มันอย่าให้กินของแสลงตามที่เราห้าม จงทำตามทุกประการฯ

ฝ่ายตาผล นางงุด พนมมือรับปฏิญาณแล้วกราบกรานลารับเบาะลูกน้อยมาแล้วลงกุฏิ พากันมาลงเรือปู้แหระช่วยกันแจวแชะแชะมาจนถึงเรือใหญ่ท่าหน้าบ้านบางขุนพรหมแล้วก็รออยู่พอหายเหนื่อย จนอายุเด็กเจริญขึ้นได้ ๓ เดือน จึงหาฤกษ์โกนผมไฟในเดือน ๙ ปีวอก ฉศกนั้น ครั้นกำหนดวันฤกษ์แล้ว จึงนายผลออกไปวัดบางลำภูบนนิมนต์ท่านพระอาจารย์แก้ว แล้วขอเผดียงสงฆ์อีก ๔ รูปรวมเป็น ๕ เข้ามาเจริญพระปริตรพุทธมนต์ในเวลาเย็น รุ่งขึ้นฤกษ์โกนผมไฟ แล้วนิมนต์รับอาหารบิณฑบาตรฯ

ครั้นนายผลทราบว่า พระอาจารย์ทราบแล้ว จึงนมัสการลากลับมา เที่ยวบอกงานและจัดหาเครื่องบูชา เครื่องใช้สอย โตก ถาดภาชนะ ทั้งเครื่องบุดาดอาสนะพร้อมแม่ครัว เมื่อถึงวันกำหนด พระสงฆ์มาพร้อม จึงเผดียงขึ้นสู่โรงพิธีบนเรือนแพที่ปลูกใหม่นั้น แล้วพระสงฆ์เริ่มการสวดมนต์ ครั้นสวดมนต์แล้ว พระสงฆ์กลับแล้ว จึงจัดการเลี้ยงดูกันฯ

ครั้นรุ่งเข้าพระสงฆ์มาพร้อมนั่งอาสน์ จึงนำเด็กออกมาฟังพระสวดมนต์ พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถาแล้วโกนผมไฟกันไปเรื่อย แล้วจัดอาหารบิณฑบาตรถวายแก่พระสงฆ์แล้ว พระสงฆ์ทำภัตตกิจ อนุโมทนาแล้วกลับ จึงจัดการประพรมเย่าเรือนจุณเจิมเรือและเรือนเสร็จฯ

ครั้นจัดการทำบุญให้ทานเสร็จแล้ว พักผ่อนพอหายเหนื่อยจึงจัดสรรพสินค้าเมืองปักษ์ใต้ ได้เต็มระวางแล้ว

จึงออกเรือไปเมืองเหนือ จำหน่ายสินค้า ก็จัดรองสินค้าเมืองเหนือมาจำหน่ายในบางกอก กระทำพานิชกรรมสัมมาอาชีวะอย่างนี้เสมอมา ก็บันดาลผลให้เกิดหมุนภูลเถามั่งคั่งสมบูรณ์ขึ้นหลายสิบเท่า พ่อค้าแม่ค้าทั้งปวงก็รู้จักมักคุ้นมากขึ้นเป็นลำดับมา ตาผล ยายลา นางงุด จึงได้ละถิ่นฐานทางเมืองกำแพงเพชรเสีย ลงมาจับจองจำนองหาที่ดินเหนือเมืองพิจิตร ปลูกคฤหสถานตระหง่านงามตามวิสัย มีเรือนอยู่ หอนั่ง ครัวไฟ บันไดเรือน บันไดน้ำ โรงสี โรงกระเดื่อง โรงพักสินค้า โรงเรือ รั้วล้อมบ้าน ประตูหน้าบ้าน ประตูหลังบ้าน ได้ทำบุญให้ทานที่วัดใหญ่ในเมืองพิจิตรนั้น จึงได้มีความชอบชิดสนิทกับท่านพระครูใหญ่วัดใหญ่นั้น มิธุระปะปังอันใดก็ได้สังสรรค์ไปมา ทายกแจกฎีกาไม่ว่าการอะไรมาถึงแล้วไปผลักยินดีรับในการทำบุญการกุศล เลยเป็นบุคคลมีหน้าปรากฏในเมืองพิจิตรสืบไปฯ

ท่านพระครูใหญ่ วัดใหญ่ในเมืองพิจิตรนั้น ท่านองค์นี้ดีมากในทางความรู้วิชาคาถาอาคมก็ขลังมาก วิชาฝ่ายนักเลขต่างๆ พอใช้ เป็นที่เคารพยำเกรงของหมู่นักเลง ขยั้นเกรงกลัวท่านมาก ท่านพระครูใหญ่วัดใหญ่พระองค์นี้เชี่ยวชาญชำนาญรอบรู้ในคัมภีร์มูลประกรณ์ทั้ง ๕ คัมภีร์หาผู้มีเปรียบเทียบเท่า ท่านในเมืองนั้นในคราวนั้นมิได้ ใช่แต่เท่านั้นท่านขลังในอาคมทางอยู่ยงคงกระพันชาตรีทางภูตทางผีทางปีศาจก็เก่งพร้อม ห้ามเสือห้ามจรเข้ห้ามสัตว์ร้ายก็ได้ เป่าเสกให้คนและสัตว์ร้ายอ่อนเพลียเสียกำลัง ยืนงง นั่งจังงังก็ทำได้ พระสงฆ์ในเมืองพิจิตรเกรงกลัวท่านมากตลอดแขวงตลอดคุ้มไม่มีวัดไหนล่วงบัญญัติกัตติกสัญญาณาบัติเลย ทั้งเจ้าเมืองกรมการก็ยำเกรงขาม ท่านพระครูวัดใหญ่มาก ใช่แต่เท่านั้นท่านกอปรด้วยเมตตากรุณาอนุกูล สัปปุรุส อุบาสิกา สานุศิษย์ มิตรญาติ สงเคราะห์อนุเคราะห์ อารีอารอบทั่วไปมีอัธยาศัยกว้างขวางเผื่อแผ่เอื้อเฟื้อเกื้อกูล คนที่ควรสงเคราะห์ไม่จำเพาะบุคคล ข่มขี่ขัดเกลากิเลสด้วยไม่โลภโมห์โทสันต์ ขันติธรรมก็พอใช้ วินัยก็พอชม มีผู้นิยมสู่หามาไปมิได้ขาด ทั้งฉลาดในข้อปฏิสันถารการวัดก็จัดจ้านเอาใจใส่การปฏิสังขรณ์ก็เข้าใจปะติดปะต่อก่อปรุงถาวร วัตถุกรรมแนะนำภิกษุสามเณรและอุบาสกอุบาสิกา ให้รู้จักกิจถือพระพุทธศาสนาให้กอปรด้วยประสาทะศรัทธามั่นคง จำนงแน่ในพระรัตนตรัยหมั่นเอาใจใส่สอนศิษย์ให้รู้ทางประโยชน์ดีฯ

เมื่อตาผล ยายลา นางงุด จะล่องลงมาค้าขาย ก็ต้องออกไปร่ำลารดน้ำมนต์รับน้ำมาพรมสินค้า และพรมเรือพรมคนแจว พรมบ้านเรือน เพื่อให้พ้นภัยอันตราย ให้ซื้อง่ายขายคล่อง เวลาตาผลนางงุดกลับ ก็ต้องขึ้นสักการะท่านพระครู จึงบันดาลให้มีผู้นิยมรักแรงแข็งขอบไปทั้งเมืองเหนือเมืองใต้ มีคนเกรงใจ เชื่อหน้าถือตา เมื่อจะค้าก็ไม่ต้องลงทุนได้ผ่อนทรัพย์ออกไป หมุนหาดอกเบี้ย และปัวเปียเข้าหุ้นกับพ่อค้าใหญ่ๆ ก็ได้กำไรงอกงาม ตามประวัติการแห่งพาณิชกรรม ร่ำมาด้วยประการดังนี้ฯ

(เรียบเรียงตามเค้ารูปภาพในฉากที่หนึ่ง คงได้ความเพียงนี้)

เรื่องที่ว่า ตาผล ยายลา นางงุด ค้าขายเกิดหนุนพูลเถา ได้กำไรมั่งมี ถึงกับย้ายถิ่นฐานภูมิลำเนาเดิมมาตั้งหลักฐานอยู่ในแขวงเมืองพิจิตรนั้น เรียงความตามเค้ารูปภาพในฝาผนังเป็นฉากที่ ๒ เจ้าของท่านเขียนเป็นรูปเมืองพิจิตร เขียนรูปเจ้าเมืองพิจิตรกำลังมีงาน เขียนรูปวัดใหญ่ในเมืองพิจิตร เขียนรูปท่านพระครูใหญ่ เขียนรูปสามเณรโตเรียนหนังสือ เขียนรูปสามเณรโตทดลองวิชาที่เรียนจากท่านพระครูใหญ่วัดใหญ่ เขียนบ้านเรือนตาผล ยายลา นางงุด เขียนหนูโต ๗ ขวบ พิจารณาแล้วลงสันนิษฐานอนุมานแปลออกจากใบ้ในรูปภาพประวัติฉากที่ ๒ ของ

ท่านคงได้เรื่องได้ความ ดังจะกล่าวเล่าสู่กันฟังดังนี้ฯ

ครั้นถึงปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรีสิ้นอำนาจแล้ว เป็นปีที่สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้ขึ้นเถลิงถวัลย์ราชย์ปราบดาภิเษกเปลี่ยนเป็นปฐมบรมจักรีพระองค์แรกและย้ายพระมหานครมาข้างฝั่งตะวันออกแห่งกรุงธนบุรี ตรงหัวแหลมระหว่างวัดโพธิ์และวัดสลัก เป็นวัดเก่ามากทั้ง ๒ วัด เป็นคราวผลัดแผ่นดินใหม่ ทรงขนานนามพระนครใหม่ว่า กรุงเทพพระมหานครฯลฯ พระบรมราชนามาภิไธยว่า สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ ทรงตั้งเจ้าพระยาสุรสีห์น้องชาย เป็นสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้ามหาสุรสีหนาท กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงตั้งพระมเหสีเดิม เป็นสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ ทรงตั้งพระราชโอรสที่ ๔ อันมีพระชนม์พรรษาได้ ๑๖ พรรษา เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์เทเวศร์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าภคิเณยราช กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายพระราชวังหลังรับพระราชบัญชาฯ

ฝ่ายหนูโตบุตรชายของนางงุดเมืองพิจิตรนั้น มีชนมายุได้ ๗ ขวบ ครั้นการบ้านเมืองสงบเรียบร้อยเป็นปกติแล้ว นางงุดจึงได้นำหนูโต อายุ ๗ ขวบนั้น เข้าไปถวายท่านพระครูใหญ่ เมืองพิจิตร ให้เป็นศิษย์เรียนหนังสือไทย หนังสือขอมและกิริยามารยาท และขนบธรรมเนียมการวัด การบ้าน การเมือง การโยธา การเรือน การค้าขาย เลขวิธี การของผู้อยู่การของผู้ไป การรับ การส่ง การที่เจ้าจะใช้นายจะวาน การไว้ท่าวางทาง ทำท่วงทำที สำหรับผู้ลากมากดีในสำนักนี้ ท่านพระครูใหญ่วัดใหญ่นั้นฯ

ครั้นถึงปีวอกสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ อายุหนูโตได้ ๑๓ ขวบ เป็นคราวที่จะทำการโกนจุกแล้ว ตาผลนางงุดจึงรับเข้าพักอยู่ที่บ้าน เพื่อระวังเหตุการณ์ แล้วจึงจัดบ้านช่องค้ำจุนหนุนเตาหม้อ ก่อเตาไฟ ซ่อมบันได เตรียมเครื่องครัวพร้อม กำหนดวันฤกษ์งามยามดี หนีกาฬกิณี ตามวิธีโหราจารย์บุราณประเพณีได้วันดีแล้วในเดือน ๖ ข้างขึ้น จึงเผดียงท่านพระครูใหญ่พระอาจารย์พระเจ้าอธิการวัด พระฐานา พระที่เป็นญาติและพระที่เป็นมิตรรวม ๑๑ รูป กำหนดวันเวลาแล้วเผดียงสวดมนต์ฉันเช้าและเชิญท่านเจ้าเมืองกรมการผู้ใหญ่ พ่อค้า แม่ค้า คฤหบดี คฤหปตานี เจ้าภาษีนายอากร อำเภอ กำนัน พันทะนายบ้าน นายกอง ขุนตำบลและคณะญาติผู้ใหญ่ผู้น้อยรอบคอบแล้ว จัดกระจายใบบัวบรรจุขนมของกิน และผลาผลกับปิยจรรหรร มัจฉมังสาหาร เป็นเครื่องไทยทาน ถวายแถมพกตอนเช้า ผ้าไตรจีวรถวายตอนเย็น หาเสภามาขับตลอดกลางคืน หาลครสมโภชในตอนทำขวัญ แล้วบุดาษมุงบัง ปู ปัด จัดตั้งพร้อมทุกสิ่งทุกประการฯ

ครั้นถึงวันกำหนด พระสงฆ์มา แขกก็มา จัดบุคคลที่สมควรรับรองเชื้อเชิญนั่งลุกตามขนบธรรมเนียมอย่างชาวเหนือในเวลานั้น เริ่มการสวดมนต์ตั้งหม้อเต้าน้ำสังข์มังสีมีดโกนด้ามสามกษัตริย์ บัตรบายศรีมีพร้อมในโรงพิธีบนหอนั่งเป็นที่เอิกเกริก พระสงฆ์สวดมนต์แล้วก็จัดแจงเลี้ยงดูกันอิ่มหนำสำราญ พอตกพลบค่ำก็จุดตามประทีปโคมไฟไสวสว่างมีเสภารำต่อไปฯ

ครั้นเวลาเข้าวันรุ่งขึ้นพระสงฆ์มาพร้อมตามเวลา แขกที่เชิญมานั่งพร้อมตามกำหนดนัด นำหนูโตออกจากเรือนมานั่งในโรงพิธีที่หอนั่งฟังพระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถาแล้วได้เวลากำหนดฤกษ์ พระสวดชะยันโตท่านเจ้าเมือง

หยิบกรรไกรยกระบัตรแหวกจุกผูกสามจอมเรียกว่า ไตรสิงขร พระสวดถึง (ปัลลัง - เกสีเส) ท่านเจ้าเมืองลงกรรไกรคีบจุกขาดออกทั้งสามจอมแล้ว โกนด้วยมีดด้ามนาค ด้ามเงิน ด้ามทอง เรียกว่า มีดสามกษัตริย์

ถามว่า เหตุไฉนจึงทำกันอย่างนี้

ตอบ เดิมเป็นทางมาตามคัมภีร์ไสยศาสตร์ก่อน

ภายหลังพราหมณ์นำมาเชื่อมกับพุทธศาสตร์ (แต่ผู้เรียบเรียงมีความเห็นว่า ท่านบุราณคณาจารย์คงจะคิดเห็นตามศัพท์ว่า สัพเพเต อันตรายาฯลฯ ชะรอยท่านจะแปลคำว่า เต ว่า ๓ ท่าน จะไม่แปลคำว่า เต ว่าเหล่านั้น จึงทำ ๓ แหยมเป็นปอย ๆ)

ครั้นพนักงานโกนผมที่ศีรษะหนูโตหมดแล้ว จึงอุ้มหนูโตออกไปนั่งเตียงเบญจา ท่านเจ้าเมืองรดน้ำมนต์ด้วยสังข์ก่อน แล้วบรรดาแขกที่เชิญมาและคณะญาติมิตรก็ช่วยรดน้ำหลั่นกันลงไป เสร็จการรดน้ำแล้วก็อุ้มหนูโตเข้าเรือนจัดแจงเปลี่ยนเสื้อผ้าต่อไปฯ

ฝ่ายพนักงานยกสำรับก็ยกมา พวกใส่บาตรก็ใส่ไป เสร็จแล้วก็ยกประเคนพระ พระลงมือฉัน ครั้นพระเสร็จจากภัตตกิจแล้ว เจ้าของงานก็จัดแจงถวายเครื่องไทยทานตามที่จัดไว้และเพิ่มเติมค่าจตุปัจจัยตามสมควร พระอนุโมทนาแล้วกลับไปฯ

ฝ่ายเจ้างานก็จัดแจงเลี้ยงดูปูเสื่อกันเสร็จ แล้วจึงตั้งระเบียบบายศรี แว่นเวียนแวดล้อมญาติมิตรคนเชิญขวัญก็มานั่ง จึงอุ้มหนูโตออกมานั่งกลางหอนั่งให้คอยฟังคนเชิญขวัญร่ำรำพรรณ พรรณนาสิ้นวาระ ๓ จบแล้วก็ออกเทียนแว่นที่มีรูปหอยออก ก่อนเวียนเป็นทักษิณาวรรต ๓ รอบ แล้วผู้อวยพรก็รับมาเศกวิศณุเวทย์มนตราคมน์เป่าลมแล้วระบายควันดับเทียนนั้นเป่าควันให้กุมารได้รับสัมผัส แล้วผจงผลัดผ้าห้มคลุมบายศรี หยิบเครื่องพลีที่มีกุ้งพล่าและปลายำ สิ่งละคำคุกเข่าป้อนเปิดมะพร้าวอ่อนซ้อนตักน้ำนำให้ชด จุณจันทน์บดกระแจะเจิม เสกส่งเสริมสวัสดีตามพิธีไสยศาสตร์ พวกพิณพาทย์บรรเลงเพลงครื้นเครง ครึกโครม เสียงส่งสำเนียงโห่สนั่น เมื่อทำขวัญกุมารโตเป็นทะโหราดิเรก เป็นเอ้เอกอึกกระธึก ที่ระลึกทั่วไปสำหรับให้เป็นตัวอย่างคนลางบางในภายหลัง จะได้ฟังเป็นการดี ครั้นทำพิธีทำขวัญแล้วเป็นที่แผ้วผ่องภิญโญ กุมารโตจึงส่งผ้าให้มารดารับไว้เก็บเข้าไปในเรือนพลัน พวกลงขันยื่นเงินตราให้เสื้อผ้าตามฐานะไม่เกณฑ์กะเป็นอัตราเคยมีมาแต่โบราณฯ

ครั้นการนั้นเสร็จแล้ว โดยสะดวกเรียบร้อยทุกประการ พวกละครรำก็โหมโรงเล่นไปวันหนึ่งจึงเลิกงาน แล้วเลี้ยงดูกันสำราญในเวลาเย็นอีกคราวหนึ่ง ครั้นล่วงมาอีก ๗ วัน นางงุดจึงนำกุมารโตบุตรออกไปมอบถวายท่านพระครูวัดใหญ่ในเมืองพิจิตรอีก แล้วให้ท่านสอนสามเณรสิกขา นาสะนังคะให้รู้ข้อปฏิบัติในวัตรทางสามเณรภูมิต่อไปฯ

ครั้นถึงเดือน ๘ ปีวอกนั้นเอง นางงุดมารดาและคณาญาติใหญ่น้อย ได้จัดบริขารไตรจีวร และย้อมรัดประคดของบิดา ที่ได้กำชับมอบหมายไว้แต่เดิมนั้นเป็นองคะพันธะบริขารพร้อมทั้งบาตรโอตะลุ่ม เสื่อมุ้งน้ำมันมะพร้าวตะเกียงกับเครื่องถวายพระอุปัชฌาย์และถวายพระอันดับอีก ๔ องค์ แล้วพากันออกไปที่วัด อาราธนาท่านพระครูให้ประทานบรรพชาแก่กุมารโตและขอสงฆ์นั่งปรกอีก ๔ องค์รวมเป็น ๕ ทั้งพระอุปัชฌาย์ลงโบสถ์ พระครูก็อนุมัติตามทุกประการฯ

ครั้นสามเณรโตได้บรรพชาเสร็จแล้ว ก็ตั้งใจเคร่งครัดเกรงต่อพระพุทธอาญาอุตส่าห์เอาใจใส่ปรนนิบัติพระอุปัชฌาย์ทุกวันวาร อุตส่าห์กิจการงานในหน้าที่ อุตส่าห์เล่าเรียนคัมภีร์มูลกัจจายนะปกรณ์ เป็นต้นว่าเล่าสูตร์จบเล่าโจทย์จบจำได้แม่นยำดี เรียนบาลีไวยากรณ์ตั้งแต่ สนธิ นาม และสมาส ตัทธิต อุณณาท กริต การก และสนธิพาลาวะการ สัททะสาร สัททะพินธุ์ สัททะสาลินี คัมภีร์มูลทั้งสิ้นจบบริบูรณ์แม่นยำจำได้ดี ถึงเวลาค่ำราตรีก็จุดประทีปถวายพระอุปัชฌาย์นวดบาทาบีบแข้งขานวดเฟ้น หมั่นไต่ถามสอบทานในการที่เรียนเพียรหา ความตามภาษาเด็ก ถามเล็กถามน้อยค่อยๆ ออเซาะพูดจาประจ๋อประแจ๋ กระจุ๋มกระจิ๋มยิ้มย่องเป็นที่ต้องใจในท่านพระครูอุปัชฌาย์ ท่านเกิดเมตตากรุณาแนะนำธรรมปริยาย ท่านต้องขยายเวทย์มนต์ดลคาถาสำหรับ แรด หมี เสือ สาง ช้าง ม้า มะหิงษา โค กระทิงเถื่อนที่ดุร้าย จรเข้เหราว่ายวนเวียนไม่เข้าใกล้ สุนัขป่า สุนัขใน สุนัขบ้าน อันธพาล คนเก่งกาจฉกรรจ์เป่าไปให้งงงัน ยืนจังงัง ตั้งฐานภาวนาบริกรรมทำสูนย์ตรงนี้ๆ ตั้งสติไว้เบื้องหน้าแห่งวิถีจิตต์อย่างนี้ๆ ท่านบอกกะละเม็ดวิธีสอนสามเณรให้ชำนิชำนาญ รอบรู้ในวิทยาคุณคาถามหานิยมเกิดเป็นมหาเสน่ห์ทั่วไป สามเณรโตก็อุตส่าห์ร่ำเรียนได้ในอาคมต่างๆ หลายอย่างหลายประการ ออกป่าเข้าบ้านทดลองวิชาความรู้ในวันโกนวันพระที่ว่างเรียนมูลละปกรณ์แล้วก็ต้องทดลองวิชาเบ็ดเตล็ดเป็นนิตยกาลจนคล่องแคล่วชำนิชำนาญใช้ได้ดังประสงค์ทุกอย่างฯ

ครั้นถึงปีจอ โทศก จุลศักราช ๑๐๕๒ อายุสามเณรโตได้ ๑๕ ปี บวชเป็นเณรได้ ๓ พรรษา เล่าเรียนคัมภีร์มูลกัจจายนะปกรณ์จบ เข้าใจไวยากรณ์รู้สัมพันธ์บริบูรณ์ ครั้นถึงเดือน ๑๒ ปีจอ โทศกนั้น สามเณรโตเกิดกระสันใคร่เรียนคัมภีร์พระปริยัติศาสนาเป็นกำลัง ทนความกระหายการเรียนพระปริยัติธรรมนั้นไว้ไม่ได้ จึงคลานเข้าไปนั่งพนมก้มกราบไหว้ท่านพระครูผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ แล้วอ้อนวอนขอเรียนคัมภีร์พระปริยัติศาสนาต่อไปฯ

ฝ่ายท่านพระครูได้ฟังคำสามเณรโต เข้ามาร้องขอเรียนคัมภีร์พระปริยัติธรรมอีก ท่านก็อั้นอกอึกอักอีก ด้วยคัมภีร์พระปริยัติธรรมได้กระจัดกระจายตกเรี่ยเสียหายป่นปี้มา แต่ครั้งพม่าเข้ามาตีกรุง ซ้ำสังฆราชเรืองเผยอตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน ทำให้สมบัติของวัดวาอารามเสียหายหมดอีกเป็นคำรบ ๒ ซ้ำร้าย พวกผู้ร้ายเข้าปล้นพระพุทธศาสนาคว้าเอาพระคัมภีร์ปริยัติสำหรับวัดนี้ไปจนหมดสิ้นเป็นคำรบ ๓ และวัดแถบนี้ก็หายาก หาตำราหยิบยืมกันยาก ถึงจะมีบ้างก็เล็กน้อยสักวัดละผูกสองผูก ก็จะไม่พอแก่สติปัญญาของสามเณรโตจะเป็นทางกระดักกระเดิด ครั้นกูจะปิดบังเณรเพื่อหน่วงเหนี่ยวชักนำไปทางอื่นก็จะเป็นโทษมากถึงอเวจี ควรกูจะต้องชี้ช่องนำมรรคา จึงจะชอบด้วยพระพุทธศาสนาตามแบบพระอรหันตาขีณาสพแต่ก่อนๆ ท่านได้กุลบุตรที่ดีมีสติปัญญาวิสาระทะแกล้วกล้า สามารถจะทำกิจพระศาสนาได้ตลอดท่านก็มิได้ทิ้งทอดหวงห้ามกักขังไว้ ท่านย่อมส่งกุลบุตรนั้นๆ ไปสู่สำนักพระมหาเถระเจ้าซึ่งเชี่ยวชาญต่อๆ ไปเป็นลำดับจนตลอด กุลบุตรนั้นๆ ลุล่วงสำเร็จกิจตามประสงค์ ทุกๆ พระองค์มา ก็กาลนี้สามเณรโตเธอก็มีปรีชาว่องไว มีอุปนิสัยยินดีต่อพระบวรพุทธศาสนามากอยู่ ไม่ควรตัวกูเป็นอุปัชฌาย์อาจารย์จะทานทัดขัดไว้ฯ

ครั้นท่านดำริเห็นแจ่มแจ้งน้ำใจที่ถูกต้องตามคลองพระพุทธศาสนานิกมณฑลฉะนี้แล้ว ท่านจึงมีเถระบัญชาแก่สามเณรโตดังนี้ฯ

"เออแน่ะ สามเณรโต ตัวกูนี้มีคัมภีร์มูล กูชอบและกูสอนกุลบุตรได้ตลอดทุกคัมภีร์ แต่กูก็มีแต่คัมภีร์มูล

ครบครันเหตุว่า กูรักกูนิยม กูรวบรวมรักษาไว้ ถึงว่าจะขาดเรี่ยเสียหายกระจัดกระจายไป ก็จัดงานซ่อมแซมขึ้นไว้ จึงเป็นแบบแผนพร้อมเพรียงอยู่เพราะกูมีนิสัยรู้แต่เรื่องมูลและไวยากรณ์เท่านั้นแต่คัมภีร์ปริยัติธรรมนั้นเป็นของสุดวิสัยกู กูจึงไม่ได้สะสมตำหรับตำรา ไม่มีคัมภีร์ฎีกาอะไรไว้เลย ในตู้หอไตรเล่าก็มีแต่หอและตู้อยู่เปล่า ๆ ถ้าหากว่ากูจะเที่ยวยืมมาแต่อารามอื่น ๆ มาบอกมาสอนเธอได้บ้าง แต่กูไม่ใคร่จะไว้ใจตัวกู ก็คงบอกได้แต่ก็คงไม่ดี เพราะกูไม่สู้ชำนาญในคัมภีร์พระปริยัตินัก จะกักเธอไว้ ก็จะพาเธอโง่งมงายไปด้วย เพราะครูโง่ลูกศิษย์ก็ต้องโง่ตาม กูเองก็เป็นเพราะเหตุนี้จึงได้ยอมโง่ แต่ครั้นมาถึงเธอเข้าจะทำให้เธอโง่ตามนั้นไม่ควรแก่กู และว่าถ้าเธอมีศรัทธาอุตสาหะใคร่แท้ในทางเรียนคัมภีร์พระปริยัติศาสนาแน่นอนแล้ว กูจะบอกหนทางให้ กูจะแนะนำไปถึงท่านพระครูวัดเมืองไชยนาท ท่านพระครูเจ้าคณะพระองค์นี้ดีมาก ทั้งท่านก็คงแก่เรียนทั้งเป็นผู้เอาใจใส่หมั่นตรวจตราสอบสวนศัพท์แสงถ้อยคำบทบาทพระศาสนาเสมอ ทั้งบอกพระบอกเณรเสมอจึงเรียกว่ามีความรู้กว้างขวางทางคัมภีร์พระพุทธศาสนา อรรถกถาฎีกาก็มีมาก ทั้งท่านเอาใจใส่ตรวจตรารวบรวมหนังสือไว้มาก ถึงนักปราชญ์ในกรุง ท่านก็ไม่หวั่นหวาด สยดสยอง ถ้าเธอมีความอุตส่าห์จริง ๆ เธอก็พยายามหาหนทางไปเรียนกับท่านให้ได้ เธอจะรู้ธรรมดีทีเดียว"

ฝ่ายสามเณรโต ได้สดับคำแนะนำของท่านพระครูผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ดั่งนั้น เธอยิ่งมีกระสันเกิดกระหายใจใคร่เรียนรู้ จึงกราบลาท่านพระครูเลยเข้าไปบ้านอ้อนวอนมารดาและคุณตา โดยอเนกประการ เพื่อจะได้นำไปถวายฝากมอบกับท่านพระครูจังหวัด วัดเมืองไชยนาทบุรีฯ

ฝ่ายคุณตาผล นางงุดโยมผู้หญิง ฟังสามเณรโตมาออดแอดอ้อนวอนก็คิดสงสารไม่อาจขัดขวางห้ามปรามได้ จึงได้รับคำสามเณรว่าจะนำจะพาไปฝากให้ ขอรอให้จัดเรือจัดคนจัดเสบียงอาหารก่อนสัก ๒ วัน จะพาไป สามเณรโตได้ฟังก็ดีใจกลับมาสู่อารามเดิมฯ

ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเย็น ๆ นางงุด ตาผล จึงออกไปกราบเรียนบอกความประสงค์ ของสามเณรโตแก่ท่านพระครูวัดใหญ่ทุกประการ แล้วขอลาพาเณรไปส่งตามใจในวันรุ่งเช้าพรุ่งนี้ ท่านพระครูก็ยินดีอนุญาตตามประสงค์ ทั้ง ๒ ผู้ใหญ่นั้นก็ลากลับมาบ้าน จัดเรือจัดคนจัดเสบียงอาหารไว้พร้อมเสร็จบริบูรณ์ ครั้นได้เวลารุ่งเช้าสามเณรโตเข้าไปฉันที่บ้าน ครั้นฉันเช้าแล้วก็ออกเรือแจวออกไปทางแม่น้ำไชยนาทบุรีฯ (สิ้นข้อความในรูปภาพประวัติของสมเด็จเจ้าโตที่ฝาผนังฉากที่ ๒)

ทีนี้จะได้แปลจากรูปภาพที่ฝาผนังโบสถ์วัดอินทรวิหาร สมเด็จเจ้าโต ท่านให้ช่างเขียนประวัติของท่านเมื่อท่านได้ผ่านมาเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักนี้ ท่านพระครูวัดเมืองไชยนาทบุรี เจ้าของท่านเขียนไว้ดังนี้ฯ

เขียนท่าวัดเมืองไชยนาทบุรี เขียนเรือท่านจอดอยู่ที่ท่าวัด เขียนจรเข้ขึ้นทางหัวเรือของท่าน เขียนคนหัวเรือของท่านนอนหลับ เขียนคนที่สองตกใจตื่นลุกขึ้นโยงโย่ฉุดคนหัวให้ถอยเข้ามาเพื่อให้พ้นปากจรเข้ เขียนคนแจวคนที่สามนั่งไขว่ห้างหัวเราะ เขียนคนบนบ้าน ๓ คนแม่ลูกยายเหนี่ยวรั้งกันขึ้นบ้านเรือนกระโดงกระเดงกระต่องกระแต่งเพื่อหนีจรเข้ เขียนตาผลนายเรือออกมายืนตัวแข็งอยู่ที่อุดเรือ เขียนสามเณรโตเรียนคัมภีร์กับท่านพระครูจังหวัดวัดเมืองไชยนาทบุรี

ผู้เรียบเรียงจึงอนุมาน สันนิษฐานตามลักษณะภาพพร้อมกับเหตุผลแล้วแปลเป็นเรื่องความดังนี้ :-

ครั้นคนแจว แจวเรือเปิดมาสุดระยะทาง ๒ คืนก็ถึงท่าเรืองวัดเมืองไชยนาทบุรี จึงได้จอดเรือเข้าที่ท่าใน

เวลากลางคืน คนแจวเรือจอดเรือเรียบร้อยแล้ว จึงอาบน้ำดำเกล้าแล้วพักนอนในเรือทั้ง ๓ คนฯ

ครั้นเวลารุ่งเช้าสว่างแล้ว เจ้าจรเข้ใหญ่ในน่านน้ำหน้าท่านั้น ก็ขึ้นเสือกตัวมาตรงหัวเรือเป็ดของตาผลนั้น คนบนเรือริมตลิ่ง ๓ คน แม่ลูกและหญิงผู้ใหญ่ลงอาบน้ำหน้าบันไดบ้านแต่เช้า ครั้นเห็นจรเข้ขึ้นจะคาบคนนอนหลับที่หัวเรือใหญ่ จึงพากันตกใจกลัว แล้วร้องบอกกล่าวกันโวยวายขึ้น คนแจวเรือที่ ๒ นอนถัดเข้ามา ได้ยินเสียงคนบนบ้านเรือนนั้นร้องเอะอะโวยวายจึงตกใจตื่นขึ้น เห็นจรเข้ขึ้นตรงหัวเรือ ลุกขึ้นโยงโย่จับบั้นเอวคนนอนหลับหัวเรือ เพื่อจะให้พ้นจากปากจรเข้ ส่วนคนแจวเรือคนที่ ๓ ก็ตื่นขึ้นนั่งไขว่ห้างหัวเราะคนบนบ้าน ที่กำลังหนีจรเข้ขึ้นบันไดผ้าผ่อนหลุดลุ่ยล่อนจ้อน ลูกเด็กหญิงเหนี่ยวขาแม่ นางแม่เหนี่ยวขายาย ยายผ้าลุ่ยหมดก้าวขาต่อไปก็ก้าวไม่ออก ตาผลอยู่ในเรือก็โผล่ออกมายืนดูอยู่หน้าอุดเรือเฉย จะว่าอย่างไรก็ไม่ว่าดูชอบกลๆ ฯ

ฝ่ายสามเณรโตก็ลุกขึ้นนั่งภาวนาอยู่ในประทุนเรือ จรเข้ขึ้นมาแล้วก็อ้าปากไม่ออก จมก็ไม่ลง และไม่ว่ายไม่ฟาดหางทั้งนั้น ดูอาการอ่อนมาก คนบนบ้านก็งง คนในเรือก็งันอยู่ท่าเดียวฯ

ครั้นเวลาเช้า โยมของสามเณรโต ก็จัดแจงหุงต้มอาหารอยู่ตอนท้ายเรือเป็ดนั้น ครั้นได้เวลาก็จัดแจงเลี้ยงดูกัน ถวายอาหารให้เณรขบฉันเสร็จแล้วพอถึงเวลา ๓ โมงเช้าก็พาเณรขึ้นจากเรือ เณรเดินหน้า ตาผลตามเณร นางงุดโยมผู้หญิงพากันเดินตามเป็นแถว ขึ้นกุฏิท่านพระครู ครั้นถึงท่านพระครูแล้วต่างคนต่างปูผ้ากราบกันเป็นแถว เณรก็ยืนวันทาแล้วลงกราบท่านพระครูแล้วนั่งฯ

ฝ่ายท่านพระครูเจ้าวัดเมืองไชยนาทบุรี จึงมีปฏิสันถารปราศรัยไต่ถามถึงเหตุการณ์ที่มา ถามถึงบ้านช่องและถามความประสงค์ฯ

ฝ่ายตาผลจึงกราบเรียนท่านว่า เณรหลานชายของเกล้ากระผมบวชอยู่ในสำนักท่านพระครูใหญ่ เจ้าคณะวัดใหญ่ในเมืองพิจิตร ได้ร่ำเรียนบาลีไวยากรณ์ทั้ง ๕ คัมภีร์จบแล้ว เณรใคร่จะเรียนคัมภีร์ใหญ่ต่อไป จึงขอเรียนที่ท่านพระครูวัดใหญ่ แต่ท่านไม่เต็มใจสอนเณร และท่านพระครูวัดใหญ่ได้แนะนำเณรให้ได้มาสู่สำนักพระเดชพระคุณ เพื่อเล่าเรียนคัมภีร์ใหญ่กับพระเดชพระคุณแล้ว จะมีความรู้ดีกว่าเรียนกับท่านๆ แนะนำมาดังนี้ เณรดีใจเต็มใจใคร่เรียนในสำนักของพระเดชพระคุณ เณรจึงมารบเร้าเกล้ากระผมและมารดาเณรขอร้องให้เกล้ากระผมเป็นผู้นำพามาสู่สำนักพระเดชพระคุณในวันนี้เกล้ากระผมพร้อมด้วยมารดาเณรขอถวายเณรให้เป็นศิษย์เรียนพระคัมภีร์กับพระเดชพระคุณต่อไปฯ

ครั้นกล่าวสุดถ้อยคำแล้ว จึงบอกให้เณรถวายดอกไม้ธูปเทียนต่อท่านพระครู ฝ่ายท่านพระครูผู้รู้พระปริยัติธรรมวัดเมืองไชยนาทบุรี จึงรับเครื่องสักการะแล้วพิจารณาดูเณร ก็รู้ด้วยการพินิจพิจารณาว่า สามเณรนี้มีวาสนาบารมีธรรมะประจำอยู่สรรพอวัยวะก็สมบูรณ์โตพร้อมไม่บกพร่องต้องตามลักษณะ ท่านก็ออกวาจาว่า รูปจะช่วยแนะนำเสี้ยมสอนให้มีความรู้ในคัมภีร์ต่างๆ ตามวัยและภูมิของสามเณรดังที่โยมทั้ง ๒ ได้อุตส่าห์มาทางไกล ไม่เป็นไรรูปจะช่วยให้สมดังประสงค์ทุกประการฯ

ตาผลและนางงุดก็ดีใจ กราบไหว้แล้วมอบหมายฝากฝังทุกสิ่งอัน แล้วถวายกับปิยะจรรหรรมัจฉะมังสาหารทั้งปวงแล้ว พระสมุห์ของท่านก็เรียกคนมายกถ่ายทันที แล้วจัดห้องหับให้พักอาศัยสำราญ ตาผลและนางงุดก็ยก

บริขารของสามเณรเข้าบรรจุจัดปูอาสน์เรียบเรียงตั้งไว้ตามตำแหน่งแห่งที่ แล้วออกมากราบลาท่านพระครูลงไปพักในเรือค้างคืนคอยปรนนิบัติสามเณรดูลาดเลา การอยู่การขบฉันบิณฑบาตยาตรา เห็นว่าสะดวกดีไม่คับแค้นเดือดร้อน พอเป็นที่ไว้วางใจได้แล้ว จึงขึ้นนมัสการลาท่านพระครูกลับมายังบ้าน ณ แขวงเมืองพิจิตรฯ

ตั้งแต่สามเณรโตได้เข้าสู่สำนักท่านพระครูวัดเมืองไชยนาทบุรีแล้ว เป็นปรกติก็หมั่นทำกรณียกิจตามหน้าที่และอนุโลมตามข้อกติกาไม่ฝ่าฝืน ชะอ้อนอ่อนน้อมต่อพระลูกวัดมิให้ขัดอัชฌาสัย เพื่อนศิษย์เพื่อนเณรเหล่านั้นก็ประนีประนอมกันพร้อมหน้า ไม่ไว้ท่า ไม่ถือตัว ไม่หัวสูง อดเอาเบาสู้ ระงับไม่หาเหตุแข่งดีกว่าเพื่อน ไม่ส่อเสียดสอพลอพล่อย เรียบร้อยหงิมเสงี่ยมเจียมตัว หมั่นเอาใจใส่รับใช้รับปฏิบัติท่านพระครู ระแวดระวังหน้าหลัง ท่านมีกิจธุระจะไปไหน ก็จัดการสิ่งของที่จะต้องเอาไป ไม่เกี่ยงงอนเพื่อนศิษย์ เวลาท่านจะกลับ ก็รับรองเก็บงำสม่ำเสมอตลอดมา ครั้นถึงเวลาเรียนก็เข้าเรียน ถึงคราวฟังก็ฟัง ตั้งสติสัมปชัญญะ สำเหนียกสำเนาเสมอ เรียนแล้วจดจำตกแต้มกำหนดกฎหมาย กลางคืนก็เข้ารับโอวาทปริยายของท่านพระครูสิ่งใดที่ไม่รู้ก็ถาม รู้เท่าไม่ถึงความก็ซัก ที่ตรงไหนขัดข้องไม่ต้องกันก็หารือ ตามบาฬีที่มีมาในพระคัมภีร์นั้นๆ ถ้าบทไหนบาทไหนเป็นนิรุตติ ไม่ชอบด้วยเหตุผลไม่เข้ากันเธอก็ยังไม่ลงมติไม่ถือเอาความคิดเห็นความรู้ของตนเป็นประมาณ ตั้งใจวิจารณ์ จนเห็นถ่องแท้แน่นอนตามพระบาฬีในธรรมบทที่ปะนี ทศะชาติ (๑๐ ชาติ) สาราตถ์ สามนต์ ฎีกาโยชนาคัณฐี ในคัมภีร์พระไตรปิฎกธรรมนั้นทุกวัน ทุกเวลาเรียนแปลเป็นภาษาลาวบ้าง แปลเป็นภาษาเขมรบ้าง แปลเป็นภาษาพม่าบ้างตามเวลา ครั้นล่วงมาได้ ๓ ปีเรียนจบถึงแปดขั้นบาฬี สามเณรโตไม่มีอุปสรรคกีดกั้น ไม่มีอาการเจ็บป่วยไข้ สะดวกดีทุกเวลาทั้งไม่เบื่อไม่หน่ายนิยมอยู่แต่ที่จะหาความจริงซึ่งยังบกพร่องภูมิปัญญาอยู่ร่ำไปฯ

ครั้นถึงเดือน ๑๒ ปีฉลู เบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ สามเณรโตมีความกระหาย ใคร่จะล่องลงมาร่ำเรียนในสำนักราชบัณฑิตย์ นักปราชญ์หลวงบ้าง ใคร่จะเข้าสู่สำนักพระเถระเจ้าผู้สูงศักดิ์อรรคฐานในกรุงเทพพระมหานครโดยความเต็มใจฯ

ครั้นสามเณรโต อายุได้ ๑๘ ปีย่าง ปลงใจแน่วแน่แล้วในการที่จะละถิ่นฐานญาติโยมได้ จะทนทานในการอนาถาในกรุงเทพฯได้แน่ใจแล้ว จึงได้กราบกรานท่านพระครูจังหวัดบรรยายแถลงยกย่องพิทยาคุณและความรู้ของท่านพระครูเมืองไชยนาทบุรี พอเป็นที่ปลื้มปราโมทย์ปราศจากความลบหลู่ดูหมิ่น ด้วยระเบียบถ้อยคำอันดีพอสมพอควรแล้ว ขอลาว่าเกล้ากระผมขอถวายนมัสการลาฝ่าท้าวเพื่อจะลงไปสู่สำนักราชบัณฑิตย์ ผู้สูงศักดิ์อรรคฐานให้เป็นการเชิดชูเกียรติคุณของฝ่าท้าวให้แพร่หลายในกรุงเทพฯ ขอบารมีฝ่าท้าวจงกรุณาส่งเกล้ากระผมให้ถึงญาติโยม ณ แขวงเมืองพิจิตรด้วยฯ

ฝ่ายท่านพระครูเจ้าคณะเมืองไชยนาทบุรีได้ฟัง ซึ่งมีความพอใจอยู่แล้ว ในการที่จะแสวงหาศิษย์ที่ดีมีสาระทะแกล้วกล้าองอาจ ฉลาดเฉลียวรอบรู้คัมภีร์ คิดจะส่งศิษย์อย่างดีเข้ากรุงเทพฯ เพื่อช่วยเผยแพร่ให้ความรู้และความดีของท่านนั้นโด่งดัง ปรากฏแพร่หลายไปในกรุงเทพฯ บ้างแทนคำประกาศโฆษณา ก็พอดีที่สามเณรโตขอลากลับไปบ้านเพื่อให้ญาติจัดการส่งเข้ากรุงเทพฯ อนึ่งสามเณรองค์นี้ก็เป็นคนดี มีความรู้กอปรด้วยคติสติปัญญา ความเพียรก็กล้าไม่งอนง้อท้อถอยเลย หัวใจก็จดจ่ออยู่แต่การเล่าเรียนหาความรู้ดูฟังตั้งใจจริง ไม่เป็นคนโง่งมซมเซา พอ

จะเข้าเทียบเทียมเมธีที่กรุงเทพพระมหานครได้ ท่านพระครูเห็นสมควรจะอนุญาตได้ ท่านจึงกล่าวเถระวาทสุนทรกถาเป็นทางปรุงปลูกผูกอาลัยแก่สามเณรพอสมควรแล้ว ท่านก็ออกวาจาอนุญาตว่า "ดีแล้วนิมนต์เถอะจ้ะ เราขอรอผลัดจัดการส่งสัก ๓ วัน เพื่อเตรียมตัวเตรียมการส่งให้เป็นที่เรียบร้อยตามระเบียบแบบแผนธรรมเนียมการ" สามเณรก็กราบถวายนมัสการลามายังกุฏิที่อยู่ แล้วก็จัดการตระเตรียมเก็บสรรพสิ่งเครื่องอุปโภคต่างๆ ที่ควรจะนำไปใช้สอยข้างหน้า จัดบรรจุลงหีบลั่นกุญแจผูกรัดมัดหนังสือคัมภีร์ต่างๆ ส่งคืนเข้าที่ตามเดิมคัมภีร์ที่ยังเรียนค้างอยู่ ก็ทำใบยืมๆ ไปเรียนต่อไป สิ่งของที่เหลือบริโภค อุปโภคแล้ว ก็แบ่งปันถวายเพื่อนสามเณรที่อยู่ที่เคยเป็นเพื่อนกันไว้ใช้สอยพอเป็นทางผูกอาลัยไมตรีฯ

ครั้นเวลารุ่งเช้า สามเณรโตก็ออกพายเรือสามปั้นบิณฑบาตร ไปถึงบ้านที่สุดเหนือน้ำและใต้น้ำ สามเณรก็บอกกล่าวร่ำลาแก่ญาติโยมอุปฐากและที่ปวารณา และผู้ที่มีวิสาสะทั่วหน้ากันทั้งสองฝั่ง ที่อยู่บ้านดอนขึ้นไปก็บอกลาฝากขึ้นไปทั่วกันฯ

ฝ่ายเจ้าพวกเด็กๆลูกศิษย์วัดทั้งปวงรู้ว่าหลวงพี่เณรของเขาจะลงไปอยู่บางกอกพวกเด็กทั้งหลายก็พากันเสียดายใจเขาหาย เขาทำได้แต่หน้าแห้ง ทำตาแดงๆ เหตุเขามีความคุ้นเคยรักใคร่อาลัยหลวงพี่สามเณรโต เขาเคยกินอยู่สำราญด้วยอาหารเกิดทวีขึ้น เพราะอำนาจบารมีศีลธรรมของสามเณรโต จนข้าวของแปลกประหลาดเหลือเฟือเอื้อเอาใจเขามาข้านานประมาณ ๓ ปี ล่วงมาฯ

ฝ่ายแม่รุ่นสาวๆ คราวกันกับพ่อเณร ซึ่งมีใจโอนเอนไปข้างฝ่ายรัก ก็ทำอึกอักผะอืดผะอมกระอักกระอ่วนรัญจวนใจด้วยพ่อเณรเธอจะไปอยู่ไกลถึงบางน้ำบางกอก ต่างก็อั้นอ้นจนใจไม่อาจออกวาจาห้ามปราม เพราะความอายรักก็รักเสียดายก็เสียดาย ทั้งความยึดถือมุ่งหมาย ก็ยังมีอยู่มั่นคงจงใจ ทั้งเกรงผู้หลักผู้ใหญ่จะล่วงรู้ดูแคลน แสนกระดากทำกระเดื่องขำเลืองชมโฉมพ่อเณรโต แบบโผล่หน้าต่างตามมอง แลรอดสอดตามช่องรั้วหัวบ้านแลจนลับนัยน์ตาเสียวซ่านถึงโสกาเข็ดน้ำตาอยู่ก็มีฯ

ฝ่ายพวกเด็กๆ พอกลับถึงวัด เขาก็ตะโกนบอกเพื่อนกันว่า ต่อแต่วันนี้พวกเราจะอดกันละโว้ยๆฯ

ครั้นพระเณรฉันเช้าแล้ว ท่านพระครูเจ้าคณะจังหวัดจึงเรียกพระปลัดพระสมุห์มาสั่งการว่า แน่ะพระปลัดจ๋าพรุ่งนี้เธอต้องสั่งเลขวัด ให้เขาจัดเรือเก๋ง ๔ แจว คนแจวประจำพร้อมและจัดเสบียงทางไกลให้พร้อมมูลด้วย ให้พอเลี้ยงกันทั้งเวลาไปและมาด้วย ส่วนเธอและพระสมุห์ช่วยพาสามเณรโตเข้าไปส่งให้ถึงญาติโยมเณร ณ เมืองพิจิตรในวันพรุ่งนี้แทนตัวฉันด้วย พรุ่งนี้มารับจดหมายส่งของฉันก่อนฯ

ฝ่ายพระปลัด ๑ พระสมุห์ ๑ รับเถระบัญชาแล้วออกมาเรียกร้องกะเกณฑ์เลขวัด สั่งให้จัดเรือจัดเสบียงให้พร้อมทั้งเครื่องต้มเครื่องแกง หม้อน้อยหม้อใหญ่ กระทะ หม้ออวย จวัก จริว ครกใหญ่ ครกเล็ก ไม้ตีพริก กระชอน แผงลวดนึ่ง เกลือ กะปิ น้ำปลา ข้าวเหนียว น้ำตาล มะขามเปียก พริกสด พริกแห้ง หอม กระเทียม ขิง ข่า กระทือ พริกไท ให้พร้อมไว้ เวลาเที่ยงแล้วมาจอดไว้ที่ท่าวัดนี้ตามที่ท่านพระครูสั่งฯ

ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๓ พระปลัดฉันเช้าแล้วเข้าหาท่านพระครูรับจดหมายแล้วกราบลาออกมา แล้วนัดหมายพระสมุห์และนัดสามเณรโตว่าเที่ยงแล้วลงเรือพร้อมกัน ครั้นเวลาเพลฉันเพลแล้ว ขอแรงศิษย์วัดและเพื่อนเณร ๒-๓ คน

ช่วยขนบริขารหีบตะกร้า กระเช้า กระบุงที่บรรจุของของสามเณรโตลงท่าวัดพร้อมกัน สามเณรโตก็เข้าไปสักการะวันทาลาท่านพระครูด้วยความเคารพฯ

ส่วนท่านพระครูก็ประสิทธิ์ประสาทพรให้วัฒนาถาวรภิญโญภาวะยิ่ง ให้สัมฤทธิ์สมความมุ่งหมาย จงทุกสิ่งทุกประการเทอญฯ

ครั้นเวลาเที่ยงทุกสิ่งทุกอย่างเรียบร้อยแล้ว พระปลัด พระสมุห์ และสามเณรโต พร้อมด้วยคนแจวก็ลงเรือได้เวลาบ่ายโมงก็ออกเรือทางแม่น้ำ บ่ายหัวเรือไปเมืองพิจิตรในวันนั้นฯ

ครั้นแจวมา ๒ คืนก็ถึงท่าบ้านสามเณรโต ฝ่ายตาผล ยายลา นางงุด เห็นเรือเป็ดเก๋งมาจอดท่าบ้าน ต่างก็ออกมาดู รู้ว่าท่านปลัด ท่านสมุห์และสามเณรโตมาก็ดีใจลงไปถึงในเรือต้อนรับแล้วนิมนต์ขึ้นเรือน แล้วขึ้นมาปูลาดอาศน์ ตักน้ำเย็น ต้มน้ำร้อน จัดเภสัชเพลายาสูบใส่พานแล้ว ครั้นพระปลัด พระสมุห์ สามเณร ขึ้นมาอาราธนาที่หอนั่ง ประเคนหมาก น้ำ ยาสูบ แล้วก็กราบฯ

ครั้นพระปลัดเห็นเจ้าบ้านนั่งปรกติเรียบราบแล้วจึงปฏิสันถาร และนำจดหมายของท่านพระครูเมืองไชยนาทบุรี ส่งให้ตาผลๆ รับมาอ่านได้ทราบความตลอดแล้วด้วยความพอใจ เมื่อสนทนาเสร็จจึงพาพระปลัด พระสมุห์และสามเณรออกไปยังวัดใหญ่เข้าหาท่านพระครูใหญ่ แล้วถวายลายลิขิตของท่านพระครูวัดเมืองไชยนาทบุรีออกให้ท่านพระครูใหญ่วัดเมืองพิจิตรทราบฯ

ครั้นท่านพระครูอ่านดูรู้ข้อความตลอดแล้ว ก็เห็นดี เห็นชอบด้วย ตกลงก็เห็นดีเห็นงามด้วยกันทั้งครูอาจารย์และคณะ ญาติโยมพร้อมใจกันหมด ครั้นได้เวลาพระปลัด พระสมุห์ ตาผลและนางงุดก็ลาท่านพระครูใหญ่กลับมาบ้านแล้วก็จัดแจงอาหารเลี้ยงพระเลี้ยงเณร และคนแจวเรือจนอิ่มหนำสำราญแล้วทั้ง ๓ เวลา ส่วนพระปลัดและพระสมุห์เมื่อได้ทำสิ่งที่ได้รับมอบหมายมาเสร็จและสมควรแก่เวลา ก็ลาเจ้าบ้านๆ ก็จัดการส่งพระปลัดและพระสมุห์ให้กลับไปยังวัดเมืองไชยนาทบุรีฯ

ส่วนทางบ้านเมื่อได้กำหนด นางงุดก็จัดเรือจัดคนจัดลำเลียงเสบียงอาหารจัดของแจกของให้ของฝากชาวกรุงเทพฯ ทั้งของถวาย ของกำนัลท่านผู้ใหญ่ในกรุงเทพฯ ลงบรรทุกในเรือเรียบร้อยเสร็จแล้ว ก็เกณฑ์ตาผลให้เป็นผู้นำพร้อมด้วยคนแจว ส่งสามเณรไปกรุงเทพฯ แต่ต้องให้แวะนมัสการบูชาพระพุทธชิณราชในวันกลางเดือน ๑๒ นี้ก่อนและพ่อต้องอ้อนวอนขอหลวงพ่อชิณราชให้ช่วยคุ้มกันกำกับรักษาส่งพ่อเณรอย่าให้มีเหตุการณ์ และอย่าให้ป่วยไข้ได้เจ็บอย่าให้มีภัยอันตราย ตั้งแต่วันนี้จนตราบเท่าจนเฒ่าจนแก่และขอให้เณรร่ำเรียนลุสำเร็จทุกสิ่งทุกประการกับขอบารีหลวงพ่อชิณราชช่วยป้องกันศัตรูหมู่อันธพาล อย่าผจญและอย่าเบียดเบียฬพ่อเณรได้ ขอพ่อจงแวะไหว้บูชาอ้อนวอนว่าตามคำข้าสั่งนี้อย่าหลงลืมเลยฯ

ฝ่ายตาผลรับคำลูกสาวแล้ว ก็ลงเรือออกเรือจากท่าหน้าบ้านและให้แจวออกทางแม่น้ำพิษณุโลก ล่องมาหลายเพลาก็มาถึงวัดพระชิณราชในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีฉลู เบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ ปีนั้นฯ

ครั้น ณ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ศกนั้น ตาผลนิมนต์สามเณรโตขึ้นไปโบสถ์พระชิณราช เดินประทักษิณรอบแล้วเข้านมัสการทำสักการะบูชา สามเณรยืนขึ้นวันทาแล้วตั้งสักการะโดยสักกัจจะเคารพแก่พระพุทธชิณราช ตา

ผลจึงพร่ำรำพรรณนาถวายเณรแก่พระพุทธชิณราช และวิงวอนขอฝาก ขอความคุ้มครองป้องกัน ขอให้พระพุทธชิณราชบันดาลดลส่งเสริมแก่สามเณรตามคำนางงุดโยมของเณรสั่งมาทุกประการฯ

ครั้นทำการเคารพสักการะบูชาแก่พระพุทธชิณราชเสร็จแล้ว ก็กราบลาพาสามเณรโตมาลงเรือแจวล่องลงมา ๒ คืน ก็ถึงหน้าท่าวัดบางลำภูบน กรุงเทพฯ ตอนเวลาเช้า ๒ โมงวันแรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีฉลู เบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ เป็นปีที่ ๑๒ ในรัชการที่ ๑ กรุงเทพพระมหานครฯ

ตาผลชาวเมืองกำแพงเพชร ซึ่งถอยลงมาตั้งถิ่นฐานภูมิลำเนาอยู่เหนือเมืองพิจิตร ได้นำสามเณรโตผู้หลานอันเป็นลูกของนางงุดลูกสาว สามเณรโตนั้นมีอายุย่างเข้า ๑๘ ปี ตาผลผู้เป็นตาจึงได้นำพาสามเณรโตขึ้นมอบถวายพระอาจารย์แก้ววัดบางลำภูบน พระนคร ตาผลได้เล่าถึงการเรียนของสามเณรโต จนกระทั่งถึงท่านพระครู จังหวัดวัดเมืองเหนือทั้ง ๒ อาราม มีความเห็นชอบพร้อมกันที่จะให้ลงมากรุงเทพฯ เกล้ากระผมจึงได้นำสามเณรโตมาสู่ยังสำนักของหลวงพ่อ เพื่อหลวงพ่อจะได้ทำนุบำรุงชี้ช่องนำทาง ให้สามเณรดำเนินหาคุณงามความดี มีความรู้ยิ่งในพระมหานครสืบไปฯ

ฝ่ายพระอาจารย์แก้วทราบพฤติการณ์ ตามที่ตาผลเล่าก็เกิดความเชื่อ และเลื่อมใสในสามเณรโต และมีความเห็นพ้องด้วยกับท่านพระครู ๒ จังหวัด สมจริงดังที่พยากรณ์ไว้แต่ยังนอนเบาะและได้รับเป็นลูกไว้ จึงนึกขึ้นได้ถึงเงินที่ได้ลั่นวาจาว่าจะจ้างแม่มันเลี้ยงปีละ ๑๐๐ บาท ๓ ปีหย่านม เป็นเงินค่าจ้าง ๓๐๐ บาท จึงให้ศิษย์ที่เป็นไวยยาวัจจกรหยิบเงินมา ๓๐๐ บาท ส่งมอบให้ตาผลเพื่อฝากไปใช้ให้นางงุดเป็นค่าน้ำนมข้าวป้อน ๓ ปีเป็นเงิน ๓๐๐ บาทฯ

ตาผลน้อมคำนับรับเอาเงิน ๓๐๐ บาทมากำไว้สักครู่ เมื่อจวนจะลากลับ จึงพร่ำพรรณนามอบฝากเณรโดยเอนกประการแล้วถวายเงิน ๓๐๐ บาทนั้นคืนหลวงพ่อแก้ว แล้วถวายอีก ๑๐๐ บาทเป็นค่าบำรุงเณรสืบไป แล้วก็ลาท่านอาจารย์แก้วไปเยี่ยมญาติพี่น้อง ณ บางขุนพรหมต่อไปฯ

ฝ่ายพระอาจารย์แก้ว จึงจัดห้องหับให้สามเณรอยู่บนหมู่บนคณะวัดบางลำภูบนแต่วันนั้นมา เวลาเช้าก็ลุกขึ้นบิณฑบาตและสำรับกับข้าวของฉันในคณะอาจารย์แก้วนั้นอุดมล้นเหลือไม่บกพร่อง ทั้งบารมีศีลและธรรมที่สามเณรโตประพฤติดี ก็บันดาลให้มีผู้ขึ้นถวายเช้าและเพลและที่ปวารณาก็กลายเป็นโภชนะสัปปายะของโยคะบุคคล ทุกเวลาฯ

ฝ่ายพระอาจารย์แก้วเมื่อเห็นเวลาฤกษ์ดีแล้ว จึงได้นำพาสามเณรโตไปฝากพระโหราธิบดี, พระวิเชียร กรมราชบัณฑิตให้ช่วยแนะนำสั่งสอนสามเณรให้มีความรู้ดีในคัมภีร์พระปริยัติธรรมทั้ง ๓ ปิฎก พระโหราธิบดี, พระวิเชียรก็รับและสอนตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นมาฯ

พระโหราธิบดี พระวิเชียร อยู่บ้านหลังวัดบางลำภูบน เสมียนตราด้วง บ้านบางขุนพรหม ท่านขุนพรหมเสนา บ้านบางขุนพรหม ปลัดกรมนุท บ้านบางลำภูบน เสมียนบุญและพระกระแสร ทั้ง ๗ ท่านนี้เป็นคนมั่งคั่ง หลักฐานดีทั้งมีศรัทธาความเชื่อมั่นในบวรพุทธศาสนา เมื่อได้เห็นจรรยาอาการของสามเณรโต และความประพฤติดีหมั่นเรียนเพียรมาก ปากคอลิ้นคางคล่องแคล่วไม่ขัดเขิน เคร่งครัดดี รูปร่างกายก็ผึ่งผายองอาจดูอาการมิได้น้อมไปในกามคุณ มรรยาทเณรก็ละมุนละม่อม เมื่อร่ำเรียนธรรมะในคัมภีร์ไหนก็เอาใจใส่ไต่ถามให้รู้ลักษณะจะเดินประโยคอะไร ก็ถูกต้องตามในของรูปประโยคแบบอย่างถูกใจอาจารย์มากกว่าผิด ท่านทั้ง ๗ คนดั่งออกนามมานี้

พร้อมกันเข้าเป็นโยมอุปัฏฐากช่วยกันอุปถัมภ์บำรุง หมั่นไปมาหาสู่ที่วัดบางลำภูเสมอ และสัปปุรุษอื่นๆ ต่างก็เลื่อมใสใส่บาตรอย่างบริบูรณ์ บางคนก็นิมนต์แสดงธรรมเทศนา ถึงฤดูหน้าเทศน์มหาชาติตามวัดแถวนั้น คนก็ชอบนิมนต์สามเณรโตเทศน์หิมพานต์บ้าง เทศน์ทานกัณฑ์บ้าง เทศน์วันประเวศน์บ้าง เทศน์ชูชกบ้าง เทศน์จุลพนบ้าง เทศน์มหาพนบ้าง เทศน์กุมารบรรพบ้าง เทศน์มัทรีบ้าง เทศน์สักกะบรรพบ้าง เทศน์มหาราชบ้าง เทศน์ฉกษัตริย์บ้าง เทศน์นครกัณฑ์บ้าง ตกลงเทศน์ได้ถูกต้องทั้ง ๑๓ กัณฑ์ ทำเสียงเล็กแหลมก็ได้ ทำเสียงหวานแจ่มใสก็ได้ ทำเสียงโฮกฮากก็ได้ กลเม็ดมหาพนและแหล่สระแหล่ราชสีห์ ว่ากลเม็ดแพรวพราว ที่หยุดที่ไป ที่หายใจขึ้นลงเข้าออกสนิททุกอย่างทุกกัณฑ์ กระแสเสียงเสนาะน่าฟังทุกกัณฑ์ ทำนองเป็นหมด ไม่ว่ากัณฑ์อะไรเทศน์ได้ทุกกัณฑ์ จังหวะก็ดีเสมอ แต่สามเณรโตมิได้มัวเมาหลงใหลในการรวยเรื่องเทศนามหาชาติ และมิได้มัวเมาหลงใหลด้วยอุปัฏฐากมากเอาใจใส่แต่การเรียนการปฏิบัติทางเพลิดเพลินเจริญสมณธรรมเป็นเบื้องหน้าจึงได้เป็นที่รักที่นับถือของท่านโหราธิบดี, พระวิเชียร, เสมียนตราด้วง, ปลัดกรมนุท, ขุนพรหมเสนา, และท่านขรัวยายโหง, เสมียนบุญ, พระกระแสร, ท่านยายง้วนและใครต่อใครอีกเป็นอันมากจนจดไม่ไหวฯ

ครั้นถึงวันเดือนห้า ปีขาล ฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ เป็นปีที่ ๑๓ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพพระมหานครฯ พระชนมายุกาลแห่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรย่างขึ้นได้ ๒๘ พระพรรษาโดยจันทรคตินิยม อายุสามเณรโตก็ได้ ๑๘ ปีบริบูรณ์ ในเดือน ๕ ศกนั้นฯ

จึงท่านพระโหราธิบดี, พระวิเชียร, และเสมียนตราด้วง ได้พิจารณาเห็นกิริยาท่าทาง และจรรยาอาการสติปัญญาอย่างเยี่ยมแปลกกว่าที่เคยได้เห็นมาแต่ก่อน ทั้งมีรัดประคดหนามขนุนคาดด้วย จะทักถามและพยากรณ์เองก็ใช่เหตุ จึงปรึกษาเห็นตกลงพร้อมกันว่าควรจะนำเข้าถวายตัวแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรให้ได้ทรงทอดพระเนตร อนึ่งพระองค์ท่านก็ทรงโปรดพระและเณรที่ร่ำเรียนรู้ในธรรมทั้ง ๒ คือ คัณถธุระและวิปัสสนาธุระบางทีพ่อเณรมีวาสนาดีก็อาจจะเป็นพระหลวง เณรหลวงก็ได้ครั้นท่านขุนนางทั้ง ๓ ปฤกษาตกลงเห็นพร้อมใจกันแล้วจึงแนะนำสามเณรโตให้รู้ตัวว่า จะนำเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ในวันเดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ ศกนี้เป็นแน่ฯ

ฝ่ายสามเณรโตรู้ตัวแล้วจึงเตรียมตัวสุผ้าย้อมผ้าและสุย้อมรัดประคดหนามขนุนของโยมผู้หญิงให้มานั้น ซึ่งโยมผู้หญิงกระซิบสั่งสอนเป็นความลับกำกับมาด้วยฟอกย้อมรัดประคดสายนั้นจนใหม่เอี่ยมดีฯ

ครั้นถึงวันกำหนด จึงพระโหราธิบดี, พระวิเชียร และเสมียนตราด้วงได้ออกมาที่วัดบางลำภูบน เรียนกับท่านอาจารย์แก้วให้รู้ว่า จะพาสามเณรโตเข้าเฝ้าถวายตัวแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรฯ พระอาจารย์แก้วก็อนุมัติตามใจ แล้วท่านจึงเรียกสามเณรโต มาชำร่ำสอนทางขนบธรรมเนียมเดินนั่ง พูดจากับจ้าวใหญ่นายโตใช้ถ้อยคำอย่างนั้นๆ เมื่อจะทรงถามอะไรมาให้มีสติระวังระไว พูดมากเป็นขี้เมาก็ใช้ไม่ได้ พูดน้อยจนต้องซักต่อก็ใช้ไม่ได้ ไม่พูดก็ใช้ไม่ได้ พูดเข้าตัวก็ใช้ไม่ได้ จงระวังสติสัมปชัญญะไว้ในถ้อยคำของตน เมื่อพูดอย่าจ้องหน้าตรงพระพักตร์ เมื่อพูดอย่าเมินเหม่อไปอื่น ตั้งอกตั้งใจเพ็ดทูลให้เหมาะถ้อยเหมาะคำ ให้ชัดถ้อยชัดคำ อย่าหัวเราะ อย่าตกใจ อย่ากลัว อย่ากล้า จงทำหน้าให้ดี อย่ามีความสะทกสะท้าน จงไปห่มผ้าครองจีวรให้เรียบร้อย ไปกับคุณพระเดี๋ยวนี้ฯ

สามเณรโตน้อมคำรับเถโรวาทใส่เกล้าแล้ว ไปเข้าห้องครองผ้า คาดรัดประคดเสร็จแล้ว จุดธูปเทียนอาราธนาพระบริกรรมภาวนาประมาณอึดใจหนึ่ง แล้วก็ออกเดินมาหาพระโหราธิบดี พระวิเชียร เสมียนตราด้วง ท่านทั้ง ๓ จึงนมัสการลาพระอาจารย์แก้ว แล้วพาสามเณรโตลงเรือแหวด ๔ แจว คนแจวล่องลงมาจอดที่ท่าตำหนักแพหน้าพระราชวังเดิม แล้วนำพาเณรขึ้นไปบนท้องพระโรงในพระราชวังเดิม ณ ฝั่งธนบุรีใต้วัดระฆังนั้นฯ

ฝ่ายพนักงานหน้าท้องพระโรง นำความขึ้นกราบทูลว่า พระโหราธิบดี พาสามเณรมาเฝ้า จึงเสด็จออกท้องพระโรงทรงปราศรัยทักถามพระโหราธิบดี พระวิเชียรและเสมียนตราด้วงแล้ว ได้ทรงสดับคำพระโหราธิบดีกราบทูลเสนอคุณสมบัติของสามเณรขึ้นก่อน เพื่อให้ทรงทราบฯ

จึงทอดพระเนตรสามเณรโต ทรงเห็นสามเณรโตเปล่งปลั่งรังสีรัศมีกายออกงามมีราษี เหตุด้วยกำลังอำนาจศีลละคุณ สมาธิคุณ ปัญญาคุณหากอบรมสมกับผ้ากาสาวะพัตร์ และมีรัดประคดหนามขนุน อย่างของขุนนางนายตำรวจใหญ่ คาดเป็นบริขารมาด้วยฯ

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงฯ พระองค์นั้น ทรงพระเกษมสันต์โสมนัสยิ่งนัก จึงเสด็จตรงเข้าจับมือสามเณรโตแล้วจูงมาให้นั่งพระเก้าอี้เคียงพระองค์แล้วทรงถามว่าอายุเท่าไรฯ ทูลว่า ขอถวายพระพร อายุได้ ๑๘ ปีเต็มในเดือนนี้ฯ ทรงถามว่าเกิดปีอะไรฯ ทูลว่า ขอถวายพระพรเกิดปีวอกอัฐศกฯ รับสั่งถามว่า บ้านเกิดอยู่ที่ไหนฯ ทูลว่า ขอถวายพระพร บ้านเดิมอยู่ใต้เมืองกำแพงเพชรแล้วย้ายลงมาตั้งบ้านอยู่เหนือเมืองพิจิตร ขอถวายพระพรฯ รับสั่งถามว่า โยมผู้ชายชื่ออะไรฯ ทูลว่า ขอถวายพระพรไม่รู้จักฯ รับสั่งถามว่า โยมผู้หญิงชื่ออะไรฯ ทูลว่าขอถวายพระพร ชื่อแม่งุดฯ รับสั่งถามว่า ทำไมโยมผู้หญิงไม่บอกตัวโยมผู้ชายให้เจ้ากูรู้จักบ้างหรือฯ ทูลว่า โยมผู้หญิงเป็นแต่กระซิบบอกว่าเจ้าของรัดประคดนี้เป็นเจ้าคุณแม่ทัพ ขอถวายพระพรฯ

ครั้นได้ทรงฟัง ตระหนักพระหฤทัยแล้ว ทรงพระปราโมทย์เอ็นดูสามเณรยิ่งขึ้น จึงทรงรับสั่งทึกทักว่าแน่ะ คุณโหรา เณรองค์นี้ ฟ้าจะทึกทักเอาเป็นพระโหรานำข้างเผือกเข้ามาถวาย จงเป็นเณรของฟ้าต่อไป ฟ้าจะเป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงเอง แต่พระโหราต้องเป็นผู้ช่วยเลี้ยงช่วยสอนแทนฟ้า ทั้งพระวิเชียรและเสมียนตราด้วงช่วยฟ้าบำรุงเณร เณรก็อย่าสึกเลยไม่ต้องอนาทรอะไร ฟ้าขอบใจพระโหรามากทีเดียว แต่พระโหราอย่าทอดธุระทิ้งเณร ช่วยเลี้ยงช่วยสอนต่างหูต่างตาช่วยดูแลให้ดีด้วย และเห็นจะต้องย้ายเณรให้มาอยู่กับสมเด็จพระสังฆราชมี จะได้ใกล้ๆ กับฟ้าให้อยู่วัดนิพพานารามจะดี (วัดนิพพานาราม คือ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์เดี๋ยวนี้)ฯ

ครั้นรับสั่งแล้ว จึงทรงพระอักษรเป็นลายพระราชหัตถเลขา มอบสามเณรโตแก่สมเด็จพระสังฆราช (มี) แล้วส่งลายพระราชหัตถเลขานั้นมอบพระโหราธิบดีให้นำไปถวาย พระโหราธิบดีน้อมเศียรคำนับรับมาแล้วกราบถวายบังคมลา ทั้งพระวิเชียรและเสมียนตราด้วง สามเณรโตก็ถวายพระพรลา แล้วก็เสด็จขึ้นฯ

ฝ่ายขุนนางทั้ง ๓ ก็พาสามเณรลงเรือแจวข้ามฟากมาขึ้นท่าวัดมหานิพพานารามตามรับคำสั่ง พาเณรเดินบนตำหนักสมเด็จพระสังฆราช (มี) ครั้นพบแล้วต่างถวายนมัสการ พระโหราธิบดีก็ทูลถวายลายพระราชหัตถเลขาแก่สมเด็จพระสังฆราชเจ้าฯ คลี่ลายพระหัตถ์ออกอ่านดูรู้ความในพระกระแสรับสั่งนั้นแล้ว จึงรับสั่งให้พระครูใบฎีกาไปหาตัวพระอาจารย์แก้ว วัดบางลำภูบน ซึ่งเป็นเจ้าของสามเณรเดิมนั้นขึ้นมาเฝ้า ครั้นพระอาจารย์แก้วมา

ถึงแล้วจึงรับสั่งให้อ่านพระราชหัตถเลขา พระอาจารย์แก้วอ่านแล้วทราบว่าพระยุพราชนิยมก็มีความชื่นชม อนุญาตถวายเณรให้เป็นเณรอยู่วัดนิพพานารามต่อไป ได้รับนิสัยแต่สมเด็จพระสังฆราชด้วยแต่วันนั้นมาฯ

สามเณรโตนั้นก็อุตส่าห์ทำวัตรปฏิบัติแก่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า และเข้าเรียนคัมภีร์พระปริยัติธรรม จนทราบลัทธิวิธีของสมเด็จพระสังฆราชเจ้าจนชำนิชำนาญดีและเรียนกับพระอาจารย์เสมวัดนิพพานารามอีกอาจารย์หนึ่งด้วยฯ

ครั้นถึงเดือน ๖ ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๑๕๙ เป็นปีที่ ๑๖ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพพระมหานครฯ จึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงพระคำนวนปีเกิดของสามเณรโต เป็นกำหนดครบ ๒๑ ปีบริบูรณ์ควรอุปสมบทได้แล้ว จึงรับสั่งให้พระโหราธิบดีกับเสมียนตราด้วงมาเฝ้า แล้วทรงรับสั่งโปรดว่า พระโหราฯ ต้องไปบวชสามเณรโตแทนฟ้า ต้องบวชที่วัดตะไกร เมืองพิษณุโลก แล้วทรงมอบกิจการทั้งปวงแก่พระโหราธิบดี พร้อมทั้งเงินที่จะใช้สอย ๔๐๐ บาท ทั้งเครื่องบริขารพร้อมและรับสั่งให้ทำขวัญนาค เวียนเทียนแต่งตัวนาคอย่างแบบนาคหลวง การซู่ซ่าแห่แหนนั้นอนุญาตตามใจญาติโยมและตามคติชาวเมือง แล้วรับสั่งให้เสมียนตราด้วง แต่งท้องตราบัวแก้วขึ้นไปวางให้เจ้าเมืองพิษณุโลก ให้เจ้าเมืองเป็นธุระช่วยการบวชนาคสามเณรโต ให้เรียบร้อยดีงามตลอดทั้งการเลี้ยงพระเลี้ยงคน ให้อิ่มหนำสำราญทั่วถึงกัน กับทั้งให้ขอแรงเจ้าเมืองกำแพงเพชร เจ้าเมืองพิจิตร เจ้าเมืองพิชัยและเจ้าเมืองไชยนาทบุรี ให้มาช่วยกันดูแลการงาน ให้เจ้าเมืองพิษณุโลกจัดการงานในบ้าน ในจวนนั้นให้เรียบร้อยและให้ได้บวชภายในข้างขึ้นเดือน ๖ ปีนี้ แล้วแต่จะสะดวกด้วยกันทั้งฝ่ายญาติโยมของเณรฯ

รับสั่งให้สังฆการีในพระราชวังบวรวางฎีกาอาราธนาสมเด็จพระวันรัตวัดระฆังให้ขึ้นไปบวชนาคที่วัดตะไกร ให้ขึ้นไปแต่ข้างขึ้นอ่อนๆ ให้สำเร็จกิจบรรพชา อุปสมบทภายในกลางเดือน ให้ไปนัดหมายการงานต่อเจ้าเมืองพิษณุโลกพร้อมด้วยญาติโยมของเณร และตามเห็นดีของเจ้าเมืองด้วยฯ

พระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง รับพระกระแสรับสั่งแล้วถวายบังคมลา ออกมาจัดกิจการตามรับสั่งทุกประการ

ฝ่ายข้างญาติโยมของสามเณรโต ทราบพระกระแสรับสั่งแล้ว จึงจัดเตรียมเข้าของไว้พร้อมสรรพ แล้วไปนิมนต์ท่านพระอาจารย์แก้ววัดบางลำพูบนให้เป็นพระกรรมวาจาจารย์รับขึ้นไปพร้อมด้วยตน แล้วนิมนต์ท่านเจ้าอธิการวัดตะไกรเป็นอนุสาวนาจารย์ จะเป็นวันไหนก็แล้วแต่สมเด็จพระอุปัชฌาย์จะกำหนดให้ และเผดียงพระสงฆ์อันดับ ๒๕ รูป ในวัดตะไกรบ้าง วัดที่ใกล้เคียงบ้าง ให้คอยฟังกำหนดวันที่ๆ สมเด็จพระอุปัชฌาย์จะกำหนดให้ฯ

ฝ่ายพระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง จึงจัดเรือญวนใหญ่ ๖ แจว ๑ ลำ เรือญวนใหญ่ ๘ แจว ๑ ลำ, เรือครัว ๑ ลำ คนแจวพร้อม และจัดหาผ้าไตรคู่สวดอุปัชฌาย์ จัดเทียนอุปัชฌาย์คู่สวด จัดเครื่องทำขวัญนาคพร้อมผ้ายกตลอมพอกแว่นเทียนขันถม ผ้าคลุม บายศรีเสร็จแล้ว เอาเรือ ๖ แจว ไปรับสมเด็จพระวันรัต ลาเณรจากสมเด็จพระสังฆราชแล้วนำมาลงเรือ ๖ แจว ส่วนพระโหราธิบดี เสมียนตราด้วงไปลงเรือ ๘ แจวฯ

เรือสมเด็จพระวันรัตและสามเณรโต เรือพระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง ออกเรือแจวขึ้นไปทางแม่น้ำเจ้าพระยาตามกันเป็นแถวขึ้นไป รอนแรมค้างคืนตามหนทาง ล่วงเวลา ๒ คืน ๒ วัน ก็ถึงเมืองพิษณุโลก ตรงจอดที่ท่าหน้าจวนพระยาพิษณุโลก เสมียนตราด้วงจึงให้คนขึ้นไปเรียนท่านผู้ว่าราชการเมือง ให้เตรียมตัวรับท้องตราบัวแก้วและรับรองเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัตวัดระฆังตามพระกระแสรับสั่งฯ

ครั้นพระยาพิษณุโลกทราบแล้ว จึงจัดการรับท้องตราก่อน เสมียนตราด้วงจึงเชิญท้องตราบัวแก้วขึ้นไปบนจวน เชิญท้องตราตั้งไว้ตามที่เคยรับมาแต่กาลก่อน เมื่อเจ้าเมือง ยกกระบัตร กรมการมาประชุมพร้อมกันแล้ว เสมียนตราด้วงจึงแกะครั่งประจำถุงตรา เปิดซองออกอ่านท้องตรา ให้เจ้าเมืองยกกระบัตร กรมการฟัง ทราบพระประสงค์และพระกระแสรับสั่งตลอดเรื่องแล้ว เจ้าเมืองกรมการน้อมคำนับถวายบังคมพร้อมกันแล้ว เสมียนตราด้วงจึงวางไว้บนพานถมบนโต๊ะแล้วคุกเข่าถวายบังคมภายหลัง แล้วจึงคำนับท่านเจ้าเมือง ไหว้ยกกระบัตร กรมการทั่วไป ตามฐานันดรและอายุ ท่านเจ้าเมืองจึงลงไปอาราธนาสมเด็จพระวันรัต และสามเณรโตขึ้นพักบนหอนั่งบนจวนกระทำความคำนับต้อนรับเชื้อเชิญตามขนบธรรมเนียมโดยเรียบร้อยเป็นอันดี ผู้ว่าราชการจึงสั่งหลวงจ่าเมือง หลวงศุภมาตรา ๒ นาย ให้ออกไปบอกข่าวท่านสมภารวัดตะไกรให้ทราบว่า สมเด็จพระวันรัต วัดระฆัง มาถึงตามรับสั่งแล้ว ให้ท่านสมภารจัดเสนาปูอาสนะให้พร้อมไว้ ขาดแคลนอะไร หลวงจ่าเมือง หลวงศุภมาตราต้องช่วยท่านสมภาร สั่งหลวงแพ่ง หลวงวิจารณ์ให้จัดที่พักคนเรือ และนำเรือเข้าโรงเรือ เอาใจใส่ดูแลรักษาเหตุการณ์ทั่วไป สั่งขุนสรเลขให้ขอแรงกำนันที่ใกล้ๆ ช่วยยกสำรับเลี้ยงพระเลี้ยงคนในตอนพรุ่งนี้ จนตลอดงาน สั่งพระยกกระบัตรให้มีตราเรียกเจ้าเมืองทั้ง ๔ ให้มาถึงปะรีนนี้ สั่งหลวงจู๋ให้ขอกำลังเลี้ยงฝีพายบางกอก สั่งรองวิจารณ์ รองจ่าเมือง ให้นัดประชุมกำนันในวันปะรีนนี้ สั่งรองศุภมาตราให้เขียนใบเชิญพ่อค้าคฤหบดี ครั้นเวลาเย็นเห็นว่าที่วัดจัดการเรียบร้อยแล้ว จึงอาราธนาสมเด็จพระวันรัต ออกไปพักผ่อนอิริยาบถที่วัด สบายกว่าพักบ้านตามวิสัยของพระ ส่วนท่านเจ้าเมืองพร้อมด้วยเสมียนติดตามส่งสมเด็จพระวันรัต ณ วัดตะไกร และนัดหมายสามเณรโตให้นัดญาติโยมให้พร้อมมาหาฤๅกันใน ๒ วันนี้ฯ

ครั้นท่านเจ้าเมืองมาส่งสมเด็จพระวันรัตที่วัดตะไกรถึงแล้วได้ตรวจตราเห็นว่าเพียงพอถูกต้องแล้วจึงสั่งกรมการ ๒ นายให้อยู่ที่วัดคอยระวังปฏิบัติ และให้กำนันตำบลนี้คอยดูแลระวังพวกเรือญาติโยมของสามเณรโต อย่าให้มีเหตุการณ์ได้ ครั้นสั่งเสียแล้วจึงนมัสการลาสมเด็จพระวันรัต นัดหมายกับท่านว่า อีก ๒ หรือ ๓ วัน จึงจะออกมาให้พร้อม จะได้นัดหมายการงานให้รู้กัน แล้วนมัสการลามาจัดแจงการเลี้ยงดูที่บ้านอีก ท่าเจ้าเมืองได้สั่งให้หลวงขำนาญคดีจัดห้องบนจวนให้ข้าหลวงและเสมียนตราพักให้เป็นที่สำราญสั่งในบ้านทุงต้มเลี้ยงคนเลี้ยงแขกเลี้ยงกรรมการที่มีหน้าที่ทำงานในวันพรุ่งนี้ ต่อไปติดกันไปในการเลี้ยงฯ

(สิ้นใจความในรูปภาพประวัติเขียนไว้ในฉากที่ ๓ เท่านี้ ในประวัติที่ฝาผนังโบสถ์เป็นฉากที่ ๔ เจ้าของท่านให้เขียนไว้ดังนี้ เขียนรูปสมเด็จพระวันรัต เขียนรูปอาจารย์แก้ว เขียนรูปวัดตะไกร เขียนบ้านเจ้าเมือง เขียนคนมาช่วยงานทั้งทางน้ำทางบก เขียนพวกกระบวนแห่นาค เขียนรูปท่านนิวัติออกเป็นเจ้านาค เขียนพวกเต้นรำทำท่าต่างๆ เขียนคนพายเรือน้ำเป็นคลื่น จึงอนุมานสันนิษฐานใคร่ควรกอปรเหตุกอปรผลเข้าได้ความดังนี้)

ครั้นล่วงมาอีก ๓ วัน เจ้าเมืองกำแพงเพชร ๑ เจ้าเมืองพิจิตร ๑ เจ้าเมืองไชยนาท ๑ เจ้าเมืองพิชัย ๑ พ่อค้าคฤหบดี กำนันในตำบลเมืองพิษณุโลก กรมการเมืองพิษณุโลกทั้งสิ้นมาประชุมพร้อมที่จวนท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงได้พาคนทั้งปวงออกไปประชุมที่ ศาลาใหญ่วัดตะไกร โดยอาราธนาสมเด็จพระวันรัต ให้ลงมาประชุมร่วมด้วย พร้อมทั้งตาผลนางงุดและคณะญาติของสามเณรโต ครั้นเข้าในที่ประชุมเรียบร้อยแล้ว ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงขอความตกลงที่แม่งุดเจ้าของนาคหลวงนั้นก่อน ว่าการบวชนาคหลวงครั้งนี้ มีพระกระแส

รับสั่งโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองกรมการอำเภอ เจ้าภาษี นายอากร คฤหบดี ทั้งปวงนี้เป็นผู้ช่วยสนับสนุนการจนตลอดแล้วโดยเรียบร้อย แต่รับสั่งให้อนุมัติตามเจ้าของนาคหลวง ก็ฝ่ายแม่งุดเป็นมารดาจะคิดอ่านอย่างใดขอให้แจ้งมา ฝ่ายบ้านเมืองจะเป็นผู้ช่วยอำนวยการทั้งสิ้นฯ

ฝ่ายนางงุดจึงเรียนท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกว่า ดิฉันจะคิดกะไว้ว่าจะบวชแต่เช้าบวชแล้วเลี้ยงเช้าทั้ง ๒๙ รูป เลี้ยงเพลอีก ๒๙ รูป ดิฉันจะตั้งโรงครัวที่วัดนี้ ดิฉันใคร่จะมีพิณพาทย์กลองแขก ตีกระบี่กระบอง มีแห่นาคมีแห่พระใหม่ มีการสมโภชฉลองพระใหม่ ดิฉันใคร่จะนิมนต์ท่านพระครูวัดใหญ่ที่เมืองพิจิตร ๑ ท่าน พระครูที่วัดเมืองไชยนาท ๑ มาสวดมนต์ฉันเข้าในการฉลองพระใหม่ มีการทำขวัญเวียนเทียนมีการสมโภชพระใหม่ มีการมหรสพด้วยเจ้าค่ะ ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก ก็รับที่จะจัดทำตามทุกประการฯ

ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก หันเข้าขอประทานมติต่อสมเด็จพระวันรัตต่อไปว่า เมื่อวันไหนจะสะดวกในรูปการเช่นนี้ สมเด็จพระวันรัตตอบว่า โครงการที่ร่างรูปไว้เช่นนี้เป็นหน้าที่ๆ เจ้าคุณจะดำริห์และสั่งการ จะนานวันสักหน่อยข้าเจ้าคิดเห็นเหมาะว่า วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็งนพศกนี้ เป็นวันนิวัติสามเณรออกมาเป็นเจ้านาค สามโมงเย็นวันนั้นห้อมล้อมอุปสัมปทาเปกขาไปทำขวัญในจวน ให้นอนค้างในจวน เข้ามืดจัดขบวนแล้วแห่มา วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เวลา ๑ โมงเช้า บวชเสร็จ ๒ โมงเช้า พระฉันมีมหรสพเรื่อยไปวันยังค่ำ พอ ๕ โมงเย็นจัดกระบวนแห่พระใหม่ เข้าไปในจวนเจ้าคุณเริ่มการสวดมนต์ธรรมจักร์ต่อ ๑๒ ตำนาน ตามแบบหลวง แล้วรุ่งเข้าฉัน ฉันแล้วเลี้ยงกันมีเวียนเทียน แล้วมีการเล่นกันไปวันยังค่ำอีก ค่ำลงเสร็จการเจ้าเมืองรับเถรวาทว่า สาธุ เอาละฯ

ครั้นท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก หารือด้วยสมเด็จพระวันรัตลงมติกำหนดการ กำหนดวันที่มั่นคงแล้ว จึงประกาศให้บรรดาที่มาประชุมกันรู้แน่ว่า วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ เป็นวันทำขวัญ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เป็นวันบวชเข้าตามโครงการบวชนาคหลวง คราวนี้มีรายการอย่างนั้นๆ ท่านทั้งหลายทั้งผู้ใหญ่และผู้น้อยจงได้กำหนดไว้ทุกคน และขอเชิญไปฟังคำสั่งที่แน่นอนที่จวนอีกครั้ง แล้วท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกก็นมัสการลาสมเด็จพระวันรัตและพระสงฆ์ทั้งปวง นำเจ้าเมืองทั้ง ๔ กับบรรดาที่มาประชุมกันสู่จวน ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงแสดงสุนทรกถาชลอเกียรติคุณของท่านพระรัฏฐะปสาสน์ ปลุกน้ำใจข้าราชการ และราษฎรทั้งปวงให้มีความเอื้อเฟื้อต่อพระกุศลอันนี้ พอเป็นที่พร้อมใจกันแล้ว จึงสั่งกิจการทั้งปวงและแบ่งหน้าที่ทุกแห่งตำแหน่งการทั้งทางที่วัดและจัดที่บ้าน ตลอดการปรุงปลูกมุงบังบุดาษปูปัดจัดตั้งแบกหามยกขน และขอแรงมาช่วยเพิ่มพระบารมีกุศลตามมีตามได้ตามสติกำลังความสามารถจงทุกกำนัน เป็นต้นว่าของเลี้ยงกันเข้าโรงครัวถั่วผัก มัจฉมังสากระยาหารตาลโตนด ตาลทรายหมาก มะพร้าว ข้าวเหนียว ข้าวสาร เจ้าภาษีนายอากรขุนตำบลช่วยกันให้แข็งแรง พวกที่ไม่มีจะให้มีแต่ตีเป่าเต้นรำทำท่าพิณพาทย์กลองแขก กระบี่กระบอง ชกมวย มวยปล้ำ ใครมีอะไรมาช่วยกัน ให้พร้อมทั้งข้าวของ นำมาเข้าโรงครัว แต่ณ วันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๖ เป็นต้นไป จนถึงขึ้น ๑๓ ค่ำ สิ้นกำหนดส่งจะลงบัญชีขาด การโยธาเล่าให้เรียบร้อยแล้วเสร็จ ในวันขึ้น ๑๓ ค่ำเหมือนกัน ฝ่ายท่านเจ้าเมืองทั้ง ๔ จงนำฎีกาสวดมนต์ฉันเข้า ไปวางฎีกาอาราธนาพระครูจังหวัดทั้ง ๔ มาสวดมนต์ พระธรรมจักรแล ๑๒ ตำนานในการสมโภชพระบวชใหม่ที่จวนนี้ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ รุ่งขึ้นวันแรม ๑ ค่ำเดือนนี้ ศกนี้ นิมนต์ฉัน เจ้าเมืองทั้ง ๔ ต้องนำบอกงานแก่ผู้มีชื่อในจังหวัดของเมืองนั้นๆ จงทั่วหน้าฯ

ถ้าหากว่าผู้ที่จะมาช่วยงานในการนี้ ติดขัดมาไม่สะดวก ขอเจ้าเมืองจงเป็นธุระส่งแลรับให้ไปมาจงสะดวกทุกย่านบ้านบึงบาง ขอให้เจ้าเมืองมอบเมืองแก่ยกกระบัตรกรมการให้กำนันเป็นธุระเฝ้าบ้านเฝ้าควายเฝ้าเกวียน แก่บรรดาผู้ที่จะมาในงานนี้ แต่ ณ วันขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือนนี้ศกนี้ ท่านเจ้าเมืองทั้ง ๔ จงมาถึงให้พร้อมกัน คำสั่งดังกล่าวนี้จงอย่าขาดเหลือได้ กิจการทั้งวัดทั้งบ้านทั้งใกล้ทั้งไกล ขอให้ยกกระบัตรเป็นพนักงานตรวจตรา แนะนำตักเตือนต่อว่าเร่งรัดจเรทั่วไปจนตลอดงานนี้ หลวงจ่าเมือง รองจ่าเมือง เป็นหน้าที่พนักงานตรวจตราอาวุธ การทะเลาะวิวาทอย่าให้มีในการนี้ หลวงแพ่ง รองแพ่ง เป็นหน้าที่รับแขกคนเชิญนั่ง หลวงวิจารณ์ รองวิจารณ์ เป็นพนักงานจัดการเลี้ยงน้ำร้อนน้ำชาทั้งพระทั้งแขกคนที่จะมาจะไป หลวงขำนาญ รองขำนาญเป็นพนักงานเลี้ยงหมากพลูยาสูบ ทั้งพระทั้งแขกทั้งคนเตรียมเครื่องด้วย หลวงศุภมาตรา รองศุภมาตรา เป็นพนักงานจัดการหน้าฉากทุกอย่าง ทั้งการพระการแขก ขุนสรเลข เป็นเสมียนจดนามผู้นำของมา จดทั้งบ้านเมืองอำเภอหมู่บ้านให้ละเอียดทั้งมากทั้งน้อย พะทำมะรงผู้คุมต้องเป็นพนักงานปลูกปรุงมุงบังบุดาษ เสมียนทนายดูเลี้ยง หลวงจ่าเมืองต้องจัดหาตะเกียงจุดไฟทั่วไป ขัดข้องต้องบอกข้าพเจ้าช่วยกันให้เต็มฝีมือด้วยกัน สั่งการเสร็จแล้ว สั่งแขกที่เชิญมากลับไป ส่งเจ้าเมืองทั้ง ๔ กลับขึ้นบ้านเมืองฯ

ส่วนผู้ว่าราชการเมือง พร้อมด้วยพระโหราธิบดีเสมียนตราด้วง คิดการจัดไทยทานถวายพระ จัดซื้อผ้าดอกผ้ายี่โป้ไว้สำหรับชำร่วยการมหรสพทั้งปวง ขอแรงภรรยากรมการเป็นแม่ครัว ท่านผู้หญิงเป็นผู้อำนวยการครัว พระยกกระบัตรเป็นพนักงานเลี้ยงพระเลี้ยงคนด้วย พวกผู้หญิงลูกหลานพี่น้องกรมการ ขอแรงเย็บบายศรี เจียนหมากจีบพลูมวนยาควั่นเทียน ตำโขลกขนมจีน ทำน้ำยาเลี้ยงกัน ครั้นท่านผู้ว่าราชการเมืองจัดการสั่งการเสร็จสรรพแล้ว พักผ่อนพูดจากับท่านเสมียน ท่านพระโหราธิบดีตามผาสุกสำราญคอยเวลาฯ

ตั้งแต่วันที่กำหนดส่งของเข้าครัว อาหารก็ล้นไหลเรื่อยมาแต่ขึ้น ๘ ค่ำ จนถึงขึ้น ๑๓ ค่ำ ท่านเจ้าเมืองส่งไปครัวทางวัดบ้าง เข้าครัวบ้านบ้าง คนทำกิจการงานได้บริโภคอิ่มหนำ ตลอดถึงกรมการและลูกเมีย กำนันและลูกบ้านที่ยังค้างอยู่ก็ได้บริโภคอิ่มหนำทั่วกัน นายอากรสุราก็ส่งสุรามาเลี้ยงกันสำราญใจ ต่างก็ชมเชยบารมีพ่อเณร และชมอำนาจเจ้าคุณผู้ว่าราชการเมืองและชมเชยพระยุพราชกุศลกัลยาณวัตรของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าพระองค์นี้เป็นที่สนุกสนานทั่วกันฯ

(ถามว่า เรื่องนี้ทำไมผู้เรียบเรียงจึงเรียงความได้ละเอียด ตอบว่าเสมียนตราด้วง พระโหรา ได้เห็นได้รู้ นำมาเล่าสืบๆ มา)

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนหก ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๑๕๙ ปี เวลาเช้าเจ้าเมืองทั้ง ๔ ก็มาถึงพระครูจังหวัดก็มาถึง ผู้มีชื่อที่มาช่วยกิจการอุปสมบทนี้ก็มาถึงพร้อมกันทั้งใกล้ไกล ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกก็ยิ้มแย้มทักทายต้อนรับ พระยกกระบัตรก็ดูแลเลี้ยงดูเชื้อเชิญให้รับประทานทั่วถึงกัน ตลอดจนพวกมหรสพ ฝีพาย ทั้งเรือพระ เรือเจ้าเมือง เรือคฤหบดี ก็เรียกเชิญเลี้ยงดูอิ่มหนำทุกเวลาฯ

ครั้นเวลาเที่ยงแล้ว ท่านผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลก พร้อมด้วยเจ้าเมืองทั้ง ๔ และพระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง กับทั้งพวกกระบวนแห่ก็เตรียมออกไปรับนาคที่วัด สมเด็จพระวันรัตก็ให้สามเณรโตลาสิกขาบท นิวัติออกเป็น

นาค ท่านสมการวัดตะไกร ก็สั่งพระให้โกนผมเจ้านาคแล้วพระโหราธิบดีก็บอกให้ญาติโยมช่วยกันอาบน้ำขัดถู แต่อย่าทาขมิ้น ครั้นอาบน้ำขัดถูกันเสร็จแล้ว พระโหราก็แต่งตัวเจ้านาค นำเครื่องผ้ายกออกจากหีบ เสื้อกรุยเชิงมีดอกพราวออกแล้ว นุ่งจีบโจงหางโหง ชักพก แล้วติดผ้าหน้าเรียกว่าเชิงงอน ที่ภาษาชะวาเรียกว่าซ่าโปะ แล้วคาดเข็มขัดทองประดับเพชร สอดแหวนเพชรถือพัชนีด้ามสั้น สรวมเสริดยอดประดับพลอยทับทิมแลมรกตที่คำสามัญเรียกว่าตะลอมพอกทรงเครื่อง แต่งตัวเสร็จแล้วท่านผู้ว่าราชการก็นำนาค พระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง เดินแซงข้างนาค ญาติโยมตามหลังเป็นลำดับลงไป พวกกระบวนแห่ก็เต้นรำตามกันมาตามเจ้าคุณพระยาพิษณุโลกนำนาคเข้ามาทำขวัญที่จวนเมื่อเวลาบ่าย ๓ โมงเย็น วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ ศกนั้นฯ

ครั้นถึงจวนเจ้าเมืองก็นำนาคเข้าโรงพิธีที่จัดไว้บนหอนั่งแล้วเรียงรายเจ้าเมือง กรมการ เจ้าบ้านคหบดี เจ้าภาษีนายอากร ราษฎรสูงอายุ และญาติโยมของเจ้านาค พระโหราธิบดีเรียกคนเชิญขวัญที่นำไปแต่กรุงเทพฯ ทั้งพราหมณ์พรหมบุตรชุดหนึ่งขึ้นมาจากเรือ แล้วเข้านั่งทำขวัญ ๆ แล้วเวียนเทียน พิณพาทย์ก็บรรเลงตามเพลงกระ, กรม, กราว, เชิด, ไปเสร็จแล้วจัดการเลี้ยงเย็น ค่ำลงจุดไฟแล้วมีการเต้นรำร้องเพลงสนุกจริงฯ

ครั้นเวลาย่ำรุ่ง ท่านผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลกพร้อมด้วยเจ้าเมืองทั้ง ๕ แลกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อย พ่อค้าแม่ค้า เจ้าภาษีนายอากร อำเภอ กำนัน พันทนายบ้านขุนตำบล พะทำมะรงผู้คุมผู้ใหญ่มาพร้อมกันที่หน้าจวน จึงจัดกระบวนแห่เป็น ๗ ตอน ตอน ๑ พวกกระบี่กระบอง ตอน ๒ พวกมวยชกมวยปล้ำ ตอน ๓ กลองยาว ตอน ๔ เทียนอุปัชฌาย์ ไตรบาตร์ ไตรอุปัชฌาย์ ตอน ๕ เจ้าเมืองทั้ง ๕ กรมการเสมียนตรา ข้าหลวง ตอน ๖ ญาติมิตรคนช่วยงานถือของถวายอันดับ ตอน ๗ พวกเพลงพวกเต้นรำต่าง ๆ เป็นแถวยืดไปแห่แหนห้อมล้อมเป็นขบวนเดินมา จนถึงเขตกำแพงวัดตะไกร ผ่อน ๆ กันเดินเข้าไป ตั้งชุมนุมเป็นกอง ๆ แต่พวกกลองยาวพวกขบวนถือเทียน ถือไตรบาตร์บริขารของถวายพระนั้นเวียนโบสถ์ไปด้วย พวกพิณพาทย์ กลองแขกนั่งตีที่ศาลาหน้าโบสถ์ ครบสามรอบแล้วเจ้านาควันทาสีมา เจ้าเมืองทั้ง ๕ แวดล้อม พระโหราเป็นผู้คุมและสอน แล้วขึ้นโบสถ์ทิ้งทาน เปลื้องเครื่องที่แต่งแห่มาผลัดเป็นยกพื้นขาว ผ้ากรองทองห่มสะไบเฉียง เปลื้องเสื้อกรุยออกถอดตะลอมพอก ถอดแหวนแลสร้อยส่งให้เสมียนตรา ๆ รับบรรจุลงหีบ ลั่นกุญแจมอบเจ้าเมืองทั้ง ๕ เป็นผู้รักษาแล้วโยมญาติช่วยกันจูงช่วยกันรุมเข้าโบสถ์ พระโหราธิบดีนำเข้าวันทาพระประธาน แล้วมานั่งคอยพระสงฆ์ฯ

ฝ่ายพระสงฆ์ ๒๙ รูป มีสมเด็จพระวันรัตเป็นประธาน ที่พระอุปัชฌาย์ ลงโบสถ์พร้อมกันแล้ว นางงุดจึงยื่นผ้าไตรบวชส่งให้นาค ๆ น้อมคำนับรับเอาเข้ามาในท่ามกลางสงฆ์ พวกกรมการยกเทียนอุปัชฌาย์ ไตรอุปัชฌาย์พร้อมด้วยกรวยหมากเข้ามาส่งให้เจ้านาค ถวายพระอุปัชฌาย์ แล้วให้เจ้านาคยืนขึ้นวันทาอ้อนวอนขอบรรพชาเป็นภาษาบาฬี (ตามวิธีบวชพระมหานิกาย) ครั้นเสร็จเรียนกัมมัฏฐานแล้วออกไปครองผ้าเข้ามาถวายเทียน ผ้าไตรแก่พระกรรมวาจา แล้วยืนขึ้นขอประทานวิงวอนขอพระสรณาคมณ์ นั่งลงรับพระสรณาคมน์เสร็จรับศีล ๑๐ ประการเป็นเณรแล้วเข้ามายืนขอนิสัยพระอุปัชฌาย์ สำเร็จเป็นพระภิกษุภาวะในเพลา ๓๒ ขั้น คือ ๗ นาฬิกาเข้า วันพุธขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๑๕๙ ปี ประชุมสงฆ์ ๒๘ รูป เป็นคณะปักกะตัดตะในพัทธสีมาวัดตะไกร เมืองพิษณุโลก สมเด็จพระวันรัต วัดระฆังโฆสิตาราม ธนบุรี เป็นพระอุปัชฌาย์ พระอาจารย์แก้ววัดบางลำภูบน

เป็นกรรมวาจา พระอธิการวัดตะไกรเมืองพิษณุโลกเป็นอนุสาวะนะ ครั้นเสด็จการอุปสมบทแล้วพระสงฆ์ทั้งปวงออกจากโบสถ์ ลงมาฉันเข้าที่ศาลาวัดตะไกรพร้อมกันทั้งพระภิกษุโตด้วยฯ

ครั้นเจ้าภาพอังคาสถวายอาหารบิณฑบาตร์ พระสงฆ์ทำภัตตกิจเสร็จแล้ว ก็ถวายไทยทานเป็นอันมากมายนักหนา พระภิกษุโตก็รับของถวายเป็นก่ายกองสุดจะพรรณนา ครั้นเสร็จแล้วพระสงฆ์อนุโมทนา เจ้าภาพจัดการเลี้ยงกันเสร็จเรียบร้อยแล้ว พวกกระบี่ก็รำกระบี่กระบองราวี พวกมวยก็เข้าคลีเป็นคู่คู่ พวกเพลงก็ร้องสู้กันเซ็งแซ่ พวกกลองยาวของพม่าก็บุ้มบ้ำรำถวาย คนดูก็เดินกรายชายตามองจ้องที่ต้องใจ สมโภชพระบวชใหม่จนถึงห้าโมงเย็น ครั้นเย็นแล้ว ท่านเจ้าเมืองทั้ง ๕ จัดกระบวนพระกระบวนแห่ แห่พระเข้าไปเจริญพุทธมนต์เย็นที่จวนสมโภชพระบวชใหม่ฯ

ครั้นถึงแล้ว พระสงฆ์นั่งบนอาสนะถวายน้ำร้อนน้ำตาล เภสัชหมากพลูบุหรี่เป็นที่สำราญ ผู้ว่าการเมืองจุดเทียนหลวงบูชา หลวงนาวาว่าที่กรมการอาราธนาศีลแล้วอาราธนาพระปริตร สวดธรรมจักร์ต่อกับ ๑๒ ตำนาน จบแล้วพระสงฆ์ก็กลับ ก็จัดการเลี้ยงกันจนเรียบร้อย ก็จุดไฟมีการสมโภชต่อไปเป็นที่สนุกสนานครึกครื้นรื่นเริงทั่วหน้ากันฯ

เวลาเข้าพระสงฆ์มาสวดมนต์ฉันเข้าแล้ว ก็ถวายเครื่องไทยทานต่างๆ เป็นอันมากพระสงฆ์รับแล้วอนุโมทนาทานเสร็จแล้วก็กลับ พราหมณ์ ๓ คนเข้าที่ โอมอ่านพระศุลีเทวราชประสิทธิ์ เบิกแว่นอุณาโลม แล้วตีพิณพาทย์ฆ้องกลอง เป่าแตร เป่าสังข์ แกว่งบัณเฑาะว์ เคาะกรับและเวียนเทียน ๗ รอบสมโภชพระภิกษุโตผู้บวชใหม่ เป็นอันเสร็จพิธี ดีงามทุกสิ่งทุกประการฯ

(เรียบเรียงแก้ไขพรรณนาตามเค้ารูปภาพ ที่เจ้าของท่านให้ช่างเขียนๆ ไว้ที่ฝาผนังโบสถ์ด้านสกัดเป็นประวัติการบวชพระของท่าน ก็จบลงเพียงเท่านี้)

(ต่อไปนี้จะได้บรรยายประวัติในรูปภาพที่ฝาผนังโบสถ์ วัดอินทรวิหาร บางขุนพรหมฝ่ายทักษิณแห่งพระอุโบสถวัดนั้น เป็นฉากที่ ๕ ต่อไป ในฉากที่ ๕ นั้น ท่านให้ช่างเขียนรูปพระสังฆราชมี เขียนรูปท่านเข้าไปไหว้ลา เขียนรูปวัดระฆัง เขียนรูปเรียนหนังสือ เขียนรูปพระบรมมหาราชวังและรูปพระบวรราชวัง รูปฉันในบ้านตระกูลต่างๆ รูปพระสังฆราชนาค สันนิษฐานตามเค้าเหตุผล เรียงตามลำดับดังนี้)

ครั้นรุ่งขึ้นเป็นวันแรมสองค่ำเดือนหกศกนั้น ท่านพระยาพิษณุโลกได้มาส่งสมเด็จพระวันรัตและพระภิกษุโตกับพระอาจารย์แก้วกลับกรุงเทพฯ ได้ขอทุเลากับสมเด็จพระวันรัตว่า "เกล้าฯ ขอทุเลาให้หายเหนื่อยสัก ๒ วัน และสั่งกิจการ ต่อวันแรม ๔ ค่ำ เดือนหก จึงจะไปหาพระคุณเจ้า" สมเด็จพระวันรัตว่า "ตามใจเจ้าคุณเถิด" ครั้นตกลงกันแล้วพระยาพิษณุโลกก็ทำรายงานเรื่องอุปสมบทตามพระกระแสรับสั่ง มอบให้เสมียนตราด้วงน้อมเกล้าถวาย แล้วส่งเจ้าเมืองทั้ง ๔ กลับพร้อมทั้งผู้คน สั่งยกกระบัตรและกรมการใหญ่น้อยให้ทำหน้าที่แล้วจัดเรือแจว ๖ แจว มีฝีพาย เรือครัวไปส่งพระในกรุงเทพฯ ในวันแรม ๔ ค่ำ เดือนนั้นฯ

ครั้นแรม ๔ ค่ำศกนั้น พระยาพิษณุโลกได้อาราธนาสมเด็จพระวันรัต พระอาจารย์แก้ว พระภิกษุโตบวชใหม่เข้าไปฉันในจวน เลี้ยงข้าหลวงเสมียนตรา ฝีพาย พราหมณ์ เสร็จแล้วก็ลงเรือล่วงมาเป็น ๕ ลำด้วยกันฯ

วันแรม ๖ ค่ำศกนั้น ครั้นถึงวัดนิพพานารามสมเด็จพระวันรัต พระอาจารย์แก้วได้พาพระภิกษุโต พระยาพิษณุโลก พระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง เฝ้าสมเด็จพระสังฆราชเจ้าพร้อมกัน กราบเรียนให้ทราบพอสมควร สมเด็จ

พระสังฆราชเจ้าจึงมอบให้เป็นหน้าที่ของสมเด็จพระวันรัตเป็นอาจารย์สอน และบอกคัมภีร์พระปริยัติธรรมต่อไป ด้วยพระดำรัส "การสอนการบอกจงเป็นภาระของสมเด็จฯ ด้วยข้าพเจ้าชรามากแล้ว ลมก็กล้า อาหารก็น้อย จำวัดไม่ใคร่หลับ บอกหนังสือก็ออกจะพลาดๆ ผิดๆ" รับสั่งให้พระครูฐานาจัดกุฏิให้ภิกษุโตอาศัยต่อไป ในคณะตำหนักวัดนิพพานารามแต่วันนั้นมาฯ

บรรดาสัปปุรุษ สีกา ผู้หลักผู้ใหญ่ที่เลื่อมใสคุ้นเคยกับพระภิกษุโตแต่ครั้งเป็นสามเณร ครั้นทราบว่าอุปสมบทแล้วต่างก็พากันมาเยี่ยมเยียนปวารนาตัว ความอัตคัดขัดข้องไม่มีแก่ภิกษุโตเลย ฟุ่มเฟือยสง่าโอ่โถงองอาจผึ่งผายเสมอๆ มาฯ

ครั้นเข้าพรรษาปีนั้น จึงได้ข้ามไปเรียนคัมภีร์กับสมเด็จพระวันรัตเสมอๆ มา ก็มีความรู้แตกฉานลึกซึ้งในธรรมวินัยไตรปิฎก ไม่ติดขัด ทั้งท่านก็ปฏิบัติตรงต่อธรรมวินัย มีความเคารพยำเกรงต่อผู้ใหญ่ ปฏิบัตินอบน้อมยอมตนให้สม่ำเสมอไป จึงเป็นเหตุให้อำมาตย์ราชเสนา คฤหบดี คฤหปตานี คุณท้าว คุณแก่ คุณแม่ คุณนาย คุณชาย คุณหญิง ผู้คุ้นเคยไปมาหาสู่อาราธนาให้แสดงธรรมตลอดไตรมาสบ้าง พิเศษบ้าง เทศน์มหาชาติบ้าง สวดมนต์เย็น ฉันเช้าในงานมงคลต่างๆ เกิดอดิเรกลาภเสมอๆ มิได้ขาด ทั้งพระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง พระวิเชียร ขุนพรหมปลัดนุท ขรัวยายโหง เสมียนบุญ ๗ ท่านนี้ ได้เป็นอุปัฏฐากประจำที่ไว้วางใจฯ

ครั้นเห็นว่างราชกิจควรเข้าเฝ้าถวายพระราชกุศลจึงหารือด้วยพระโหราธิบดี พระวิเชียร เสมียนตราด้วง ทั้งหมดเห็นดีด้วย จึงพร้อมกันเข้าเฝ้าถวาย ณ พระราชวังเดิม สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จออกทรงรับพระราชกุศลถวายองค์เป็นอุปัฏฐากแต่นั้นมา ท่านก็รุ่งเรืองในกรุงเทพฯ แต่นั้นมาฯ

ครั้นลุปีขาล อัฏฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘ ปี พระภิกษุโตมีอายุ ๓๐ ปี มีพรรษาได้ ๑๐ อันเป็นปีที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ได้รับพระราชทานพระบวรราชอิศรศักดิ์สูงขึ้น เมื่อเสร็จอุปราชาภิเศกแล้ว ท่านได้เข้าเฝ้าถวายพระพรชัยมงคล จึงได้ทรงโปรดพระราชทานเรือพระที่นั่งกราบเป็นเรือสี ถวายแก่พระภิกษุโต โปรดรับสั่งว่า "เอาไว้สำหรับไปเทศน์โปรดญาติโยม" ทั้งยังทรงตั้งให้เป็น "มหาโต" ด้วย แต่นั้นมาทุกคนจึงเรียกท่านมหาโตทั่วทั้งแผ่นดิน หากมีราชกิจกุศลในวังหน้าหรือการงานเล็กน้อยแล้ว พระมหาโตเป็นต้องถูกราชการด้วยองค์หนึ่งฯ

๒ ปีล่วงมา สมเด็จพระสังฆราชมีชราภาพ ถึงมรณะล่วงไปแล้วยังหามีสมเด็จพระสังฆราชครองวัดนิพพานารามไม่ ปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ ปี กรมพระราชวังบวรเสด็จขึ้นเถลิงราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน จึงทรงพระมหากรุณาโปรดยกพระปัญญาวิสารเถร (พระขินวร) วัดถมอรายขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงพระราชทานนามวัดนิพพานารามเสียใหม่ว่า "วัดมหาธาตุ" สมเด็จพระสังฆราชได้ลงมาประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุด้วย พระมหาโตจึงร่วมอุโบสถสังฆกรรมกับสมเด็จพระสังฆราชถึง ๒ พระองค์คือ สมเด็จพระสังฆราชมี สมเด็จพระสังฆราชนาค (จึงได้ให้ช่างเขียนเป็นรูปพระสังฆราชไว้ ๒ พระองค์ ตามที่ท่านได้ผ่านพบมา) ในศกนี้ พระมหาโตมีพรรษา ๑๒ ในแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ กรุงเทพฯ พระมหาโตทำสง่าโอ่โถงภาคภูมิมาก เทศนาวาจากล้าหาญองอาจ เพราะเชี่ยวชาญรอบรู้พระไตรปิฎกแตกฉาน ทั้งยังเป็นพระของพระเจ้าแผ่นดิน อันพระองค์ทรงเป็นอุปัฏฐากอีกด้วย อดิเรกลาภก็มีทวีคูณมากมาย ลูกศิษย์ลูกหามากมาย ชื่อเสียงโด่งดังกึกก้องตลอดกรุงฯ

ลุปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ ปี ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าให้สร้างพระตำหนักใหม่ในวัดมหาธาตุ

เพราะทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่จะทรงพระผนวชเป็นสามเณร ครั้นทรงพระผนวชแล้วก็เสด็จมาประทับอยู่ พระมหาโตก็ได้เข้าเป็นพระพี่เลี้ยงและได้เป็นครูสอนอักขระขอมตลอดจนถึงคัมภีร์มูลกัจจายน์ เมื่อสมเด็จพระสังฆราชมีกิจพระมหาโตก็ได้อธิบายขยายความแทน เป็นเหตุให้ทรงสนิทคุ้นเคยกันแต่นั้นมาฯ

ครั้นทูลกระหม่อมเณรทรงลาสิกขานิวัติกลับพระราชวังแล้ว ก็ทรงทำสักการะแก่พระมหาโตยิ่งขึ้น พระมหาโตเลยกว้างขวางยิ่งใหญ่รู้จักคุณท้าวคุณนางฝ่ายใน ทั้งจ้าวนายฝ่ายนอกมากมาย บ้านขุนนางก็แยะ เมื่อมีงานต้องนิมนต์พระมหาโตมิได้ขาดฯ

จุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอก ฉศก วันพุธ เดือน ๘ ค่ำ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ทูลกระหม่อมองค์ใหญ่ทรงผนวชเป็นพระภิกษุเสด็จขึ้นไปประทับวัดถมอราย (เปลี่ยนเป็นวัดราชาธิวาส) ภายหลังเสด็จกลับมาประทับ ณ ตำหนักเดิมวัดมหาธาตุ พระมหาโตก็ได้เป็นผู้บอกธรรมวินัยและพระปริยัติธรรมอีก เป็นเหตุให้ทรงคุ้นเคยกันมากขึ้นเพราะมีอัธยาศัยตรงกันฯ

ในศกนี้ สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคต วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอก ฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ เสด็จขึ้นเถลิงราชย์ได้ ๑๔ ปี ๑๐ เดือน ศิริพระชนมายุได้ ๕๖ พระพรรษา

ปีนี้พระมหาโตอายุได้ ๔๙ พรรษา ๒๘ พระชนมายุทูลกระหม่อมได้ ๒๑ พระพรรษา พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงราชย์เปลี่ยนเป็นรัชกาลที่ ๓ ในปีนั้นวันนั้น

ลุจุลศักราช ๑๑๘๘ ปีจอ อัฏฐศก สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าให้เผดียงทูลกระหม่อมพระองค์ใหญ่ ให้ทรงแปลพระปริยัติธรรม ๓ วัน ก็ทรงแปลได้หมด แล้วให้พระมหาโตแปลแก้รำคาญหูเสียบ้าง ท่านเข้าแปลถวายวันหนึ่ง แปลไปได้สักลานกว่า ผู้กำกับการสอบไล่ถือพัดยศเข้ามาท่านเลยม้วนหนังสือถวายกราบลามาข้างนอกพระราชวัง ใครถามว่า "ได้แล้วหรือขอรับคุณมหา" ท่านรับคำว่า "ได้แล้วจ้ะ"

ปีฉลูเอกศก จุลศักราช ๑๑๙๑ ทูลกระหม่อมองค์ใหญ่ไม่สำราญพระหฤทัยในวัดมหาธาตุ จึงทรงกลับมาประทับ ณ พระตำหนักเดิมวัดถมอราย

ในศกนี้พระมหาโตมีอายุ ๕๔ ปี พรรษา ๓๒ ยังรอข่าวอยู่วัดมหาธาตุ มีผู้บอกข่าวว่าโยมผู้หญิงอยู่ทางเหนือป่วยหนัก ท่านขี่เรือเสาขึ้นไป พร้อมกับนำเรือสีไปด้วยเพื่อจะพายอวดโยมของท่าน แต่โยมก็ถึงแก่อนิจกรรมเสียก่อน ท่านก็ทำฌาปนกิจเสร็จเรียบร้อย จึงแบ่งทรัพย์มรดกของโยมแก่บรรดาญาติและหลานๆ ทั่วกันแล้ว ที่ยังเหลือเป็นเงินทองก็นำมาถึงอำเภอป่าโมกข์ จังหวัดอ่างทอง ณ ที่วัดขุนอินทร์ประมูล ท่านก็เอาทรัพย์นั้นออกมาสร้างพระนอนไว้มีลักษณะงดงามองค์หนึ่งยาวมาก สร้างอยู่หลายปีจึงสำเร็จ ต่อนั้นท่านก็เป็นพระสงบมีจิตแน่วแน่ต่อญาณคติมีวิถีจิตแน่วไปในโลกกุตตรภูมิ ไม่ฟุ้งซ่านโอ่อ่า เจียมตัวเจียมตนเทศน์ได้ปัจจัยมาสร้างพระนอนนั้นจนหมด ท่านทำซอมซ่อเงียบๆ สงบปากเสียงมา ๒๕ ปี ตลอดรัชสมัยของแผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ครั้นถึงปีกุน ยังเป็นโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ ปี วันพุธขึ้น ๑ ค่ำ เดือนห้า เวลาค่ำ ๘ ทุ่ม ๕ บาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเสด็จสวรรคต ศิริพระชนมายุได้ ๖๓ พระพรรษากับ ๑๑ วัน ดำรงอยู่ในราชสมบัติ ๒๕ ปี ๗ เดือน ๒๓ วัน พระมหาโตอายุได้ ๖๔ ปี ๔๒ พรรษา พวกข้าราชการได้ทูลอัญเชิญเสด็จทูลกระหม่อมพระราชาคณะ วัดบวรนิเวศน์วรวิหาร ให้เสด็จนิวัติออกเถลิงราชย์ พระมหาโตเลยออกธุดงค์หนีหายไปหลายเดือน ครั้นทรงระลึกได้

จึงรับสั่งให้หาตัวมหาโตก็ไม่พบ ก็ทรงกริ้วสังฆการีรับสั่งว่า "ท่านเหาะก็ไม่ได้ดำดินก็ไม่ได้ แหกกำแพงจักรวาลหนีก็ยังไปไม่ได้" จึงรับสั่งให้พระญาณโพธิออกติดตามก็ไม่พบก็รับสั่งว่า "ฉันจะตามเอง" ครั้นถึงเดือนเจ็ดปีนั้น มีกระแสรับสั่งถึงเจ้าเมือง ฝ่ายใต้ ฝ่ายเหนือ ตะวันตก ตะวันออก ทั่วพระราชอาณาจักร จับพระมหาโตส่งมายังเมืองหลวงให้ได้ ให้เจ้าคณะ เหนือ กลาง ใต้ ออก ออกค้นหามหาโต เลยสนุกกันใหญ่ทั้งฝ่ายพุทธจักร อาณาจักร แม้จะมีท้องตรารับสั่งเร่งรัดอย่างไรก็ยังเงียบอยู่ เจ้าเมือง เจ้าหมู่ฝ่ายพระร่วมใจกันจับพระอาคันตุกะทุกองค์ส่งยังศาลากลาง คราวนี้พระมหาโตลองวิชาเปลี่ยนหน้า ทำให้คนรู้จักกลับจำไม่ได้เห็นเป็นพระองค์อื่นปล่อยท่านไปก็มี (อาคมชนิดนี้ พระอาจาริยะเจ้าเรียกว่านารายณ์แปลงรูป) ต่อมาท่านพิจารณาเห็นว่านายด่าน นายตำบล เจ้าเมือง กรมการ จับพระไปอดเข้าบ้าง เพลบ้าง ตากแดดตากฝน ได้รับความลำบากทำทุกข์ทำยากแก่พระสงฆ์คงไม่ดีแน่ จึงแสดงตนให้กำนันบ้านไผ่รู้จัก จึงส่งตัวมายังศาลากลาง เจ้าเมืองมีใบบอกมายังกระทรวงธรรมการ ๆ บอกส่งไปวัดโพธิเชตุพนฯ พระญาณโพธิขึ้นไปดูตัวก็จำได้ แล้วคุมตัวลงมาเฝ้า ณ พระที่นั่งอมรินทรท่ามกลางขุนนางข้าราชการ ครั้นเห็นพระญาณโพธินำมหาโตเข้าเฝ้าจึงมีพระดำรัสว่า "เป็นสมัยของฉันปกครองแผ่นดินท่านต้องช่วยฉันพยุงพระบวรพุทธศาสนาด้วยกัน" แล้วมีพระบรมราชโองการ ให้กรมสังฆการีวางฎีกาตั้งพระราชาคณะตามธรรมเนียม พระมหาโตก็เข้าไปตามฎีกานิมนต์ จึงทรงถวายสัญญาบัตรตาลิปัตรแฉกหักทองขวางด้ามงาเป็นพระราชาคณะที่พระธรรมกิตติเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม มีฐานานุกรม ๓ องค์ มีนิตยภัตรเดือนละ ๔ ตำลึง ๑ บาท ทั้งค่าข้าวสาร เมื่อออกจากพระบรมราชวังแล้ว ท่านแบกพัดไปเองถึงบางขุนพรหมและบางลำภูบน บอกลาพวกสัปปุรุษที่เคยนับถือ มีเสมียนตราด้วงและพระยาโหราธิบดีเก่า และผู้อื่นอีกมาก แล้วท่านก็กลับมาวัดมหาธาตุ ลาพระสงฆ์ทั้งปวงลงเรือกราบสีที่ได้รับพระราชทานมาแต่พระพุทธเลิศหล้าข้ามไปกับเด็กข้างผู้เป็นหลาน ท่านถือบาตรผ้าไตรและบริขารไปบอกพระวัดระฆังว่า "จ้าวชีวิต" ทรงตั้งฉันเป็นที่พระธรรมกิตติมาเฝ้าวัดระฆังวันนี้จ้ะ เปิดประตูโบสถ์รับฉันเถอะจ้ะ ฉันจะต้องเข้าจำวัดเฝ้าโบสถ์ จะเฝ้าจัดตามพระราชโองการรับสั่งจ้ะ" ท่านแบกตาลปัตรพัดแฉก สพายถุงย่ามสัญญาบัตรไปเก้ ๆ กัง ๆ พะรุงพะรัง พวกพระนึกขบขันจะช่วยท่านถือเจ้าคุณธรรมกิตติก็ไม่ยอม พระเลยสนุกตามมุงดูกันแน่นแห่กันเป็นพรวนเข้าไปแน่นในโบสถ์ บางองค์ก็จัดโน่นทำนี่ ต้มน้ำบ้าง ตักน้ำถวายบ้าง ตะบันหมากบ้าง กิตติศัพท์เกรียวกราวตลอดกรุง คนนั้นก็มาเยี่ยม คนนั้นก็มาดูเสื่อมใสในจรรยาบ้าง เลื่อมใสในยศศักดิ์บ้าง ท่านทำขบขันมาก ดูสนุกเป็นมหรสพโรงใหญ่ทีเดียว บางคนชอบหวยก็เอาไปแทงหวย ขลังเข้าทุก ๆ วันคนก็ยิ่งเอาไปแทงหวยถูกกันมากรายยิ่งขึ้น เลยไม่ขาดคนไปมาหาสู่บางคนก็ว่าท่านบ้า บางคนก็ตอบว่า "เมื่อขรัวโตบ้าพากันนิยมชมว่าขรัวโตคนดียามนี้ขรัวโตเป็นคนดีพูดกันบ่นอู้อี้ว่าขรัวโตบ้า"บางวันเขานิมนต์ไปเทศน์ เมื่อจบท่านบอกว่า "เอว์ พังกุ้ย" บ้าง บางวันก็บอกว่า "เอว์ กังสือ" บางวันก็บอกว่า "เอว์ หุนหัน" เล่ากันต่อ ๆ มาว่าท่านเทศน์ไม่เว้นแต่ละวัน ครั้งหนึ่งที่วังเจ้าฟ้ามหามาลากรมหมื่นบำราบปรปักษ์มีเทศน์ไตรมาส ๓ วันยก พระพิมลธรรม (อ้น) ถวายเทศน์พระธรรมกิตติเป็นผู้รับสัพพี พระพิมลธรรมถวายเทศน์เรื่องปฐมสมโพธิ ปริเฉทลัก ขณะปริวัตรความว่า "กาลเทวินทร์ดาบสร้องไห้ เสียใจว่า ตนจะตายไปก่อนไม่ทันเห็นพระสิทธาตถ์ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ซ้ำจะต้องไปเกิดในอลัญญีภพเสียอีกเพราะผลของอรูปสมาบัติเนวะ สัญญานาสัญญายะตะนะฌานในปัจจุบันชาติ" วันที่ ๓ ก็มาถวาย

อีก พระธรรมกิตติ (โต) ก็ไปรับสัพพีอีก เจ้าฟ้ามหามาลาฯ ทรงรับสั่งถามพระพิมลธรรมว่า "พระคุณเจ้าฌานโลกีย์นี้ได้ยินว่าเสื่อมได้ไม่ใช่หรือ" พระพิมลธรรมรับว่า "ถวายพระพรเสื่อมได้" ทรงรับสั่งรุกอีกว่า "เสื่อมก็ได้ ทำไมกาลเวทินทร์ไม่ทำให้เสื่อมเสียก่อน บำเพ็ญแต่กามาวจรฌาน ถึงตายก่อนพระสิทธาตถ์ก็พอไปเกิดอยู่ในรูปพรหมหรืออกามาพจรชั้นใดชั้นหนึ่งก็พอจะได้ เหตุใดไม่ทำฌานของตนให้เสื่อม ต้องมานั่งร้องไห้เสียน้ำตาอยู่ทำไม "ครานี้พระพิมลฯ อั้นตู้ ไม่สามารถแก้ไขออกให้แจ้งได้ ส่วนพระธรรมกิตติ (โต) เป็นพระรับสัพพีเห็นพระพิมลธรรมเฉยไม่เฉลยข้อปัญหานั้น จึงออกเสียงเรอดัง "เออ" แล้วบ่นว่า "เราหนอช่างกระไร วัดระฆังอยู่ใกล้ๆ ตรงวังข้ามฟากเหตุใดจึงไม่ข้ามฟาก ต้องมาฝืนร่างกายทนลำบากจนดึกดื่น ๒ วัน ๓ คืนดังนี้ แล้วท่านก็นั่งนิ่ง สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ ก็ทรงจุดเทียน พระพิมลธรรมก็ขึ้นถวายเทศน์จนจบ ลงธรรมาสน์แล้ว สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ ก็ประเคนเครื่องไทยธรรม พระพิมลธรรมยะถา พระธรรมกิตติรับสัพพี พระพิมลธรรมถวายพระพรลา เมื่อถึงกำหนดเทศน์อีกพระธรรมกิตติก็ได้รับฎีกาอันเป็นลายพระหัตถ์ของสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ นิมนต์เทศน์ต่อจากพระพิมลธรรม ท่านเต็มใจรับและบอกมหาดเล็กให้ไปกราบทูลให้ทรงทราบฯ

ครั้นวัน ๗ ค่ำ เวลา ๒ ทุ่ม พระธรรมกิตติก็ไปถึงท้องพระโรงสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ เสร็จออกทรงเคารพแล้วปราศรัยแล้วจุดเทียน พระธรรมกิตติขึ้นธรรมาสน์ถวายศีล ถวายศักราช ถวายพระพร แล้วจึงเดินคาถาที่ผูกขึ้นว่า

วิมลธมฺมสฺส ฯลฯ กสฺมาโส วิโสจตีติ

อธิบายความว่า "มหาบพิตรเจ้า มีพระปุจฉาแก่เจ้าคุณพระพิมลธรรมว่า เหตุไฉนกาลเทวินทร์จึงร้องไห้ ควรทำฌานของตนให้เสื่อมดีกว่านั่งร้องไห้" ดังนี้ข้อนี้อาตมาภาพผู้มีสติปัญญาทราม หากได้รับพระอภัยโทษ โปรดอนุญาตให้แสดงต่อข้อปุจฉา อาตมาจำต้องแก้ต่างเจ้าคุณพระพิมลธรรมดังมีข้อความตามพระบาลีที่มีมาในพระปุคคลบัญญัติ มีอรรถกถาฎีกา แก้ไว้พร้อมตามพระคัมภีร์ว่า

กุปฺปธมฺโม อกุปฺปธมฺโม

ท่านแสดงตามคัมภีร์เสียพักหนึ่ง ว่าด้วยข้อฌานโลกีย์ เสื่อมได้ ในคนที่ควรเสื่อม ไม่เสื่อมได้ในคนที่ไม่ควรเสื่อม ฌานก็เสื่อมไม่ได้ตามบาฬี แล้วอธิบายซ้ำว่าธรรมดาฌานโลกีย์เสื่อมได้เร็วก็จริงอยู่ แต่บุคคลผู้เป็นเจ้าของผู้ได้ฌานมีความกระหายต่อเหตุการณ์อารมณ์ที่เกิดขึ้นในใจเป็นของใหม่ ของเก่าก็ยังอาลัย สละทอดทิ้งเสียไม่ได้ เพราะเคยเสวยสุขคุ้นเคยกันมานาน ของเก่าคือฌานที่ตนอาศัยสงบอารมณ์ก็เห็นคุณดีอยู่ ของใหม่ตามข่าวบอกเล่ากันต่อมาและคนที่ควรเชื่อได้ชี้แจงอย่างถี่ถ้วนว่า ของใหม่ดีอย่างนั้นๆ แต่อาลัยของเก่ามาก จึงทิ้งไม่ได้ ทำไปไม่ได้ จะยึดสองฝ่ายก็ไม่ได้เพราะของใหม่ไม่คุ้นกัน ไม่เคยเห็นใจกัน ผะอืดผะอมมากเสียดายของรักก็มี เสียดายของใหม่คือรู้แน่ว่าพระสิทธาตถ์จะตรัสเป็นพระพุทธเจ้าก็มี แต่แกเสียใจว่าจะตายไปเสียก่อนและเห็นว่าพรหมโลกอยู่ในเงื้อมมือแน่นอน แต่คุณของการพบพระพุทธเจ้านั้นจะทำประโยชน์สุขสมบัติอะไร กาลเทวินทร์ยังไม่รู้ จึงไม่อาจทำฌานให้เสื่อม ทั้งเป็นบุคคลที่เป็นอุปปธรรมยังไม่เป็นคนที่ควรเสื่อมจากคุณธรรมที่ตนได้ตนถึงด้วย เปรียบเหมือนคนที่ป่วยไข้อยู่ จะกระทำกระปรี้กระเปร่าแข็งแรง คึกคักกินข้าว กินน้ำ อร่อยอย่างคนธรรมดาดีดีนั้นไม่ได้ คนที่ดีดี ผิว

พรรณผุดผ่อง จะมารยาทำป่วยไข้ จะนั่งห่มผ้าคลุมกรอมซอมซ่อพูดกระร่อกระแร่เป็นคนไข้ก็ทำไม่ได้ ทำให้คนอื่นแลเห็นรู้แน่ว่า คนที่ทำเป็นไข้นั้น เป็นไข้มารยาไข้ไม่จริง คนในเห็นคนนอกเป็นสุขสบายก็ออกมาเป็นคนนอกไม่ได้ เหตุอาลัยความคุ้นเคยข้างในอยู่มาก คนนอกเห็นคนในนวยนาดน้ำนวลผ่องใสด้วยผ้านุ่งห่ม แต่ไม่อาจเป็นคนในกับเขาเพราะเป็นห่วงอาลัยของข้างนอก จะไปเที่ยวชั่วคราวนั้นได้ แต่จะไปอยู่ทีเดียวไม่ได้ เพราะไม่ไว้วางใจว่าเหตุการณ์ข้างในจะดีหรือเลวยังไม่แน่ใจ เป็นแต่กระหายอยู่เท่านั้น คนที่มีความสุขสบายอยู่ด้วยเพศบวชมาช้านาน แต่แลเห็นคนที่ไม่บวชเที่ยวเตร่กินนอน ดู ฟัง เล่น หัวสบาย ไม่มีเครื่องขีดคั่นอะไร บางคราวชาววัดบางคนเห็นดี แต่ไม่อาจออกไปเพราะถ้าออกไปไม่เหมือนเช่นเขาหรือเลวทรามกว่าเขาจะทุกข์ตรมระบมทวีมาก จะเดือดร้อนยิ่งใหญ่มาก ก็เป็นแต่นึกสนุกแต่ไม่ออกไปทำอย่างเขา เพราะอาลัยในความสุขในการบวชค้ำใจอยู่ออกไปไม่ได้ เป็นแต่ทำเอะอะฮึดฮัดไปตามเพลง คนที่ยังไม่เคยบวชนั้น เห็นว่าผู้บวชสบายไม่ต้องกังวลอะไร กินแล้วก็นอน นอนแล้วก็เที่ยวตามสบายไม่ต้องเหงื่อไหลไคลย้อย ไม่ต้องแสวงหาอาหาร มีคนเลี้ยงคนเชิญน่าสบาย คนที่ไม่บวชคิดเห็นดีไปเพ้อ ๆ เท่านั้นแต่ไม่กล้าหันเข้ามาบวชเหตุว่ากามคุณทั้งห้าเหนี่ยวรั้งน้ำใจไว้ สละมาเอาอย่างผู้บวชไม่ได้เลย นั่งดูกันไปดูกันมา เพราะยังไม่ถึงคราวจะบวช หรือยังไม่ถึงคราวจะสึก ก็ยังสึกและยังบวชไม่ได้นั่นเอง ข้ออุปมาทั้งหลายดังถวายวิสัชนามานี้ก็มีอุปมัยเปรียบเทียบด้วยฌานทั้ง ๙ ประการ ที่เป็นธรรมเสื่อมได้เร็วก็จริง ตั้งได้เร็ว แต่ยังไม่ถึงคราวเสื่อม ก็ยังเสื่อมไม่ได้ กาลเทวินทร์ดาบสก็เปรียบดังชาววัด ชาวบ้าน ชาวนอก ชาวใน ต่างเห็นของกันและกัน ไม่อาจแสร้งให้ฌานเสื่อม ที่ตรงแก้องไห้นั้น อาตมาภาพเข้าใจว่า แก้องไห้ เสียดายขันธ์ เพราะแกกล่าวโดยอันยังไม่รู้เท่าทันขันธ์ว่ามันเป็นสภาพแปรปรวนแตกดับเป็นธรรมดาของมันเอง แต่เวลานั้นโลกยึดถือขันธ์มาช้านาน ที่กาลเทวินทร์เจริญอรูปฌานจนสำเร็จก็เพราะคิดรักษาขันธ์ เพื่อมิให้ขันธ์พลันแตกสลายทำลาย จึงพยายามมาได้สำเร็จความปรารถนาและเสียดายหน้าตา ถ้าชีวิตของแกอยู่มาอีก ๓๖ ปี แกจะได้บรรจบประสบคุยกับหมู่พุทธบริษัทและหมู่พระประยูรญาติ และหมู่พุทธมามกะผู้นับถือแกจะพลอยมีชื่อยกตัวเป็นครูอย่างดีกว่าที่แล้วมา แต่พระอรรถกถาจารย์ท่านไม่ว่าอย่างขรัวโตเห็น ท่านว่าเพียงว่ากาลเทวินทร์เสียใจว่าจะตายเสียก่อนเท่านั้น ไม่ทันพระสิทธาตถ์เป็นพระพุทธเจ้าเท่านี้ฯ

เรื่องเทศน์ถวายและเฉลย พระปัญหาถวายสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมหมื่นบำราบปรปักษ์ ตามที่เรียบเรียงไว้นี้ ได้ฟังมาจากสำนักพระปรีชาเฉลิม (แก้ว) เจ้าคุณพระปรีชาเฉลิม (แก้ว) ได้ฟังมาจากเจ้าคุณปรีชาเฉลิม (เกษ) พระปรีชาเฉลิม (เกษ) เป็นเปรียญ ๖ ประโยค อยู่วัดอรุณราชวรารามได้เป็นพระรับสัพพี จึงได้ยินเทศนาถวายของเจ้าคุณธรรมกิตติ (โต) ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)ฯ

ต่อแต่นั้นมาท่านก็มีชื่อเสียงในทางเทศน์ ตัดทอนธรรมะให้ผู้ฟังเข้าใจง่าย ไม่ต้องเสียเวลาไตร่ตรองสำนวน เพราะเทศน์อย่างคำไทยตรง ๆ จะเอาข้อธรรมอะไรแสดงก็ง่ายต่อผู้ฟังดังประสงค์ อย่างที่ถวายในวังสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ ผู้ฟังชมว่าดีเกิดโอชะในธรรมสวนะได้ง่าย โลกนิยมเทศน์อย่างนี้มาก พระธรรมกิตติแสดงธรรมตามภาษาชาวบ้าน ถือเอาความเข้าใจของผู้ฟังเป็นเกณฑ์ไม่ต้องร้อยกรองฯ

ครั้นถึงปีขวด ฉศก จุลศักราช ๑๒๒๖ ปี ได้ถูกนิมนต์เทศน์หน้าพระที่นั่งพอเข้าไปถึงพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ก็เสด็จออก จึงปราศรัยสัพยอก "ว่าไงเจ้าคุณ เขาพากันชมว่าเทศน์ดีนักนี่ วันนี้ต้องลองดู" พระธรรมกิตติ (โต) ถวายพระพรว่า "ผู้ที่ไม่มีความรู้เหตุผลในธรรม ครั้นเขาฟังรู้ เขาก็ชมว่าดี ขอถวายพระพร" พระองค์ทรงพระสรวลแล้วทรงถามว่า " ได้ยินข่าวเขาว่า เจ้าคุณบอกหวยเขาถูกกันจริงหรือ" ทูลว่า "ขอถวายพระพร อาตมาภาพจะขอแถลงแจ้งคำให้การแก้พระราชกระทู้โดยสัจจ์ว่า ตั้งแต่อาตมาภาพได้อุปสมบทมา ไม่เคยออกวาจาว่าหวยจะออก ด กวางเหมงตรงๆ เหมือนดังบอก ด กวางเหมงแด่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าอย่างวันนี้ ไม่ได้เคยบอกแก่ใครเลย" ได้ทรงฟังแล้วพระสรวลอีกแล้วทรงจุดเทียน พระธรรมกิตติจับตาลปัตรแฉกขึ้น ธรรมาสน์ เมื่ออาราธนาแล้ว ก็ถวายศีลแล้วถวายศักราช พอถึงปีชวดท่านก็ย้ำ "ฉศก ฉศก ฉศก ฉศก" สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังทรงพระอักษรอยู่ได้ทรงฟังปีชวด ฉศก ย้ำๆ อยู่นาน ก็เงยพระพักตร์ขึ้นพนมหัตถ์รับว่า "ถูกแล้วชอบแล้วเจ้าคุณ" แต่กาลก่อนที่ล่วงมาแล้ว เดิมเลข ๖ ท้ายศักราช เขียนและอ่านต่อๆ มาว่า "ฉ้อศก" นั้นไม่ถูก แล้วรับสั่งกรมราชเลขาให้ตราพระราชบัญญัติ ออกประกาศเป็นใบปลิวให้รู้ทั่วกันทั่วพระราชอาณาจักรว่า "ตั้งแต่ปีชวด ฉศก เหมือนศกนี้มีเลข ๖ เป็นเศษท้าย ไม่ให้เขียนและอ่านว่า ฉ้อศก อย่าเขียนตัว อ เคียงไม่ให้เขียนไม้โท (้) ลงไปเป็นอันขาด ให้เขียน ฉ เฉยๆ ก็พอ ถ้าเขียนและอ่านว่า ฉ้อศกอีก จะต้องว่าผู้นั้นผิดและฝ่าฝืน" กรมราชเลขาก็บันทึกและออกประกาศให้ทราบทั่วกัน และนิมนต์ท่านเทศน์ต่อไปฯ

พระธรรมกิตติก็ตั้งคัมภีร์บอกศักราชต่อจนจบถวายพรแล้วเดินคาถาจุณณียบท อันมีมาในพราหมณ์สังยุตตนิกายปฏิวรรคนั้น แปลถวายว่ายังมีพราหมณ์ผู้หนึ่งแกนั่งคิดว่า "สมณ์ โคตมฺ อุปสงฺกมิตฺวา อิมำ ปณฺหำ ปุจฺฉามิ **อหำ** กูจะเข้าไปหาพระสมณะโคดมแล้ว กูจะถามปัญหากับเจ้าสมณะโคดมดูสักหน่อย สีสณฺ หาตฺวา ปารุปนำ นิวาเสตฺวา คามโตนิกฺขมิตฺวา เชตวน มหาวิหาราภิมุโข อคมาสิ" แปลว่า โสพฺราหฺมโณ พราหมณ์ผู้นั้น คิดฉะนี้แล้ว แกจึงลงอาบน้ำดำเกล้า โสพฺเภ ในห้วย แล้วแกออกจากบ้านแก แกตั้งหน้าตรงไป พระเชตวันมหาวิหาร ถึงแล้วแกจึงตั้งข้อถามขึ้นต้น แกเรียกกระตุกให้รู้ตัวขึ้นก่อนว่า "โภ โคตม นี่แน่ะพระโคดม"ฯ

ครั้นท่านว่ามาถึงคำว่า "นี่แน่ะพระโคดม" เท่านี้แล้วก็กล่าวว่า คำถามของพราหมณ์ และคำเฉลยของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นมีอยู่เป็นประการใด สมเด็จพระบรมบพิตรเจ้าได้ทรงตรวจตราติรตรองแล้ว ก็ได้ทรงทราบแล้วทุกประการ ดังรับประทานวิสัชนามา ก็สมควรแก่เวลาแต่เพียงนี้ เอวำ ก็มีด้วยประการดังนี้ ขอถวายพระพรฯ

พอยถาสัพพีแล้ว ก็ทรงพระสรวลตบพระหัตถ์ว่า "เทศน์เก่ง จริงพวกพราหมณ์ที่เขาถือตัวว่าเขารู้มากเขาแก่มาก เขาไม่ใคร่ยอมคำรพพระเจ้านัก เขามาคุยๆ ถามพอแก้รำคาญ ต่อนานๆ เขาก็เชื่อในธรรม เขาก็สำเร็จเป็นพระโสดา ที่ความดำริห์ของพราหมณ์ผู้เจ้าทิฏฐิทั้งหลายเขาวางโตทุกคน เจ้าคุณแปล อหำ ว่ากูนั้น ชอบแท้ทางความดีจริงๆ รางวัล" ก็ได้รับพระราชทานรางวัล ๑๖ บาท เติมท้องกัณฑ์ ๒๐ บาท รวมเป็น ๓๖ บาท

(เรื่อง ฉศก เรื่องถวายเทศน์อย่างที่เรียงมานี้ พระปรีชาเฉลิมแก้วเคยเล่าให้ฟังเป็นพื้นจำมีอยู่บ้าง ซึ่งได้สืบถามพระธรรมถาวรอีกท่านก็รับว่าจริง แต่เทศน์ว่าอย่างไรนั้นลืมไป พระธรรมถาวรว่า แต่ความคิดของพราหมณ์ใช้คำว่า กู กู นี้ยังจำได้เจ้าคุณธรรมถาวรบอกต่อไปว่า วันที่ถวายเทศน์ถวายฉศกนี้ และถวาย ด กวางเหม็งไว้ก่อนขึ้นเทศน์นั้นว่าวันนั้นหวยจำเพาะออก ด กวางเหม็งจริงอย่างที่ท่านแก้พระราชกระทู้ว่า ไม่เคยบอกตัวตรงๆ กับใครๆ

เหมือนดังบอกสมเด็จบรมบพิตรวันนี้)

ครั้นถึงเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีชวดศกนี้เอง ทรงพระมหากรุณาโปรดเลื่อนสมณศักดิ์พระธรรมกิตติ (โต) ขึ้นเป็นพระเทพกวีราชาคณะผู้ใหญ่ในตำแหน่งสูง มีนิตยภัตร ๒๘ บาท ค่าข้าว ๑ บาทฯ

(สิ้นข้อความในประวัติที่เจ้าของท่านเขียนไว้ในฉากที่ ๕ ในฝาผนังโบสถ์วัดอินทรวิหารที่ได้คิดวิจารณ์ อนุมาน แสวงหา เหตุผลต้นปลายตรวจราชประวัติ และราชพงศาวดารประกอบกับรูปภาพในฉากนี้ ก็สิ้นข้อความในเพียงนี้)

(ในประวัติของสมเด็จเจ้าโต ท่านให้ช่างเขียนๆ วัดระฆัง เขียนรูปบ้านพระยาโหรา รูปเสมียนตราด้วง รูปสมเด็จพระสังฆราช (นาค) รูปพระเทพกระวี (โต) รูปวัดอินทรวิหาร รูปวัดกัลยาณมิตร รูปเด็กแบกคัมภีร์ ในงานฉลองวัดทั้ง ๒ และรูปป่าพระพุทธบาท รูปป่าพระฉาย รูปพระอาจารย์เสม รูปพระอาจารย์รุกขมูล รูปเมืองเขมร รูปสู้เสือที่ทางไปเมืองเขมร รูปจ้าวเขมร ตั้งแต่ฉากที่ ๖ ถึงฉากที่ ๑๓-๑๔ จะได้สันนิษฐานเป็นเรื่องดังต่อไปนี้)

ครั้นออกพรรษาในปีชวดศกนั้นแล้ว พระเทพกระวี (โต) จึงลงมาจัดการกวาดล้างกุฏิใหญ่ ๕ ห้อง ข้างคลองคูวัดระฆังข้างใต้ แล้วบอกบุญแก่บรรดาผู้ที่มาสันนิบาต ให้ช่วยการทำบุญขึ้นกุฏิ ได้เผดียงสงฆ์ลงสวดมนต์ทั้งวัดที่กุฏินั้น ค่ำวันนั้นมีมหรสพฉลอง ผู้ที่ศรัทธานับถือลือไปถึงไหน ก็ได้มาช่วยงานถึงนั่น บรรดาผู้ที่มานั้นต่างก็หาเลี้ยงกันเอง งานที่ทำคราวนั้นเป็นงานใหญ่มาก เลี้ยงพระถึง ๕๐๐ องค์ ผู้คนต่างนำสำรับคาวหวานเครื่องไทยทานมาถวายพระเทพกระวีแน่นวัดแน่นวา ครั้นการเลี้ยงพระเลี้ยงคนสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ท่านลงแจกด้ายถักผูกข้อมือคนละเส้นแล้วท่านบอกว่าดีนักจ๊ะ ลองดูจ๊ะตามประสงค์ฯ

ครั้นพระเทพกระวี (โต) ขึ้นอยู่บนกุฏิ ๕ ห้องแล้ว ผู้คนก็มาละเล้าละลุมเพื่อจับหวยทุกวัน ครั้นนั้นพระยาโหราธิบดีทำบุญฉลองสัญญาบัตร พระเทพกระวีก็ได้ไปสวดมนต์ไปฉัน ครั้นพระยาโหราธิบดี และเสมียนตราด้วงปฏิสังขรณ์วัดบางขุนพรหม (วัดอินทรวิหาร) สมเด็จพระสังฆราช (นาค) พระเทพกระวีก็ได้ไปเทศน์ไปฉันการฉลองวัด เมื่อท่านพระยานิกรบดินทร์สร้างวัดกัลยาณมิตรแล้วก็มีการฉลอง สมเด็จพระสังฆราช (นาค) พระเทพกระวี (โต) ก็ได้ไปเทศน์ไปฉัน คราวพระยานิกรบดินทร์สร้างโบสถ์วัดเกตุไชโย พระเทพกระวี (โต) ก็ได้ไปเป็นแม่งานฉลองโบสถ์มีการมหรสพใหญ่โตตามภาษาชาวบ้านนอกอำเภอไชโยนั้นมีพระสงฆ์ผู้ใหญ่ในกรุงเทพฯ ได้ขึ้นไปช่วยงานฉลองโบสถ์วัดเกตุไชโยนั้นมากท่านด้วยกันฯ

ครั้นกาลล่วงมา สมเด็จพระวันรัตวัดมหาธาตุถึงมรณภาพแล้ว สมเด็จพระวันรัตเซ่ง วัดอรุณเป็นเจ้าคณะกลาง ครั้งนั้นพระอันดับในวัดระฆังทะเลาะกัน และฝ่ายหนึ่งได้ตีฝ่ายหนึ่งศีรษะแตก ฝ่ายศีรษะแตกได้เข้าฟ้องพระเทพกระวีเจ้าอาวาส ๆ ก็ขึ้นหน้าว่าคุณตีเขาก่อน พระองค์หัวแตกเถียงว่าผมไม่ได้ทำอะไร องค์นั้นตีกระผม พระเทพกระวีว่าก็เธอตีเขาก่อน เขาก็ต้องตีเธอบ้าง พระก็เถียงว่าเจ้าคุณเห็นหรือ พระเทพกระวีเถียงว่า ถึงฉันไม่ได้เห็นก็จริง แต่ฉันรู้อยู่นานแล้วว่าคุณตีเขาก่อน คุณอย่าเถียงฉันเลย พระองค์ศีรษะแตกเสียใจมาก จึงได้อุตส่าห์เดินลงไปวัดอรุณเข้าอุทธรณ์ต่อสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) เจ้าคณะกลางฯ

ส่วนสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) จึงเรียกตัวพระเทพกระวี (โต) ไปชำระตามคำอุทธรณ์ พระเทพกระวี (โต) ก็โต้คำอุทธรณ์และตอบสมเด็จพระวันรัตว่า ผมรู้ดีกว่าเจ้าคุณอีก เจ้าคุณได้รู้แต่ว่าเห็นเขาหัวแตกเท่านั้น ไม่รู้ถึงเหตุ

ในกาลเดิมมูลกรณี ผมรู้ดีว่าคุณองค์นั้นได้ดีคุณองค์นั้นก่อนแต่เขาบ่ห่อนจะรู้สึกตัว เขามามัวแต่ถือหัว หัวเขาจึงแตกฯ

สมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ฟัง ๆ ก็นึกแปลก แยกวินิจฉัยก็ไม่ออก กลับจะเป็นคนถือเอาแต่คำบอก จึงย้อนถามว่า เจ้าคุณเห็นอย่างไรจึงรู้ได้ว่า พระองค์นี้ดีพระองค์นั้นก่อน แจ้งให้ฉันฟังสักหน่อยให้แลเห็นบ้าง จะได้ช่วยกันระงับอธิการณ์ฯ

พระเทพกระวีว่า พระเดชพระคุณจะมีวิจารณ์ยกขึ้นพิจารณาแล้ว กระผมก็เต็มใจอ้างอิงพยานถวาย พระวันรัตว่า เอาเถอะผมจะตั้งใจฟังเจ้าคุณชี้พยานอ้างอิงมา พระเทพกระวีจึงว่า ผมทราบตามพุทธฎีกา บอกให้ผมทราบว่า นหิเวรา นิวูปสัมมันติ ว่าเวรต่อเวรย่อมเป็นเวรกันร่ำไป ถ้าจะระงับเวรเสียด้วยไม่ตอบเวร เวรย่อมระงับ นี่แหล่ะ พระพุทธเจ้าบอกผม เป็นพยานกระผมว่าเวรต่อเวร มันจึงทำกันได้ ผมเห็นตามคำพระพุทธเจ้าบอกผมเท่านี้ ผมจึงวิจารณ์พิจารณากล้ากล่าวได้ว่า คุณตีเขาก่อนฯ

สมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ชักงงใหญ่ จะเถียงก็ไม่ขึ้น เพราะท่านอ้างพุทธภาษิตจึงล้มเข้าหาพระเทพกระวี (โต) ว่า ถ้ากระนั้นเจ้าคุณต้องระงับอธิการณ์เรื่องนี้ว่าใครเป็นผู้ผิด ผู้ถูก โทษจะตกกับผู้ใด แล้วแต่เจ้าคุณจะตัดสินเถิด พระเทพกระวีมัดคำพระวันรัตว่าพระเดชพระคุณอนุญาตตามใจผม ผมจะชี้โทษชี้คุณให้ยินยอมพร้อมใจกันทั้งคู่ ความทั้งผู้พิพากษาให้อธิการณ์ระงับได้ ให้เวรระงับด้วย สมเด็จพระวันรัตก็อนุญาตฯ

พระเทพกระวี (โต) ก็ประเล้าประโลมโน้มน้าวกล่าวธัมมิกถาพรรณนาอานิสงส์ของผู้ระงับเวร พรรณนาโทษของผู้ต่อเวรให้โจทก์จำเลยสลดจิต คิดเห็นบาปบุญคุณโทษปราโมทย์เข้าหากัน ท่านจึงแก้ห่อผ้าไตรออกกับเงินอีกสามตำลึง ทำขวัญองค์ที่ศีรษะแตกแยกบทชี้เป็นสามสถานผู้ตีตอบเอาเป็นหมดเวรจักไม่ตีใครต่อไป ถ้าขืนไปตีใครอีกจะลงโทษว่าเป็นผู้ก่อเวรฝืนต่อพระบวรพุทธศาสนา มีโทษหนักฐานละเมิดฯ

ผู้ที่ถูกตีก็ระงับใจไม่อาฆาต ไม่มุ่งร้ายต่อก่อเวรอีก ถ้าขืนคดในใจทำหน้าไหว้หลังหลอกเอาฉันเป็นผู้ปกครองหรือขืนฟ้องร้องกันต่อไป ว่าฉันเอนเอียงไม่เที่ยงธรรมแล้ว จะต้องโทษฐานบังอาจหาโทษผู้ใหญ่ โดยหาความผิดมิได้ ทั้งจะเป็นเสี้ยนหนามต่อพระบวรพุทธศาสนาเป็นโทษใหญ่ร้อนถึงรัฐบาล จะต้องลงอาญาตามรบิลเมืองฯ

ฝ่ายฉันเป็นคนผิดเอาแต่ธุระอื่น ไม่สอดส่องดูแลลูกวัด ไม่คอยชี้แจงสั่งสอนอันเตวาสิก สัทธิงวิหาริก ให้รู้ธรรมรู้วินัย จึงลงโทษตามพระวินัยว่าไม่ควรย่อมเป็นโทษแท้ ขอคดีเรื่องนี้จะเลิกระงับไปตามวินัยนี้ พระถานาที่นั่งฟังทั้งมหาบาเรียนและพระอันดับพระคู่ความ ก็สาธุการเห็นดีเห็นพร้อมกันอย่างเย็นใจ พระวันรัต (เซ่ง) ก็เห็นดีสงบเรื่องลงเท่านี้ฯ

ครั้งหนึ่งพระวัดระฆังเต้นด่าท้าทายกันขึ้นอีกคู่พระเทพกระวี (โต) ท่านเอกเขนกนั่งอยู่นอกกุฏิท่าน ท่านแลเห็นเข้าทั้งได้ยินพระทะเลาะกันด้วย จึงลุกเข้าไปในกุฏิจัดดอกไม้ธูปเทียนใส่พาน รีบเดินเข้าไปในระหว่างวิวาท ทรุดองค์ลงนั่งคุกเข่าไปถวายดอกไม้ธูปเทียนพระคู่นั้นแล้วอ้อนวอนฝากตัวว่า พ่อเจ้าประคุณ พ่อจงคุ้มฉันด้วย ฉันฝากตัวกับพ่อด้วย ฉันเห็นจริงแล้วว่า พ่อเก่งเหลือเกิน เก่งพอได้ เก่งแท้แท้ พ่อเจ้าประคุณ ลูกฝากตัวด้วยเลยพระคู่นั้นเลิกทะเลาะกัน มาคุกเข่ากราบพระเทพกระวี ๆ ก็คุกเข่ากราบตอบพระ กราบกันอยู่นั่น หมอบกันอยู่นั่นนานฯ

ครั้งหนึ่งสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ข่วง) นิมนต์เข้าไปเทศน์ที่จวน สมเด็จเจ้าพระยาจุดเทียน พระเทพกระวีขึ้นธรรมาสน์ ครั้นรับศีลเสร็จแล้ว พวกหัวเมืองเข้ามาหาสมเด็จเจ้าพระยาหมอบกันเป็นแถว ส่วนตัวเจ้าพระยานั้นเอกเขนกรินน้ำชาไขว่ห้างกำลังฟังพระเทศน์ พระเทพกระวีเลยเทศน์ว่า สัมมามัวรินกินน้ำชา มิจฉาหมอบก้มประนมมือ

สมเด็จเลยบาดหูลุกเข้าเรือน ส่วนพระเทพกวีก็ลงจากธรรมาสน์กลับวัดระฆัง ข่าวว่าตึงกันไปนานฯ

ครั้นสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ถึงมรณภาพแล้วพระเทพกระวีต้องเป็นผู้ใหญ่นั่งหน้า ครั้งหนึ่งเมื่อมีกิจการฉลองสวดมนต์ในพระบรมมหาราชวัง พระเทพกระวีเป็นผู้ชักนำพระราชาคณะอ่อนๆ ลงมา ครั้นสวดเสร็จแล้วยถาพระรับสัพพีแล้วสวดคาถาโมทนาจบแล้ว พระเทพกระวี (โต) จึงถวายอติเรกขึ้นองค์เดียวว่าดังนี้ฯ

อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ ทีฆายุโก โหตุ อโรโค โหตุ สุขิโต โหตุ มหาราชา สิทฺธิกิจฺจํ สิทฺธิกมฺมํ สิทฺธิลาโภ ชโยนิจฺจํ มหาราชสฺส ภวตุ สพฺพทา ขอถวายพระพร ดังนี้

สมเด็จพระจอมเกล้าทรงโปรดมาก รับสั่งถามว่าแก้ลัดตัดเติมจะได้บ้างไหม พระเทพกระวี (โต) ถวายพระพรว่าอาตมาภาพได้เปยยาลไว้ในตัวบทคาถา สำหรับสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงกรอกลง ตามพระบรมราชอัธยาศัยแล้ว สมเด็จพระจอมเกล้าทรงกรอกซ้ำลงตรงฑีฆายุอีกบรรทัดหนึ่งทรงกรอกลงที่หน้าศัพท์มหาราชสฺสเป็นปรเมนฺทรมหาราชวรสฺส นอกนั้นคงไว้ตามคำพระเทพกระวี (โต) ทุกคำ แล้วตราพระราชบัญญัติประกาศไปทุกๆ พระอาราม ให้เป็นขนบธรรมเนียมต้องให้พระราชาคณะผู้นั่งหน้าถวายคาถาอติเรกนี้ก่อน จึงรับภวตุสัพฯ จึงถวายพระพรลาออกจากพระที่นั่งได้ ตลอดจนการพระเมรุ การถวายพระกฐินทานตามพระอารามหลวงต้องมีพระราชาคณะถวายอติเรกนี้ ทุกคราวพระราชดำเนิน จึงเป็นราชประเพณีสืบมาจนทุกวันนี้แลฯ

ครั้นถึงปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ ปีสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสถาปนาพระเทพกระวี (โต) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์รับหิรัญบัฏมีถานา ๑๐ มีนิตยภัตร ๓๒ บาท ค่าข่าวสาร ๑ บาทต่อเดือน สมเด็จฯ มีพระชนมายุ ๗๘ พรรษา ๕๖ ได้เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ในปีโสกันต์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโสกันต์ คราวนี้มีเขาไกรลาศ รวมที่ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นราชาคณะเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่เป็นเจ้าอาวาสวัดระฆังมาได้ ๑๕ ปี จึงได้เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ในปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ เป็นปีที่ ๑๕ ในรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพพระมหานครแลฯ

ครั้งหนึ่งมีราชการโสกันต์ สังฆการีวางฎีกาว่าย่ำรุ่งถึงแล้วถวายพระพรถวายชัยมงคลคาถา พระฤกษ์โสกันต์วางฎีกาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ครั้นได้เวลาย่ำรุ่งตรงท่านก็มาถึงพระมหาปราสาทยังไม่เปิดพระทวาร สมเด็จพระพุฒาจารย์ก็มานั่งอยู่บนบันไดพระมหาปราสาทชั้นบน แล้วท่านก็สวดชัยมงคลคาถาขยันโตโพธิยาลั่นอยู่องค์เดียวสามจบแล้ว ท่านก็ไปฉันข้าวต้มที่ทิมสงฆ์ แล้วท่านก็ไปพักจำวัดในโรงม้าต้น ในพระบรมมหาราชวัง ครั้นเวลาสามโมงเช้าเสด็จออกจวนพระฤกษ์ สังฆการี ประจุพระราชาคณะประจำที่หมดยังขาดแต่สมเด็จพระพุฒาจารย์องค์เดียวเที่ยวตามหากันลั่นไปหมด สมเด็จพระจอมเกล้าทรงกริ้วใหญ่ พวกทนายเลือกสนมใน บอกต่อๆ กันเข้าไปว่าได้เห็นสมเด็จหายเข้าไปในโรงม้าต้นพวกสังฆการีเข้าไปค้นคว้าเอาองค์ท่านมาได้ ช่วยกันรุนกันดันส่งเข้าไปในพระทวาร ครั้นทอดพระเนตรเห็นก็กริ้วแหวรับสั่งว่าถอดๆ ไม่ระวังรั้งงานราชการเป็นขุนนางไม่ได้ แฉกคืนๆ เร็วๆ เอาขยันโตทีเดียวขรัวโตก็เดินขยันโตจนถึงอาสนสงฆ์ แล้วนั่งเข้าแถวสวด พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงคีบพระเมาฬี พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ก็คีบแลโกนเป็นลำดับไป ครั้นเสร็จแล้วทรงประเคน อังคาสพระสงฆ์ แล้วเสด็จเข้าไปในพระฉากฯ

ขรัวโตฉันแล้วก็นั่งนิ่ง เสด็จออกเร่งให้ยถา ขรัวโตก็ยถาแต่ไม่ตั้งตาลปัตร เวลานั้นพระธุระมาก มัวหัน

พระพักตร์ไปรับสั่งราชกิจอื่นๆ พระพุฒาจารย์โต ก็เดินดุ่มๆ รีบออกไปลงเรือข้ามฟาก พอแปรพักตร์มารับสั่งว่า ถวายอติเรก จะรีบๆ พระราชาคณะรองๆ ลงมาก็ไม่มีใครกล้า นั่งงันกันไปหมด รับสั่งถามว่า อ้าวสมเด็จหายไปไหน เขาทูลว่าท่านกลับไปแล้ว อ้าวพัดยังอยู่ ชรอยจะทำใจน้อยไม่เอาพัดไป เร็วเอาพัดไปส่งให้ตัวมาถวายอติเรกก่อน สังฆการีรีบออกเรือตามร้องเรียกเจ้าคุณขอรับนิมนต์กลับมาก่อนมาเอาพัดแฉก ท่านร้องตอบมาว่า พ่อจะมาตั้งสมเด็จกลางแม่น้ำได้หรือ สังฆการีว่ารับสั่งให้หา ท่านก็ข้ามกลับมาเข้าทางประตูต้นสนดุ่มๆ ขึ้นมาบนพระปราสาทแล้วรับสั่งให้ถวายอติเรกเร็วๆ ทูลว่าขอถวายพระพรถวายไม่ได้ รับสั่งถามว่าทำไม ถวายไม่ได้ ทูลว่า ขอถวายพระพร เหตุพระราชบัญญัติตราไว้ว่าให้พระราชาคณะถวายอติเรก บัดนี้อาตมาภาพกลายเป็นอันดับแล้ว จึงไม่ควรถวายอติเรก ขอถวายพระพร รับสั่งว่า อ้อจริงๆ เอาสิตั้งกันใหม่ กรมวังออกหมายตั้งสมเด็จ บอกวิเสศเลี้ยงพระอีก สังฆการีวางฎีกาเอาพระชุดนี้ก็ได้ วิเสศทำไม่ทันก็ทำแต่น้อยก็ได้เพียง ๕ องค์ ศุภรัตน์เตรียมผ้าไตรตั้งและไตรพระชยันโต แล้วเสด็จ พวกสังฆการีวางฎีกาพระชุดโสกันต์กำหนดเวลาเลยกลับไม่ได้ฯ

ครั้นเวลา ๕ โมงเสด็จออกทรงประเคน พระฉันแล้ว (ประกาศตั้งสมเด็จ) ทรงพระประเคนหิรัญบัฏ ประเคนไตร บาตร ตาลปัตร ย่าม พระชยันโต คราวนี้สมเด็จยกไตรแพรครองกลับเข้ามาอนุโมทนาแล้วถวายอติเรก ถวายพระพรลา เป็นอันเสร็จการไปคราวหนึ่งฯ

ครั้งหนึ่งเข้าไปฉันในพระบรมราชวัง ได้ทรงประเคนไตรแพรท่านก็นำไตรแพรนั้นเช็ดปากเช็ดมือยุ่งไปหมด รับสั่งทักว่าไตรเขาดีดี เอาไปเช็ดเปรอะหมด ท่านตอบว่าอะไรถวายได้ผ้าเช็ดมือถวายไม่ได้ อาตมาภาพก็ต้องเอาผ้าไตรของอาตมาเองเช็ดอาตมาเอง เป็นอันได้บริโภคของทายกแล้ว ไม่เป็นสัทธาเทยยวินิบาตฯ

ครั้งหนึ่งเข้าไปฉันในพระบรมมหาราชวังอีก ถวายเงินองค์ละ ๒๐ บาท สมเด็จทำดีใจรวบเงินใส่ย่ามกราวทรงทักว่าอ้าวพระจับเงินได้หรือ ขอถวายพระพร เงินพระจับไม่ได้ผิดวินัย แต่ขรัวโตชอบ เรื่องแผลงๆ ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์นี้ ตั้งแต่เป็นพระธรรมกิตติมาจนเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ต่อหน้าที่นั่งเสมอๆ มาแต่ก็ทรงอภัยซ้ำพระราชทานรางวัลอีกด้วย ถึงวันรวบเงินนี้ ก็รางวัลอีก ๓๐ บาท รวบใส่ย่ามทันที ครั้นหิ้วคอนย่ามออกมา คนนั้นล้วงบ้าง คนนี้ล้วงบ้าง จนหมดย่าม ท่านคุยพึมว่าวันนี้รวยใหญ่ๆฯ

ครั้นคราวหนึ่งนักองค์ด้วง เจ้าแผ่นดินเขมรกลุ้มพระหทัย มีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดให้เผดียงสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ให้ออกไปแสดงธรรมโปรดนักองค์ด้วง ณ เมืองเขมร คราวนี้สมเด็จพระพุฒาจารย์ถึงกับบ่นที่วัดระฆังว่า สมเด็จพระนั่งเกล้าก็ไม่ใช่โง่แต่ว่าใช้ขรัวโตไม่ได้ สมเด็จพระจอมเกล้าฉลาดว่องไวกลับมาได้ใช้ขรัวโตฯ

ครั้งถึงวันกำหนด ท่านก็พาพระถานา ๔ รูปไปลงเรือสยามูปสดัมภ์ เจ้าพนักงานไปส่งถึงเมืองจันทบุรี แล้วขึ้นเกวียนไปทางเมืองตราด ไปถึงหมู่บ้านแห่งหนึ่ง แขวงเมืองตราดนั้นเป็นตำบลที่มีเสือชุมมาก มันเผ่นเข้าขวางหน้าเกวียน เวลารอนๆ จวนค่ำ คนนำทางหน้าเกวียนจดพลองเล่นตีกับเสือ เจ้าเสือแยกเขี้ยวหื้อใส่รุกขนาบ คนถือพลองถอยหลังทุกที จนถึงหน้าเกวียน สมเด็จ คนหน้าเกวียนยกเท้ายันคนถือพลองไว้ไม่ให้ถอยฯ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ ท่านเห็นเสือมีอำนาจดุมาก ท่านจึงบอกเสือเขาจะธุระฉันคนเดียวดอกจ้ะ ฉันจะพูดจา

ขอทุเลาเสือสักคืนในที่นี้ ครั้นแล้วท่านก็ลงเกวียนส่งคนให้ไปคอยอยู่ข้างหน้า ท่านก็นอนขวางทางเสือเสีย เสือก็นั่งเฝ้าท่านคืนหนึ่ง เสือก็ไปไหนไม่ได้ จะไปไล่คนอื่นก็ไปไม่ได้ ต้องเฝ้ายามสมเด็จยันรุ่ง ครั้นเวลาเช้าท่านเชิญเสือให้กลับไปแล้วท่านลาเสือว่า ฉันลาก่อนจ้ะ เพราะมีราชกิจใช้ให้ไปจ้ะ ว่าแล้วท่านก็เดินตามเกวียนไปทันกันแล้วท่านเล่าให้พระครูปลัดฟัง (พระครูปลัดคือพระธรรมถาวรเดี๋ยวนี้) พวกครัวก็หุงต้มเลี้ยงท่าน เลี้ยงกันเสร็จแล้วก็นิมนต์สมเด็จขึ้นเกวียนคนลาก ท่านไม่ชอบวัวควายเทียมเกวียนฯ

ครั้นไปถึงเมืองพระตระบอง ข้าหลวงฝ่ายสยามบอกการเข้าไปถึงกรมเมืองเมืองเขมร กรมเมืองทราบแล้วนำความทูลนักองค์ด้วงเจ้าเมืองเขมรฯ ทรงทราบ แล้วสั่งคนนำแคร่ออกไปรับสมเด็จเข้าไปถึงวังใน กระทำความเคารพปฏิสันถาร ปราศรัย ปรนนิบัติแก่สมเด็จเป็นอันดีแล้วสั่งให้จัดการเลี้ยงดูข้าหลวงและผู้คนที่เชิญสมเด็จมานั้นแล้วให้จัดที่พักที่อยู่ให้ตามสมควร ครั้นเวลาเช้าจัดแจงตั้งธรรมาสน์บอกกล่าวพระยาพระเขมร แล้วเจ้านายฝ่ายเขมรตลอดพ่อค้าคฤหบดีเขมรให้มาฟังธรรมของสมเด็จจอมปราชญ์สยาม สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามรับสั่งโปรดให้สมเด็จพระพุฒาจารย์มาโปรดเขมร เขมรทั้งหลายต่างก็ยินดีเต็มใจพร้อมใจกันมาฟังเทศนาสมเด็จทุกตัวคนฯ

ครั้นเพลแล้วก็อาราธนาให้ขึ้นเทศน์ สมเด็จก็เลือกเฟ้นหาธรรมะนำมายกขึ้นแสดงชี้แจงและแปลแก้ไขเป็นภาษาเขมรให้พวกเขมรเข้าใจต่อตลอดมา ถึงพระมหากรุณาธิคุณของกรุงสยามด้วย เชื่อมกับสาสนปสาสน์และพระรัฏฐะปสาสน์ ให้กลมเกลียวกลืนกันเทศน์ให้ยืดโยงหยั่งถึงกัน ชักเอาเหตุผลตามชาดกต่างๆ พระสูตรต่างๆ ทางพระวินัยต่างๆ อานิสงส์สันติภาพและอานิสงส์สามัคคีธรรม นำมาปรุงเป็นเทศนากัณฑ์หนึ่ง ครั้นจบลงแล้วนักองค์จันทร์มารดานักองค์ด้วง ได้สละราชบุตร ราชธิดา บูชาธรรม และสักการะด้วยแก้วแหวนเงินทองผ้าผ่อน และขัชขโภชาหารตระการต่างๆ เขมรนอกนั้นก็เลื่อมใส เห็นจริงตามเทศนาของสมเด็จทุกคน และต่างก็เกิดความเลื่อมใสในองค์เจ้าประคุณสมเด็จฯ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ จึงได้ฝากนางธิดากุมารีไว้กับมารดา เจ้านักองค์ด้วง รับมาแต่เจ้ากุมารชายคนเดียว นักองค์ด้วงเจ้าเมืองเขมรจึงจัดการส่งสมเด็จ มีเกวียนส่งเข้ามาจนถึงเมืองตราด เจ้าเมืองตราดจัดเกวียนส่งมาถึงเมืองจันทบุรี เจ้าเมืองจันทบุรีจัดเรือใบเรือเสาส่งเข้ามาถึงกรุงเทพพระมหานครจอดหน้าวัดระฆังทีเดียวฯ

ครั้นรุ่งเช้าสมเด็จพระพุฒาจารย์จึงเข้าไปในพระบรมมหาราชวัง เสด็จออกรับและทรงสดับรายงาน การที่ไปและไปถึง และเจ้าเขมรยินดีรับรองเลื่อมใส ได้เทศน์โปรดด้วยข้อนั้น นำข้อนั้นเทียบข้อนั้น ให้เจ้าเขมรเข้าใจด้วยนัยอย่างนั้น ลงมติอย่างนั้นตลอดเสนาเขมรทั่วกัน เขมรบูชาธรรมเป็นธรรมพลีบรรณาการมาอย่างนั้นเท่านั้นของเท่านั้นๆ ให้ทรงทราบโดยละเอียดทุกประการฯ

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบรายงานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) บรรยายถวาย เป็นที่พอพระราชหฤทัยยิ่งนัก ทรงนิยมชมเชยความสามารถของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงทรงยินดีถวายเครื่องกัณฑ์ที่ได้มานั้นจงเป็นสรรพสิทธิของเจ้าคุณทั้งหมด ทั้งทรงปวารณาว่าเจ้าคุณประสงค์สิ่งอะไร พอที่โยมจะอนุญาตได้โยมก็จะถวายแล้วก็เสด็จขึ้น สมเด็จพระพุฒาจารย์ก็กลับวัดระฆังฯ

ครั้นหายเหนื่อยสองสามวัน จึงเข้าไปในพระบรมมหาราชวัง เสด็จออกรับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขอ

ถวายพระพรขอพระบรมราชานุญาตที่ดินที่วัดเกตุไชโยเท่านั้นวา ขอพระราชานุญาตสร้างพระใหญ่นั่งหน้าตัก ๘ วา ไว้ในอำเภอไชโย ขอให้ทรงพระกรุณารับสั่งเจ้าเมืองกรมการให้วัด ให้มีพระราชลัญจกรประทับ รับสั่งว่าดีแล้ว จึงเป็นแบบที่ต้องขอพระบรมราชานุญาตก่อน ต้องมีบัตรพระราชลัญจกรอนุญาตแล้วจึงเป็นวิสุงคาม ทรงพระกรุณาโปรดมีใบพระบรมราชานุญาต ประทับตราแผ่นดินถวายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เลยตราพระราชบัญญัติวิสุงคามสีมาต่อไปในคราวนั้นเป็นลำดับกันมาฯ

สมเด็จจึงจำหน่ายเครื่องกัณฑ์เทศน์จากเมืองเขมรลงเป็นอิฐเป็นปูนเป็นทราย เป็นค่าแรงคนงาน เป็นทุนรองงานขึ้นไป จัดการสร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ณ ที่ริมวัดเกตุไชโย เจ้าเมืองกรมการที่มารังวัดที่ตามที่มีท้องตราบังคับราชบุรุษทั้งปวงให้สมเด็จนำชี้ที่ สมเด็จก็ชี้หมดทั้งวัด และชี้ที่สร้างพระวิหารวัดเกตุ สำหรับคลุมองค์พระ และชี้ที่ถานสุกะขี ชี้ที่สร้างองค์พระราชบุรุษก็วัดตามประสงค์ ชี้ที่โบสถ์ด้วย ชี้ที่อุปจารทั้งหมดด้วย รวมเนื้อที่วัดเกตุไชโยมีประมาณแจ้งอยู่ในบัญชีหรดารของหลวงเสร็จแล้วฯ

เมื่อกำลังสร้างพระใหญ่องค์นี้ พระยานิกรบดินทร์และอำมาตย์ราชตระกูล ราษฎร พ่อค้าแม่ค้า คฤหบดี และสมเด็จพระจอมเกล้า สมเด็จพระปิ่นเกล้า และแขก ฝรั่ง เขมร ลาว มอญ จีน ก็ได้เข้าส่วนด้วยมากบ้างน้อยบ้าง สร้างอยู่นานเกือบสามปีจึงสำเร็จ จึงได้ถวายวัดไชโยเป็นวัดหลวง พระราชทานนามว่า วัดเกตุไชโย แปลว่าพระธงไชย วัดธงไชยในอำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง มีอธิบายว่า รถต้องมีธงที่งอนรถ เป็นที่ปรากฏประเทศเมืองหลวงว่าราชรัฏฐะต้องมีธงทุกประเทศ ทุกชาติ ทุกภาษา พระศาสนาก็ควรมีธงประกาศให้เทวดามนุษย์ รู้ว่าประเทศนี้นับถือพระพุทธศาสนา จึงสมมุติพระพุทธรูปองค์ใหญ่นี้เป็นประดุจดังธงไชยให้ปลิวไปปลิวมาปรากฏทั่วกัน เหตุนั้นเทพยดา ผู้มีฤทธิ์ จึงเข้าสถิตในองค์พระปฏิมากร จึงได้ศักดิ์สิทธิ์ลือขจรทั่วนานาทิศาภาคย์ คนหมู่มากเส้นสรวงบวงบนให้คุ้มกันรักษาช่วยทุกข์ร้อนยากจน บางคนบางคราวก็ได้สมมาตร์ปรารถนา จึงมีผู้สักการะบูชามิได้ขาด เป็นด้วยอำนาจสัจจาธิฏฐานของสมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้าทุกๆ พระองค์ทรงปณิธานไว้อย่างหนึ่ง เป็นไปด้วยความสัจความจริงที่ดีที่แท้ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านแน่วแน่อยู่ในเมตตากรุณา หวังว่าจะให้เป็นประโยชน์แลความสุขสวัสดิมงคลแก่ปัจฉิมชนิกชน แต่บรรดาที่นับถือพระพุทธศาสนา ได้บูชาได้หยั่งน้ำใจแน่วแน่ลงไปถึงคุณพระพุทธเจ้าว่า มีพระคุณแก่สัตว์โลกพ้นประมาณ พระจึงบันดาลเปล่งแสงออกด้วยอำนาจเทวดารักษาแสดงอิทธิฤทธิ์ออกรับเส้นสรวงบวงบนของคนที่ตั้งใจมาจริงจึงให้สำเร็จประโยชน์สมคิดทุกสิ่งทุกประการฯ

แหละในขณะระหว่างการสร้างพระนั้น ท่านได้ขึ้นไปดูแลกิจการต่างๆ อยู่เสมอ ได้ตั้งพระสมุห์ไว้องค์หนึ่งชื่อพระสมุห์จั่น พระสมุห์จั่นได้เล่าให้ใครๆ ฟังอยู่เสมอว่าได้ถามสมเด็จดูว่าพระโพธิสัตว์นั้นจะรู้จักได้อย่างไร สมเด็จก็ชูแขนของท่านว่าจงคลำดูแขนขวัวโต ครั้นพระสมุห์และใครๆ คลำแขนก็เห็นเป็นกระดูกท่อนเดียวฯ

ครั้งหนึ่งท่านตั้งขรัวตาขุนเณรเป็นพระวัดขีปะขาวเป็นที่พระอุปัชฌาย์ เมื่อแห่จากวัดมาวัดเกตุไชโยแล้ว นั่งพร้อมกันบนอาสน์สงฆ์ สมเด็จเจ้าโตอุ้มไตรเข้าไปกระแทกลงที่ตักขรัวตาขุนเณรแล้วออกวาจาว่า ฉันให้ท่านเป็นอุปัชฌาย์หนาจ๋า พระอื่นก็เศกชยันโตโพธิยาฯ

ขรัวตาทองวัดเกตุไชโยเล่าว่า ท่านได้ทันเห็นสมเด็จ ฝังตุ่มใหญ่ไว้เหนือพระโตแล้วเอาเงินใส่ไว้ ๑ บาท เอา

กระเบื้องหน้าวัวปิดหลุมไว้ ครั้งหนึ่งท่านขึ้นไปตรวจงานที่วัดเกตุไชโย ท่านป่าวร้องชาวบ้านมาช่วยกันทำบุญเลี้ยงพระบนศาลา ท่านแจกทานของท่านคนละเหรียญพศ ๑ ในรัชกาลที่ ๔ กับผ้าขาวคนละฝ่ามือจนทั่วกันหมดทุกคน ครั้นตอนสุดที่พระแล้วท่านขึ้นไปที่วัดเกตุไชโย สัปปุรุษเอาแคร่คานหามลงไปรับท่าน ครั้นท่านนั่งมาบนแคร่แล้ว สองมือเหนี่ยวแคร่ไว้แน่น ปากก็ว่าไปไม่หยุดว่า หามเขาดีๆ จ้ะ อย่าให้เขาตกหนาจ๋า เขาเป็นของหลวงหนาจ๋าฯ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านทำแปลกๆ ทำขันๆ พูดแปลกๆ พูดขันๆ แต่พูดทำแล้วไม่ยักซ้ำร่ำไป ได้ปรากฏทันตาเห็นทันหูได้ยินแจ้วๆ แว่วๆ อยู่จนทุกวันนี้ เมื่อการสร้างพระเสร็จถวายเป็นวัดหลวงแล้ว ทรงรับเข้าทะเบียนแล้ว ท่านอยู่ในกรุงเทพก็ไม่มีเวลาว่างเปล่าสักวันเดียว มีผู้คนไปมาหาสู่ไม่ขาดสาย จนท่านต้องนำปัสสาวะสาดกุฏิบ้าง เอาทาหัวบ้างจนหัวเหลือง ต้องมาพักผ่อนอารมณ์ในป่าช้าผีดิบวัดสระเกษ เป็นที่สำราญของท่านมากจนพวกวัดสระเกษหล่อรูปท่านไว้ ปรากฏจนทุกวันนี้ กุฏิเก่าเขาสร้างถวายท่านหลังหนึ่ง ท่านเขียนภาษิตไว้ในกุฏินี้บทหนึ่งยาวมาก จำได้บ้าง ๒ วรรคท่านว่า "อย่าอวดกล้ากับผี อย่าอวดดีกับตาย" บางวันก็ไปผ่อนอารมณ์อยู่ในวัดบางขุนพรหม มีคนแถบนั้นนิยมนับถือท่านมาก บางรายถวายที่สวนเข้าเป็นที่วัดก็มาก เต็มไปทั้ง ๔ ทิ้งทางตะวันตกถึงแม่น้ำ ซึ่งเป็นวัดทั้ง ๒ อยู่ในบัดนี้ ฝั่งเหนือจดคลอง ตะวันออกก็เป็นพรมแดนกับบ้านพานบ้านหล่อพระนคร เป็นวัดกลางสวนท่านจึงสร้างพระ คิดจะสร้างพระปางโปรดยักษ์ตนหนึ่งในป่าไม้ตะเฆียน ท่านคิดจะทำพระนั่งบนตอไม้ตะเฆียนใหญ่ ท่านจึงเตรียมอิฐ ปูน ทราย ช่างก่อ แต่เป็นการไม่เร่ง ท่านก่อตอไม้ขึ้นก่อนแล้วก่อขาพระเป็นลำดับขึ้นไป อนุมานดูราวๆ ปีเถาะนพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ ปี ทำพระพิมพ์ ๓ ชนิด สามชั้นนั้น ๘๔๐๐๐ องค์ ทำด้วยผงบ้างลานจานเผาบ้าง กระดาษว่าวเขียนยันต์เผาบ้าง ปูนบ้าง น้ำมันบ้าง ขันบ้าง ปูนแดงบ้าง น้ำลายบ้าง เสลดบ้าง เมื่อเข้าไปมองดูคนตำคนโขลก มีจามมีไอขึ้นมา ท่านก็บอกว่าเอาใส่เข้าลงด้วย เอาใส่เข้าลงด้วย แล้วว่าดีนักจ๊ะ ดีนักจ๊ะ เสร็จแล้วตำผสมปูนเพ็ชร กลางคืนก็นั่งภาวนาไปกดพิมพ์ไป ตั้งแต่ยังเป็นพระเทพกระวีจนเป็นพระพุฒาจารย์พระยังไม่แล้ว ยังอีก ๘ หมื่น ๔ พัน ที่สามกับที่สี่ฯ

ครั้นถึงปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ ปี ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลายามกับ ๑ บาท นาฬิกาสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระชนมายุได้ ๖๔ พระพรรษา เถลิงถวัลยราชย์ได้ ๑๗ ปี ๖ เดือน กับ ๑๔ วัน เวลานั้นอายุสมเด็จได้ ๘๑ ปี เป็นสมเด็จมาได้ ๓ ปีเศษฯ

เมื่อสมเด็จทราบแน่ว่า สมเด็จพระจอมเกล้าสวรรคตแล้ว ท่านเดินร้องไห้รอบวัด เดินบ่นไปด้วยร้องไห้ไปด้วยว่าสิ้นสนุกแล้วๆ ครั้งนี้ๆ สิ้นสนุกแล้ว เดินร้องไห้โฮๆ รอบวัดระฆัง ดังจนใครๆ ได้ยิน ครั้นสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเถลิงถวัลยราชย์สืบสันตติวงศ์แล้ว สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงทำพระพิมพ์ ๕ ชั้น ๗ ชั้น ๙ ชั้น ขึ้นอีก ตั้งใจว่าจะถวายสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ พิมพ์แล้วครั้งก่อนนั้นได้แอบบรรจุไว้ในพระเกตุไชโยหมด แล้วพิมพ์พระ ๕ ชั้น ๗ ชั้น ๙ ชั้น รวมกันให้ได้ ๘๔๐๐๐ เท่ากับพระธรรมขันธ์ กำลังพิมพ์อยู่ วิธีกระทำเช่นครั้งก่อน แปลกแต่เสกข้าวในบาตร์ใส่ด้วย จานหนังสือใส่บาตรไปด้วย ไปบิณฑบาตรก็จานหนังสือไปด้วย แล้วทำผงลงตัวเขียนยันต์ ตำปูนเพ็ชร์พิมพ์ไปทุกวันๆ กลางวันไปก่อเท้าพระวัดบางขุนพรหมเจริญทิวาวิหารธรรมด้วย ดูช่างเขียนออกแบบกะส่วนให้ช่างเขียนๆ ประวัติของท่านขึ้นที่ผ่านมาแล้วแต่ต้นจนจบตลอด

จนท่านนมัสการพระพุทธบาท ตั้งแต่เป็นพระมหาโตมา จนเป็นพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ยังขึ้นพระพุทธบาทตามฤดูเสมอ เมื่อครั้งทูลกระหม่อมพระ คือสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่วัดถมอราย (ราชาธิวาส) ยังทรงซักถามพระมหาโตว่า ท่านเชื่อว่าพระบาทลพบุรีเป็นของแท้หรือ พระมหาโตทูลว่าเป็นเจดีย์ที่น่าประหลาดเป็นที่ไม่ขาดสักการะฯ

ครั้งเมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ยังเป็นมหาโตในแผ่นดินพระนั่งเกล้า ทูลกระหม่อมพระยังเป็นพระราชาคณะเจ้าอาวาสวัดถมอราย ได้นิมนต์มหาโตไปสนทนาด้วยเป็นทางที่จะชวนเข้าหมู่ รับสั่งถามว่ามีบุรุษสองคนเป็นเพื่อนเดินทางมาด้วยกัน คนทั้งสองเดินมาพบไหมเข้าจึงทิ้งปอที่แบกมาเสียเอาไหมไปอีกคนหนึ่งไม่เอาคงแบกเอาปอไป ท่านจะเห็นว่าคนแบกปอดีหรือคนแบกไหมดีฯ

มหาโตทูลเฉลยไปอีกทางหนึ่งว่า ยังมีกระต่ายสองตัวขาวตัวหนึ่ง ดำตัวหนึ่ง เป็นเพื่อนร่วมหากินกันมาช้านาน วันหนึ่งกระต่ายสองตัวเที่ยวและเล็มหญ้ากิน แต่กระต่ายขาวเห็นหญ้าอ่อนๆ ฝั่งฟากโน้นมีชุมจึงว่ายน้ำข้ามฟากไปหากินฝั่งข้างโน้น กระต่ายดำไม่ยอมไปทนกินอยู่ฝั่งเดียว แต่นั้นมากระต่ายขาวก็ข้ามนำไปหาหญ้าอ่อนกินฝั่งข้างโน้นอยู่เรื่อย วันหนึ่งขณะที่กระต่ายขาวกำลังว่ายน้ำข้ามฟาก บังเกิดลมพัดจัด มีคลื่นปั่นป่วน กระแสน้ำเชี่ยวกรากพัดเอากระต่ายขาวไป จะเข้าฝั่งไหนก็ไม่ได้เลยจมน้ำตายในที่สุด ส่วนกระต่ายดำก็ยังเที่ยวหากินอยู่ได้ไม่ตาย ฝ่าธุลีพระบาทลองทำนายว่ากระต่ายตัวไหนจะดีฯ

(ทั้งสองเรื่องนัยอันนี้ เชิญออกความเห็นเอาเอง)

เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยายคุ้นท้าวแฟงเก็บตลาดเอาผลกำไรได้มาก แกรู้ว่าในหลวงทรงโปรดผู้ทำบุญสร้างวัด แกจึงสร้างวัดด้วยเงินรายได้ของแก สร้างเป็นวัดไว้ที่ในตรอกแฟง พระนคร ครั้นสร้างวัดแล้วแกทูลขอพระราชทานนาม ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานนามว่า วัดคณิกาผล แกจึงนิมนต์มหาโตไปเทศน์ฉลองมหาโตเทศน์ว่าเจ้าภาพคิดเพื่อเหตุเช่นนี้ทำด้วยผลทุนรอนอย่างนี้ ย่อมได้อานิสงส์สลึงเฟื้อง เช่น ตากับยายฝังเงินเฟื้องไว้ที่สิลารองหน้าบันได เงินสลึงเฟื้องหนีไปเข้าคลังเศรษฐี ไปติดอยู่กับเงินก้อนใหญ่ของเศรษฐี ตาจึงขุดตามรอยที่เงินหนีไปเข้าไปจนถึงบ้านเศรษฐี เศรษฐีจึงห้ามมิให้ขุด ตาก็จะขุดให้ได้ อ้างว่าจะขุดตามไอ้น้อยไปหาอ้ายใหญ่ เศรษฐีจึงถามว่าอ้ายน้อยคืออะไร ตาก็บอกว่าอ้ายน้อยคือเงินที่เทวดาให้ผมสลึงเฟื้อง เศรษฐีมั่นใจว่าเงินในคลังมีแต่ก้อนใหญ่ๆ ทั้งนั้น เงินย่อยหามีไม่ จึงท้าตาว่า ถ้าขุดตามได้เงินสลึงเฟื้องเราจะทำขวัญให้ตาหนักเท่าตัว ถ้าขุดตามไม่ได้จะเอาเรื่องกับตาฐานเป็นคนร้ายบุกรุก ตาก็ยินยอมเลยขุดต่อไปได้พบเงินสลึงเฟื้อง คลานเข้าไปกอดกับเงินก้อนใหญ่ของเศรษฐีอยู่ เศรษฐีก็ยอมให้ตาปรับตามที่ตกลงกันไว้ ครั้นเอาตัวตาขึ้นชั่ง ก็ได้น้ำหนักเพียงแค่สลึงเฟื้องตามที่เทวดาเคยชั่งให้ ด้วยผลบุญที่ทำไว้น้อย ตั้งมูลไว้ผิดฐาน ดังเจ้าของวัดนี้สร้างลงไปจนแล้วเป็นการดี แต่ฐานตั้งไม่ถูกบุญใหญ่ ผลจึงใหญ่ไปไม่ได้คงได้สลึงเฟื้องของเศษบุญเท่านั้นฯ

เจ้าของวัดขัดใจโกรธหน้าแดง แกเกือบจะด่าเสียอีก แต่เกรงเป็นหมิ่นประมาท แกประเคนเครื่องกัณฑ์กระแทกๆ ดังกุกกักใหญ่ แกก็ขึ้นไปเชิญเสด็จทูลกระหม่อมพระ มาประทานธรรมบอกอานิสงส์บ้างต่ออีกกัณฑ์ ทูลกระหม่อมทรงแสดงถึงจิตของบุคคลที่ทำกุศลว่า ถ้าทำด้วยจิตผ่องใสไม่ขุ่นมัวจะได้ผลมาก ถ้าทำด้วยจิตขุ่นมัวย่อมได้ผลน้อย

ดังเช่น สร้างวัดนี้ด้วยเรื่องขุ่นมัวทั้งนั้น แต่ท่านมหาโตท่านชักนิทานเรื่องทุกคะตะบุรุษที่เคยทำกุศลเศร้าหมองไว้แต่ปุเรชาติ ครั้นมาชาตินี้ได้อัตตภาพเป็นมนุษย์เหมือนเขา แต่ยากจน จึงได้ไปอ้อนวอนขอเงินเทวดาที่ต้นไม้ใหญ่ เทวดารำคาญจึงชั่งตัวบุรุษนั้นแล้วให้เงินตามน้ำหนัก ครั้นจะให้น้อยก็จะว่าแกล้งให้ ครั้งจะให้มากก็ไม่มี มีบุญคุณควรจะได้มาก เทวดาจึงชั่งตัวให้เขาจะได้สิ้นธุระต่อว่าต่อขาน ชั่งให้ตามน้ำหนักตัวเป็นอันหมดแง่ที่จะค้อนติงต่อว่า เรื่องนี้ในฎีกาพระอภิธรรม พระฎีกาจารย์ท่านแต่งไว้ทำฉากให้พระมหาโตตัดสินบุญรายนี้ ว่าได้ผลแห่งบุญจะอำนวยเพียงเล็กน้อยคือท่านแบ่งผลบุญเป็น ๘ ส่วน คงได้ผลแค่ ๓ ส่วน เหมือนเงิน ๑ บาท แปดเฟื้องโว่งเว้าหายไปเสีย ๕ เฟื้อง คือ ๕ ส่วน คงได้แต่ ๓ ส่วน นี่ยังดีนักทีเดียว ถ้าเป็นความเห็นของข้าพเจ้าแล้ว คงจะตัดสินให้ได้บุญเพียงสองไพเท่านั้น ในการสร้างวัดด้วยวิธีคิดในใจไว้แต่เดิมเท่านี้ มีดีเท่านี้ เอ วัง ก็มีด้วยประการดังนี้ฯ

(เทศน์ ๒ กัณฑ์นี้ ควรผู้สดับคิดวินิจฉัยเอาเอง)

อนึ่งในแผ่นดินสมเด็จพระจอมเกล้า สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แต่เมื่อครั้งยังเป็นพระเทพกระวี ได้เคยเทศน์คู่กับพระพิมลธรรม (ถึก) วัดพระเชตุพนเสมอ เป็นคู่เทศน์ที่เผ็ดร้อนถึงอกถึงใจคนฟัง จนความทราบถึงพระกรรณสมเด็จพระจอมเกล้าทรงนิมนต์เจ้าคุณทั้ง ๒ เข้าไปเทศน์ในพระบรมมหาราชวังครั้งหนึ่ง สมเด็จพระจอมเกล้าทรงติดเงินพระราชทานให้สลึงเฟื้อง พระเทพกระวีไหวทันหันมาบอกพระพิมลธรรมว่า เจ้าถึกจ๋าเจ้าถึก เจ้าถึกรู้หรือยังฯ พระพิมลธรรมถามว่าจะให้รู้อะไรหนาฯ อ้าวท่านเจ้าถึกยังไม่รู้ตัวโง่จริงๆ แฮะๆ ท่านเจ้าถึกถามรุกใหญ่ว่าจะให้รู้อะไรอีก นอกคอกเปล่าๆ พระเทพกระวีว่า จะนอกคอกทำไม เรามาเทศน์กันวันนี้ในวังมิใช่หรือฯ รับว่าในวังนั่น ซีฯ ก็ในวัง ในคอก ในกำแพงด้วยซ้ำรู้ไหมหละฯ รู้อะไรนะฯ จงรู้เถิดจะบอกให้ว่า ท่านเจ้าถึกนั้นหัวล้านมีศรี ฝ่ายพระเทพกระวีนั้นหัวเหลือง สมเด็จบรมบพิตร จึงทรงติดให้สลึงเฟื้องรู้ไหมฯ หอหมดคำ ก็ฮาครืนแน่นคึกบนพระที่นั่ง เลยให้รางวัลองค์ละ ๑๐ บาท พ่อจงเอาเงินนี้มาแบ่ง จงจัดแจงให้เข้าใจ พ่อถึกหัวล้าน พ่อโตหัวเหลือง เป็นหัวละเฟื้องสองไพฯ ได้อีกฮา ได้องค์ละ ๑๐ บาท คราวนี้เจ้าจอมคิกคักกันแซ่ คุณเฒ่าคุณแก่ยิงเหงือกยิงฟันอ้าปากกันหวอไปหมด สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ก็ทรงพระสรวล แล้วถวายพระธรรมเทศนาปุจฉาวิสัชนาสืบไปจนจบฯ

ครั้งหนึ่งเมื่อยังเป็นพระเทพกระวี ได้เข้าไปฉันบนพระที่นั่งแล้วยถาจบ สมเด็จพระจอมเกล้า ทรงสัพยอกว่าทำไมจึงไปให้เปรตเสียหมด คนผู้ที่ทำจะไม่ให้บ้างหรือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ยถาใหม่ว่า **ยถา วาริวหา ปูรา ปริปูเรนฺติ สาครํ เอวเมว อิโต ทินฺนํ ทายกานํ ทายิกานํ สพฺเพสํ อุปกปฺปติฯ** รับสั่งว่า **ยถาอุตตริ สัพพีอุตตรอย** แล้วทรงรางวัล ๖ บาท สมเด็จเข้าวังทีใด อะไรมิอะไรก็ขยายให้เป็นที่พอพระราชหฤทัย ได้รางวัลทุกคราวฯ

การจะนิมนต์สมเด็จไปเทศน์ ถ้ากำหนดเวลาท่านไม่รับ ถ้าไม่กำหนดเวลาท่านรับทุกแห่ง ตามแต่ ท่านจะไปถึง คราวหนึ่งเขานิมนต์ท่านไปเทศน์ที่วัดหนึ่งในคลองมอญ สมเด็จไปถึงแต่เช้า เจ้าภาพเลยต้องจัดให้มีเทศน์พิเศษขึ้นอีกกัณฑ์หนึ่ง เพราะกำหนดเอาไว้ว่าจะมีเทศน์คู่ตอนฉันเพลแล้ว เมื่อสมเด็จไปถึงก่อนเวลาเลยต้องนิมนต์ให้เทศน์เป็นพิเศษเสียก่อนกัณฑ์หนึ่ง พอ ๔ โมง กว่าพระพิมลธรรม (ถึก) คู่เทศน์ก็ไปถึง สมเด็จก็หยุดลงฉันเพลครั้นฉันแล้วขึ้นเทศน์ สมเด็จถามท่านเจ้าถึก ท่านเจ้าถึกติดเลยนิ่ง สมเด็จบอกกล่าวสัปปุรุษว่า ดูนะดูเถิดจ๊ะ ท่าน

เจ้าถึกเขาอิจฉาฉัน เขาเห็นฉันเทศน์ ๒ กัณฑ์ เขาเทศน์ยังมิได้สักกัณฑ์ เขาจึงอิจฉาฉัน ฉันถามเขา เขาจึงไม่พูด ถามไม่ตอบนั่งอม.... ได้ยินว่าทายกเขาจัดเครื่องกัณฑ์ให้ท่านเจ้าถึกได้เท่ากับ ๒ กัณฑ์ เครื่องเท่ากันแล้ว ท่านเจ้าถึกจึงถามบ้างว่า เจ้าคุณโทโสเป็นกิเลสสำคัญ พาเอาเจ้าของต้องเสียทรัพย์ เสียชื่อเสียงเงินทอง เสียน้องเสียพี่ เสียที่เสียทาง เสียอย่างเสียธรรมเนียม เสียเหลี่ยมเสียแต้ม ก็เพราะลุแก่อำนาจโทโส ให้โทษให้ทุกข์แก่เจ้าของมากนัก ก็ลักษณะแรกโทโสจะเกิดขึ้น เกิดตรงที่ไหนก่อนนะขอรับ ขอให้แก้ให้ขาวฯ

สมเด็จนั่งหลับกรนเสียด้วย ทำเป็นไม่ได้ยินคำถาม ท่านเจ้าถึกก็ถามซ้ำอีก ๒-๓ ครั้ง สมเด็จก็นั่งเฉย ท่านเจ้าถึกชักฉิวตวาดแหวออกมาว่า ถามแล้วไม่ฟังนั่งหลับใน ท่านเจ้าถึกตวาดซ้ำไป สมเด็จตกใจตื่นแล้วด่าออกไปด้วยว่า อ้ายเปรต อ้ายกาก อ้ายห่า อ้ายดึกกวนคนหลับฯ

ท่านเจ้าถึกมีพื้นฉิวอยู่ก่อนแล้ว ครั้นถูกด่าเสียเกียรติในที่ประชุมชนเช่นนั้น ก็ชักโกรธชักฉิวลืมสังวร จึงจับกระโถนปามาตรงสมเด็จ สมเด็จนั่งภาวนากันตัวอยู่ กระโถนไพล่ไปโดนเสาศาลา กระโถนแตกเปรี้ยงดัง สมเด็จเทศน์ผสมซ้ำแก้ลักษณะโทโสว่า สัปปุรุษดูซิ เห็นไหมๆ เจ้าคุณพิมลธรรมองค์นี้ ท่านดีแต่ชอบคำเพราะๆ แต่พอได้รับเสียงด่า ก็เกิดโทโสโอหัง เพราะอนิฏฐารมณ์ รูปร่างที่ไม่อยากจะดูมากระทบนัยน์ตา เสียงที่ไม่น่าฟังมากระทบหู กลิ่นที่ไม่น่าดมมากระทบจมูก รสที่ไม่น่ากินมากระทบลิ้น สัมผัสความกระทบถูกมากระทบถึงกาย ความคิดที่ไม่สมคิดผิดหมายมากระทบใจ ให้เป็นมูลมารับเกิดสัมผัสชาเวทนาขึ้นภายใน สำรวมไม่ทันจึงดันออกข้างนอกให้คนอื่นรู้ว่าเขาโกรธ ดังเช่นเจ้าคุณพิมลธรรมเป็นตัวอย่าง ถ้าเขายอท่านว่าพระเดชพระคุณแล้วท่านยิ้ม พอเขาด่าก็โกรธ โทโสเกิดในทวาร ๖ เพราะถูกกระทบกระเทือนสิ่งที่เป็นอนิฏฐารมณ์ไม่พอใจก็เกิดโกรธ แต่โทโสก็ไม่มีอำนาจกดขี่เจ้าของเลยเว้นแต่เจ้าของโง่เผลอสติเช่นพระพิมลธรรมถึกนี้ โทโสจึงกดขี่ได้ ถ้าฉลาดแล้วระวังตั้งสติไม่พลุ่งพล่าน โทโสเป็นสหชาติเกิดกับด้วยจิต ไม่ได้ติดอยู่กับใจ ถึงเป็นรากเหง้าเค้ามูลก็จริง แต่เจ้าของไม่นำพาหรือคอยห้ามปรามข่มขู่ไว้ โทโสก็ไม่เกิดขึ้นได้ เปรียบเช่นพืชพันธุ์ เครื่องเพาะปลูก เจ้าของอย่าเอาไปดอง อย่าเอาไปแช่ อย่าเอาไปหมักในที่ฉำแฉะแล้วเครื่องพืชพันธุ์เพาะปลูกทั้งปวงไม่ถูกขึ้นแล้วงอกไม่ได้ โทโสก็เช่นกัน ถ้าไม่รับให้กระทบถูกแล้วโทโสก็ไม่เกิดขึ้นได้ ดูแต่ท่านเจ้าถึกเป็นตัวอย่าง ตัวท่านเป็นเพศพระ ครั้นท่านขาดสังวรท่านก็กลายเป็นโพระ กระโถนเลยพลอยแตกโพล๊ะ เพราะโทโสของท่าน ท่านรับรองยึดถือทำให้มูลแฉะขึ้น จงจำไว้ทุกคนเทอญฯ

มีรายหนึ่งนิมนต์ท่านเจ้าคู่นี้ไปเทศน์ ท่านก็ใส่กันเป็นต้นว่า สมเด็จเจ้าโตท่านเทศน์บอกสัปปุรุษว่า รูปไปเทศน์กลางทุ่งนายังมีหมาตัวหนึ่ง เจ้าของเขาเรียกว่าอ้ายถึก อ้ายถึกมันแห้ไส่อาตมา อาตมาไม่มีอะไรจะสู้อ้ายถึกหมามีแต่หุบบานๆ สู้มันจ๊ะ หุบบานไม่ใช่อื่นหยาบคายหนาจ๋าคือฉันเอาร่มนี่เอง กางบานแล้วหุบเข้าจ๊ะ หุบบานๆๆ แล้วหมาหนีฯ

(อันการเทศนาของท่านวิจิตรพิสดาร จดจำไม่หวาดไม่ไหว ขอหยุดที)

ครั้งหนึ่งเขาบิณฑบาตเวรในพระบรมมหาราชวัง พอถึงตรงขันทรง เสื่อกระจูดลื่นแทบขะมำ แต่ท่านหลักดีมีสติสัมปชัญญะมาก ท่านผสมก้มลงจับมุมเสื่อ เต้นตามเสื่อตุ้บตั้บไป สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงทำพระสุรเสียง โอ่ะโห่ะๆๆ เจ้าคุณหลักดี เจ้าคุณหลักดี ทรงชมฯ

ครั้งหนึ่งไปเทศน์บ้านขุนนางผู้หนึ่ง พอบอกศักราชแล้วคุยขึ้นว่า วันนี้เสียงคล่องเทศน์กุมารก็ได้ ขุนนางผู้นั้นเลยให้เทศน์ทำนองกุมาร ข่าวว่าเพราะดีผู้หญิงชอบ ครั้งหนึ่งเขานิมนต์ไปเทศน์ที่ศาลาบ้านหม้อ อ.บางตะนาวศรี กัณฑ์ชูชก ท่านไปถึงยามสาม เขาไปนอนกันหมด ท่านไปถึงให้คนแจวตีกลองตูมๆ ขึ้นแล้ว ท่านเทศน์ชูชกไปองค์เดียว ชาวบ้านต้องลุกมาฟังท่านยังรุ่งฯ

ครั้งหนึ่งไปเทศน์ที่ไหนมา บ้านขุนนางอยู่ริมน้ำเขาตั้งธรรมาสน์เทศน์ยังไม่มา ท่านจอดเรือถือคัมภีร์ขึ้นธรรมาสน์ว่า อด อด อด อดๆ อยู่นานแล้วลงธรรมาสน์ไปฯ

ครั้งหนึ่งไปทอดกฐินทางอ่างทอง ไปจอดนอนท้ายเกาะใหญ่ ท่านจำวัดบนโบสถ์วัดท่าซุง คนเรือนอนหลับหมด ขโมยล้วงเอาเครื่องกฐินไปหมด ท่านดีใจยิ้มแต้แล้วกลับลงมา ชาวบ้านถามว่าท่านทอดแล้วหรือ ท่านตอบว่าทอดแล้วจ๊ะ แบ่งบุญให้ด้วยแล้วท่านเลยซื้อหม้อบางตะนาวศรีบรรทุกเต็มลำ ใครถามว่าเจ้าคุณซื้อหม้อไปทำไมมาก ท่านตอบว่าไปแจกชาวบางกอกจ๊ะ แล้วแจวลัดเข้าคลองบางลำภูไปออกคลองโอ่งอ่าง คลองสะพานหิน เลยออกไปแม่น้ำแล้วขึ้นวัดระฆัง วันนั้น หวยออก ม หันหุน เชิด คนคอยจับหวยถูกกันมาก แต่กินหู้หมด ท่านแจกหม้อหมดลำ ถ้าบ้านไหนนิมนต์เทศน์ท่านรับ กำหนดเวลาไม่ได้ ที่แห่งหนึ่งเจ้าของเขาหลับ แล้วท่านไปนั่งเทศน์ที่ประตูบ้านก็มี หัวบันไดบ้านก็มีฯ

อนึ่ง การบิณฑบาตไม่ขาด ท่านชอบไปจอดเรือในคลองบางนกแขวกที่มีพวกเข้ารีตมาก แล้วท่านออกบิณฑบาตตอนเช้า พวกเข้ารีตเข้าใจว่ามาขอทาน เขาใส่ข้าวสาร หมูดิบ ท่านก็มานั่งเคี้ยวข้าวสารกับหมูดิบฯ

บางทีไปเทศน์ทางคลองบางนกแขวก ท่านนอนจำวัดหลับไป พอบ่ายสองโมงตื่นท่านถามคนแจวเรือว่าเพลหรือยัง เขาเรียนว่าเพลแล้วขอรับ ท่านถามว่าเพลที่ไหนจ๊ะ เขาเรียนว่าเพลที่วัดล่างขอรับกระผมฯ

ท่านอ้อนวอนเขาว่า พ่อคุ้น พ่ออย่าเห็นกับเหน็ดกับเหนื่อย พ่อช่วยพาฉันไปฉันเพลที่วัดตีกลองเพลสักหน่อยเถอะจ๊ะ นึกว่าช่วยชีวิตฉันไว้ คนแจวเรือกลับลงไปอีกสามคุ้งน้ำถึงวัดที่ตีกลอง ท่านขึ้นไปขออนุญาตสมภารเจ้าวัดสมภารยอมปูเสื่อที่หอฉันใกล้กับกลองแล้วคนเรือยกสำรับกับข้าวขึ้นไปประเคนท่านท่านก็ฉันสมภารมาคอยดูแลพระ เด็กๆ แอบดู เจ้าพวกเด็กวัดก็กรูเกรียวมาห้อมล้อม บ้างตะโกนบอกกันว่า พระกินข้าวเย็นโว้ย เด็กบางคนเกรียวเข้าไปบอกผู้ใหญ่ถึงบ้าน เขาพากันออกมาบ้างมีส้มขนมกับข้าวลูกไม้ ก็ออกมาถวายเป็นอันมาก ฉันไม่หวาดไหวเลยเลี้ยงเด็กเลี้ยงคนเรืออิ่มแต้ตามกันฯ

(บางทีท่านเห็นในตติยคัณฐีฏีกา แก้โภชนะมีบาลีว่า "อญฺญตร รตฺติยา มาภุญฺชติ" แปลว่าให้เจ้าภิกษุขบฉันในเวลากาลตั้งแต่เห็นดวงอาทิตย์ขึ้น จนถึงดวงอาทิตย์ตกเย็นยังเห็นดวง เรียกว่ากาล ถ้าค่ำคืนเรียกว่าวิกาล ฉันกลางวันนี้เป็นบัญญัติเพิ่มเติม เมื่อครั้งแผ่นดินพระพิมลธรรมในกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีอยู่นั้น)

อนึ่งจรรยาอาการของสมเด็จพระพุฒาจารย์โตพระองค์นี้ ประพฤติอ่อนน้อมยำเกรงผู้ใหญ่ และพระสงฆ์ ถ้าพระแบกคัมภีร์เรียน สามเณรแบกคัมภีร์เรียน หากท่านไปพบกลางถนนหนทาง ท่านเป็นต้องหมอบก้มลงเคารพ ถ้าพระเณรไม่ทันพิจารณาสำคัญว่าท่านก้มตนเคารพตน และก้มตอบเคารพตอบท่าน ทีนั้นเถอะไม่ต้องไปกัน ต่างหมอบกันแต้อยู่นั่นเองฯ

ตั้งแต่ท่านรับสมณศักดิ์เป็นที่พระธรรมกิติ จนกระทั่งเป็นพระเทพกวี ได้มีความผิดครั้งหนึ่ง เมื่อเทศน์ถึงตั้งกรุงกบิลพัสดุ์และตั้งวงศ์ศักยราช ในพระปฐมโพธิปริเฉทที่ ๑ นั้น แต่ในสมัยใช่กาลจะเทศน์พระปฐมโพธิปริเฉทที่ ๑ ไม่ใช่กลางเดือน ๖ ท่านก็นำไปเทศน์ถวายว่า เมื่อตั้งกรุงกบิลพัสดุ์แล้ว จึงนำบุตรกษัตริย์ในวงศ์เดียวกันมาเสก แต่กษัตริย์องค์แรกได้นำพระขนิษฐานารีมาอภิเษกตามลัทธิคติของพวกพราหมณ์ที่พากันนิยมว่าแต่งงานกันเองไม่เสียวงศ์ จนเป็นโลกยบัญญัติสืบมาช้านาน จนถึงกษัตริย์โอกากะวงศ์รัชกาลที่ ๑ รวมพี่น้อง ๙ องค์ เจ้าชาย ๓ เจ้าหญิง ๓ ออกจากเมืองพระราชบิดา มาตั้งเป็นราชธานี ขนานนามว่ากรุงกบิลพัสดุ์ ตามบัญญัติของกบิลฤาษี ต่อนี้ไปก็แต่งงานราชาภิเษก พี่เอาน้อง น้องเอาพี่ เอากันเรื่อยไม่ว่ากัน เห็นตามพราหมณ์เขาถือมั่นว่าอะสมภินนะวงศ์ไม่แตกพี่แตกน้องแน่นแฟ้นดี บริสุทธิ์ไม่เจือไพร่ คราวนี้เลียนอย่างมาถึงประเทศใกล้เคียงมัชฌิมประเทศก็พลอยเอาอย่างกันสืบๆ มาจนถึงสยามประเทศก็เอาอย่างเอาพี่เอาน้องขึ้นราชาภิเษกและสมรสกันเป็นธรรมเนียมมาฯ

สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่พอพระราชหฤทัย ไม่ลงธรรมมาสน์ ไป ไป ไป ไปให้พ้นพระราชอาณาจักรไม่ให้อยู่ในดินแดนของฟ้า ไปให้พ้นพระเทพกวีออกจากวังเข้าไปนอนในโบสถ์วัดระฆังออกมาไม่ได้นาน ใช้บิณฑบาตบนโบสถ์ลงดินไม่ได้ เกรงผิดพระบรมราชโองการ ครั้นถึงคราวถวายพระกฐิน เสด็จมาพบเข้ารับสั่งว่า อ้าวไล่แล้วไม่ให้อยู่ในราชอาณาจักรสยาม ทำไมยังขืนอยู่อีกล่ะ ขอถวายพระพร อาตมาภาพไม่ได้อยู่ในพระราชอาณาจักร อาตมาภาพอาศัยอยู่ในพุทธจักร ตั้งแต่วันมีพระราชโองการ อาตมาภาพไม่ได้ลงดินของมหาบพิตรเลย ก็กินข้าวที่ไหน ไปถานที่ไหน ขอถวายพระพร บิณฑบาตบนโบสถ์นี้ ฉัน ถานในกระโถน เทวดาคนนำไปลอยน้ำ

รับสั่งว่า โบสถ์นี้ไม่ใช่อาณาจักรสยามหรือ ถวายพระพรว่า โบสถ์เป็นวิสุงคาม เป็นส่วนหนึ่งจากพระราชอาณาจักรกษัตริย์ไม่มีอำนาจขับไล่ได้ ขอถวายพระพร

ลงท้าย ขอโทษๆ แล้วทรงถวายกฐิน

ครั้นเสร็จการกฐินแล้ว รับสั่งว่าอยู่ในพระราชอาณาจักรสยามได้ แต่วันนี้เป็นต้นไป

(เหตุนี้แหละทำให้พระเทพกวี คิดถวายอติเรก ทั้งเป็นคราวหมดรุ่นพระผู้ใหญ่ด้วย)

ครั้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์แล้ว ท่านก็ยิ่งเป็นตลกมากขึ้น คอยไหวพริบในราชการแจจัดขึ้นยิ่งกว่าเป็นพระเทพกวีดูเหมือนคอยแนะนำเป็นปุโรหิตทางอ้อมๆฯ

ครั้งหนึ่งไปสวดมนต์ที่วังกรมเทวาฯ วังเหนือวัดระฆัง พอพายเรือไปถึงท้ายวัง เกิดพายุใหญ่ฝนตกห่าใหญ่ เม็ดฝนโตโต คลื่นก็จัดละลอกก็จัด สมเด็จพระพุฒาจารย์เอาโอ่ตันเถามาใบหนึ่ง แล้วจุดเทียนติดปากโอ่แล้วลอยลงไป บอกพระให้คอยดูด้วยว่าเทียนจะดับเมื่อใด พระธรรมถาวรเล่าว่าเวลานั้นท่านเป็นที่พระครูสังฆวิชัยได้เป็นผู้ตั้งตาคอยตามดู แลเห็นเป็นแต่โอโคลงไปโคลงมา เทียนก็ติดลุกแวบวาบไปจนสุดสายตาเลยหน้าวัดระฆังก็ยังไม่ดับฯ

และท่านเข้าบ้านแขกบ้านจีน สวนใหญ่ๆ เดินได้สบายไม่ต้องเกรงสุนัขที่เขาเลี้ยงนอนขวางทาง ท่านต้องก้มให้สุนัขแล้วยกมือขอทางเจ้าสุนัข ว่าขอดิฉันไปสักทีเถิดจ๊ะ แล้วก้มหลีกไป ไม่ข้ามสุนัข จะดุเท่าดุอย่างไร จะเป็นสุนัขฝรั่งหรือสุนัขไหหลำ ก็ไม่แห้ไม่เห่าท่าน นอนดูท่านทำแต่ตาปริบๆ มองๆ เท่านั้น โดยสุนัขจูที่ปากเปรอะๆ ก็ไม่เห่าไม่ห้ามท่านฯ

ครั้งหนึ่งสมโภชพระราชวังบนเขามไหสวรรย์ เมืองเพชรบุรี สังฆการีวางฎีกา ท่านไปเรือญวน ๔ แจว ออกทางปากน้ำบ้านแหลม เวลานั้นทะเลเป็นบ้าคลื่นลมจัดมากชาวบ้านในอ่าวบ้านแหลมช่วยกันร้องห้ามว่า เจ้าประคุณอย่าออกไปจะล่มตาย ท่านตอบว่าไปจ๊ะ ไปจ๊ะ ท่านออกยืนหน้าเก๋งเอาพัชนีใบตาลโบกแหวกลมหน้าเรือ ลูกคลื่นโตกว่าเรือท่านมากบังเรือมิดแต่ทางหน้าเรือ คลื่นไม่มี ลมก็แหวกทางเท่ากับแจวในลำท้องร่อง น้ำเรียบแต่น้ำข้างๆ กระเซ็นบ้าง เพราะคลื่นข้างเรือทั้งสองโตเป็นตลิ่งทีเดียว พระธรรมถาวรเล่าว่า เวลานั้นท่านเป็นพระครูปลัดไปกับท่านด้วย ได้เห็นน่าอัศจรรย์ ใจท่านหายๆ ดูไม่รู้ว่าจะคิดเกาะเกี่ยวอะไร สมเด็จพระพุฒาจารย์ท่านยืนโบกพัดเฉย คนก็แจวเฉยเป็นปกติ จนเข้าปากน้ำเมืองเพชร ท่านจึงเข้าเก๋งเอนกาย ชาวปากอ่าวเมืองเพชรเกรงบารมีสมเด็จท่านมากยกมือท่วมๆ หัว สรรเสริญคุณสมบัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์(โต) ตลอดจนเจ้าขุนนางที่ตามเสด็จคราวนั้นว่าเจ้าพระคุณสำคัญมาก แจวฝ่าคลื่นลมกลางทะเลมาได้ตลอดปลอดโปร่งปราศจากอุทกอันตรายฯ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ว่างราชการและว่างเทศนาท่านก็อุตส่าห์ให้คนโขลกปูนเพชรผสมผงและเผาลานโขลกกระดาษว่าวเขียนยันต์อาคมต่างๆ โขลกปนกันไปจัดสร้างเป็นพระพิมพ์ผงฯ

ในปีฉลู สัปตศก ๑๒๒๗ ปีนั้นเอง สมเด็จพระปวเรนทราเมศร์มหิศเรศร์รังสรรค์พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระบรมราชวัง (วังหน้า) เสด็จสวรรคต ในพระที่นั่งอิศเรศร์ ณ วัน..... เดือนยี่ เป็นปีที่ ๑๕ ในรัชกาลที่ ๔ เถลิงราชย์ได้อุปราชาภิเศก ๑๔ ปี กับ ๓ เดือน พระชนม์ ๕๗ กับ ๔ เดือน ประกอบโกศตั้งบนพระเบญจาในพระที่นั่งอิศเรศร์ฯ นั้นฯ

สมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานในพระบวรศพ แต่พอเสด็จถึงพระทวารพระที่นั่งนั้น พวกพระสวดพระอภิธรรม ๘ รูป ท่านตกใจเกรงพระบรมเดชานุภาพ ท่านลุกวิ่งหนีเข้าไปแอบในพระวิสูตร (ม่าน) ที่กั้นพระโกศทรงทราบแล้วกริ้วใหญ่แหวๆว่า ดูซิ ดูซิ ดูถูกข้า มาเห็นข้าเป็นเสือ เป็นยักษ์ เอาไว้ไม่ได้ต้องให้มันสึกให้หมด รับสั่งแล้วทรงพระอักษรถึงสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ส่งให้พระธรรมเสนา (เนียม) นำลายพระราชหัตถเลขามาถวายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) รับจากสังฆการีมาอ่านดูแล้ว ท่านก็จุดธูป ๓ ดอก แล้วจี้ที่กระดาษที่ว่างๆ ลายพระหัตถ์นั้น ๓ รูป แล้วส่งให้พระธรรมเสนานำมาถวายคืนในเวลานั้นฯ

ครั้นพระธรรมเสนาทูลเกล้าถวาย ทรงทอดพระเนตรเห็นรูกระดาษไหม้ ไม่ลามถึงตัวหนังสือ ก็ทรงทราบธรรมปฤษณาจึงรับสั่งว่า อ้อท่านให้เราดับราคะ โทษะ โมหะ อันเป็นไฟ ๓ กอง งดที งดที เอาเถอะๆ ถวายท่านพระธรรมเสนาไปเอาตัวพระสวดมานั่งประจำที่ให้หมด แล้วทรงแนะนำสั่งสอนระเบียบจรรยาในหน้าพระที่นั่งให้พระรู้ระเบียบรับเสด็จแต่นั้นมาจนถึงทุกวันนี้ฯ

ครั้งหนึ่งถึงเดือน ๑๑-๑๒ ลอยกระทงหลวง เสด็จลงประทับบนพระที่นั่งชลังคะพิมาน (ตำหนักแพ) พร้อมด้วยฝ่ายในเป็นอันมาก สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แจวเรือข้ามฟากฝั่งริ้วเข้ามา เจ้ากรมเรือตั้งจับเรือแหกทุ่น มีรับสั่งถามว่าเรือใคร เจ้ากรมกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า เรือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) รับสั่งว่าเอาเข้ามานี่ ครั้นเจ้ากรมเรือดั้งนำเรือสมเด็จฯ เข้าไปถวาย นิมนต์ให้นั่งแล้วรับสั่งว่าไปไหน ทูลขอถวายพระพรตั้งใจมาเฝ้า ทำไม

เป็นถึงสมเด็จเจ้าแล้ว เหตุใดต้องแจวเรือเอง เสียเกียรติยศแผ่นดิน ทูลขอถวายพระพร อาตมาภาพทราบว่า เจ้าชีวิตเสวยน้ำเหล้าสมเด็จเจ้าก็ต้องแจวเรือ อ้อ จริง จริง การกินเหล้าเป็นโทษ เป็นมูลเหตุให้เสื่อมเสียเกียรติยศแผ่นดินใหญ่โตทีเดียว ตั้งแต่วันนี้ไปโยมจะถวายพระคุณเจ้า จักไม่กินเหล้าอีกแล้ว สมเด็จพระพุฒาจารย์เลยถวายยถาสัพพี ถวายพระพรลา รับสั่งให้ฝีพายเรือดั้งไปส่งถึงวัดระฆังฯ

เรื่องราวที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) กระทำและเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามตามที่มีผู้เล่าบอกออกความให้ฟังนั้นหลายร้อยเรื่อง ได้เลือกคัดจดลงแต่เรื่องที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านผู้ฟัง จะเป็นหิตานุหิตสาระประโยชน์แก่บุคคลชั้นหลังๆ ที่นับถือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) และจะได้ประกอบเกียรติคุณของท่านไว้ให้เป็นที่ระลึกของคนชั้นหลังๆ จะยกขึ้นเล่าให้เป็นเรื่องหลักฐานบ้าง พอเป็นความดำริตามภูมิรู้ภูมิเรียน ภูมิปัญญาของสุตวาชน สุตะถามะชน ธัมมะชังสิกชน เพื่อผู้แสดงความรู้ ใคร่เป็นพหูสูตร ออกความเห็นเทียบเคียงคัดขึ้นเจรจาโต้ตอบกันบุคคลที่ใคร่แสดงตนว่าช่างพูดถ้าหากว่าอ่านหนังสือน้อยเรื่อง หรืออ่านแล้วไม่จำ หรือจำแล้วไม่ตริตรองตาม หรือตริตรองแล้วแต่ไม่มีวิจารณ์ วิจารณ์มีบ้างแต่ไม่มีญาณเครื่องรู้ผุดขึ้นก็เป็นพหูสูตรไม่ได้เพราะขาดไร้เครื่องรู้ไม่ดูตำรา เหตุนี้ท่านจึงยกย่องบำรุงตำราไว้มาก สำหรับเป็นเครื่องรู้ เครื่องเห็น เครื่องเทียบ เครื่องทาน เครื่องเรียนต่างๆ ไว้เป็นปริยัติศาสนา แต่เรื่องของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์นี้ไม่มีกวีใดจะเรียบเรียงให้เป็นเรื่องราวเลย เป็นแต่เล่าสู่กันฟังพอหัวเราะแก้รำคาญ คนละคำสองคำแต่ไม่ใคร่ตลอดเรื่องสักคนเดียว ข้าพเจ้าจึงอุตริอุตส่าห์สืบสาวราวเรื่องของท่านรวบรวมไว้ แล้วนั่งเรียงเป็นตัวร่างเสียคราวหนึ่ง ตรวจสอบอ่านทวนไปมาก็อีกคราวหนึ่ง อ่านทานแล้วขึ้นตัวหมึกนึกรวบรัดเรื่องราวของท่านไว้อีกคราวหนึ่ง กินเวลาช้านานราวๆ สองเดือน ยังจะต้องเสนอเรื่องนี้ต่อเจ้านายใหญ่ๆ ให้ทรงตรวจอีกก็หลายวัน จะต้องขออนุญาตสมุห์กรมพระนครบาลอีกก็หลายวัน ต้องพิมพ์จ้างอีกก็หลายสิบบาทหลายเวลาด้วยฯ

จะขอรวบรัดตัดความเบ็ดเตล็ดของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ออกเสียบ้าง จะบรรยายเรียบเรียงไว้แต่ข้อที่ควรอ่าน ควรฟัง ควรดำริ เป็นคติปัญญาบ้าง แห่งละอันพันละน้อยต่อข้อความหลัง ครั้งในแผ่นดินสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชการที่ ๔ นั้น สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านได้ประพฤติคุณงามความดี ดำรงตะบะเดชะชื่อเสียงกระเดื่องเฟื่องฟุ้งมาในราชสำนักก็หลายประการ ในสงฆ์สำนักก็หลายประการ จนท่านมีคนนับถือลือชาปรากฏ ตลอดสิ้นแผ่นดินรัชกาลที่ ๔ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ เวลายาม ๑ กับ ๑ บาท สิริพระชนม์ ๖๔ เสวยราชสมบัติได้ ๑๗ ปี กับ ๖ เดือน ๑๔ วัน อายุสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้ ๘๑ ปี รับตำแหน่งสมเด็จพระพุฒาจารย์มาได้ ๔ ปี สิ้นรัชกาลที่ ๔ นี้ฯ

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ คือสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเถลิงราชัยสุริยสมบัติ เป็นบรมกษัตริย์ครอบครองสยามรัฐอาณาจักรในเดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ วันพุธ ปีมะโรง ศก นั้น พึ่งเจริญพระชนมายุได้ ๑๕ ปี ๗ เดือน ๙ วันฯ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านจุดเทียนเล่มใหญ่เข้าไปในบ้านสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) คือสมเด็จพระประสาท ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เอาคัมภีร์หนีบรักแร้ ตาลปัตรทำหางเสือ

จุดเทียนเล่มใหญ่เข้าไปที่บ้านสมเด็จพระประสาทในเวลากลางวันแสกแสก เดินรอบบ้านสมเด็จพระประสาท (คลองสาร) สมเด็จพระประสาทอาราธนาขึ้นบนหอนั่งแล้วว่าโยมไม่สู้มืดนักดอกเจ้าคุณ อนึ่งโยมนี้มีใจแน่นแฟ้นในพระพุทธศาสนาแน่นอนมั่นคงเสมอ อนึ่งโยมทนุบำรุงแผ่นดินโดยเที่ยงธรรม และตั้งใจประคับประคองสนองพระเดชพระคุณโดยตรงโดยสุจริตคิดถึงชาติและศาสนา พระมหากษัตริย์เป็นที่ตั้งตรงอยู่เป็นนิตย์ ขอเจ้าคุณอย่าปริวิตกให้ยิ่งกว่าเหตุ นิมนต์กลับได้ฯ

ครั้งหนึ่ง หม่อมชั้นเล็กตัวโปรดของสมเด็จพระประสาทถึงอนิจกรรมลง สมเด็จพระประสาทรักหม่อมชั้นมากถึงกับโสกาไม่ค่อยห่าง จึงใช้ทนายให้ไปอาราธนาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังให้ไปเทศน์ดับโศกให้ท่านฟัง ทนายก็ไปอาราธนาว่า พณฯ หัวเจ้าท่านให้อาราธนาพระเดชพระคุณ ไปแสดงธรรมแก้โศกให้ พณฯ ท่านฟังขอรับกระผมในวันนี้เพลแล้วขอรับกระผมฯ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) รับว่าจ๊ะ เรื่องเทศน์แก้โศกนั้น ฉันยินดีเทศน์นักจ๊ะ ฉันจะไปจ๊ะ ครั้นถึงเวลาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ลงเรือกราบสี ไปถึงบ้านสมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์นั่งที่บัญญัติพาสน์ฯ

ฝ่ายสมเด็จเจ้าพระยาฯ ก็ออกรับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ปฏิสันถารแล้วจุดเทียน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขึ้นธรรมาสน์ ให้ศีลบอกศักราชแล้วถวายพร แล้วเริ่มนิกเขปบทเป็นทำนองเส้นเหล้าในกัณฑ์ชูชกว่า "ตะทากะลิงคะรัฏเฐ ทุนนะวิฏฐะพราหมณวาสี ชูชโกนามพราหมโณฯลฯ ตัสสะ อะทาสิ" แปลความว่า "ตะทากาเล ในกาลเมื่อสมเด็จพระบรมสอหน่อชินวงศ์วิศณุเวทฯ ว่าความพระคลัง ที่สมเด็จพระประสาทแต่งขึ้นนั้น พอกล่าวถึงกำเนิดชูชกของท่านว่าผูกขึ้นใหม่ ขบขัน คมสันมากกว่าความพระคลัง เพราะแหล่นอกแบบต้องขำอยู่เองและแลเห็นเป็นความจริงเสียด้วย คราวนี้สมเด็จพระประสาทก็ยิ้มแป้น พวกหม่อมๆ เหล่านั้น และคนผู้ใหญ่ ผู้หญิง ผู้เด็ก ทนาย ข้าราชการ ฟังเป็นอันมาก ก็พากันยิ้มแป้นทุกคน พอถึงแหล่ขอทาน แหล่ทวงทอง แหล่พานาง คราวนี้ก็ถึงกับหัวเราะกันท้องคัดท้องแข็ง ถึงกับเยี่ยวรดเยี่ยวราดก็มีบ้าง ส่วนสมเด็จเจ้าพระยาเองก็หัวเราะถึงกับออกวาจาว่าสนุกดีจริง ขุนนางและทนายหน้าหอพนักงานเหล่านั้น ลืมเกรงสมเด็จพระประสาท สมเด็จพระประสาทก็ลืมโศกถึงหม่อมเล็ก ตั้งกองหัวเราะก็กก๊ากไปทั้งบ้าน เทศน์ไปถึงแหล่ยิงแหล่เชิญแหล่นำทาง แหล่จบก็จบกัน ลงท้ายเหนื่อยไปตามกัน รุ่งขึ้นที่บ้านนั้นก็พูดล้อกันแต่ชูชก สมเด็จเทศน์ ฝ่ายสมเด็จพระประสาทก็ลืมโศก ชักคุยแต่เรื่องความชูชก ตรงนั้นผู้นั้นๆ แต่ง ไม่มีใครร้องไห้ถึงหม่อมเล็กมานานฯ

ครั้นล่วงมาอีกปีหนึ่ง สมเด็จพระประสาท จัดการปลงศพหม่อมเล็ก จึงใช้ให้ทนายไปนิมนต์สมเด็จฯ มาเทศนาอริยสัจหน้าศพ ทนายไปถึงสมเด็จฯ ที่วัดแล้วก็กราบเรียนว่า พณฯ ให้อาราธนาพระเดชพระคุณไปแสดงธรรมหน้าศพพรุ่งนี้เพลแล้วขอรับกระผมฯ

ฝ่ายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านจึงถามว่าจะให้ฉันเทศน์เรื่องอะไรจ๋า ทนายลืมคำอริยสัจเสีย ไพล่ไปอวดดีเรียนท่านว่า ให้เทศน์เรื่อง ๑๒ นักษัตร สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แจ้งชัดแล้วว่าเขาลืมและท่านก็ยิ้มแล้วรับว่า ๑๒ นักษัตรนั้นฉันเทศน์ดีนักจ้ะ ไปเรียนท่านเถิดว่าฉันรับแล้วจ๊ะฯ

ครั้นถึงวันกำหนดการตั้งศพหม่อมเล็ก สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ไปถึงบ้าน พณฯ ท่าน ขึ้นบนหอ พอ

สมเด็จเจ้าพระยาออกจากหน้าหอ ขุนนางเจ้านายที่เข้าฝากตัวแลจีนเถ้าแก่เจ๊สัวเจ้าเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือมาประชุมในงานนี้มาก สมเด็จพระประสาททายทักปราศรัยบรรดาผู้ที่มาแล้วเข้ากระทำอัญชลีสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แล้ว ท่านกล่าวชักชวนบรรดาผู้ที่มานั้นให้ช่วยกันฟังเทศน์ แล้วสมเด็จพระประสาท จุดเทียนธรรมาสน์เบิกธรรมะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ให้ศีลบอกศักราชขอเจริญพรเสร็จแล้วท่านก็เทศน์ เริ่มกล่าวนิกเขปคาถาบทต้น ขึ้นว่า มูสิโก อุสโภ พยัคโฆ สะโส นาโค สัปโป อัสโส เอฬโก มักกโฏ กุกกุโฏ สุนักโข สุกโร สังวัจฉโร ติวุจจเตติ ท่านแปลขึ้นทีเดียวว่า ชวด หนู ฉลู วัว ขาล เสือ เถาะ กระต่าย มะโรง งูใหญ่ มะเส็ง งูเล็ก มะเมีย ม้า มะแม แพะ วอก ลิง ระกา ไก่ จอ หมา กุน หมู นี่แหละเป็นชื่อของปี ๑๒ เป็นสัตว์ ๑๒ ชนิด โลกบัญญัติให้จำง่ายกำหนดง่ายถ้าไม่เอาสัตว์ ๑๒ ชนิดมาขนานปี ก็จะไม่รู้ปีกี่รอบฯ

ทีนี้สมเด็จเจ้าพระยา แลไปดูทนายผู้ไปนิมนต์ขึงตาค้อนไปค้อนมา ทำท่านจะเฆี่ยนทนายผู้ไปนิมนต์ผิดคำสั่งของท่านสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขี้แจงอยู่ด้วยเรื่อง ๑๒ สัตว์ง่วนอยู่ ท่านรู้ในกิริยาอาการของสมเด็จเจ้าพระยาว่าไม่พอใจทนายในการเปลี่ยนแปลงคำสั่งคำบัญชาการ ท่านจึงย้อนเกร็ดกล่าวคำทับ ๑๒ สัตว์ให้เป็นอริยสัจจธรรมขึ้นว่าผู้นิมนต์ เขาดีมีความฉลาด สามารถจะทราบประโยชน์แห่งการฟังธรรม เขาจึงขยายธรรมออกให้กว้างขวาง เขาจึงนิมนต์รูปให้สำแดง ๑๒ นักษัตร ซึ่งเป็นต้นทางพระอริยสัจจ์ พระอริยสัจจ์นี้ล้ำลึกสุขุมมากยากที่จะรู้แก่ผู้ฟังเผินๆ ถ้าจะฟังให้รู้ให้เข้าใจจริงๆ แล้ว ต้องรู้นามปีที่ตนเกิดให้แน่ใจก่อนว่าตนเกิดแต่ปีชวด ถึงปีชวด และถึงปีชวดอีก เป็น ๓ ชวด ๓ หนู รวมเป็นอายุที่ตนเกิดมานั้นคิดรวมได้ ๒๕ ปีเป็นวัยที่ ๑ เรียกว่าปฐมวัย ในปฐมวัยต้นขั้นนี้ กำลังแข็งแรงใจก็กล้าหาญความทะยานก็มาก ความอยากก็กล้า ถ้าเป็นลูกผู้ดีมีเงิน มีหน้าที่ประกอบกิจการงาน มีที่พึ่งพักอิงสถานที่อาศัย ถ้าเป็นลูกพลคนไพร่ไร้ทรัพย์ กับไม่มีที่พึ่งพาอาศัย สนับสนุนค้ำจุนซ้ำเป็นผู้มีสติปัญญาน้อยด้วยอ่อนในการเรียน การรู้ คราวนี้ก็ทำหน้าเศร้าสลด เสียใจแค้นใจตัวเองบ้างแค้นใจบิดามารดา หาว่าตั้งฐานะไว้ไม่ดี จึงพาเขาลำบากตกทุกข์ได้ยากต้องเป็นหนี้เป็นข้าอายุเป็นยี่สิบห้าแล้วยังหาขึ้นดีอะไรไม่ได้ คราวนี้ชาติทุกข์ในพระอริยสัจจ์เกิดปรากฏแก่ผู้ได้ทุกข์เพราะชาติความเกิดคราวนี้ ยังมีอีกคนหนึ่งเกิดขึ้นในปีฉลู แล้วถึงฉลูอีก แล้วถึงฉลูอีก รวม ๕ รอบนับไปดูจึงรู้ว่า ๖๐ ปี จึงรู้สึกตัวว่าแก่ตกในปูนชรา ตาก็มัวหัวก็มืน หูก็ตึง เส้นเอ็นก็ขัด ท้องไส้ก็ฝืด ผะอืดผะอม ทีนี้ความตงิดว่าเรารู้ตงิด แก่ เราชราอายุถึงเท่านี้ๆ เป็นส่วนเข้าใจว่าชราทุกข์ถึงเราเข้าแล้ว จะกำหนดได้ก็เพราะรู้จักชื่อปีเกิดถ้าไม่รู้ชื่อปีเกิดก็ไม่รู้ว่าตัวแก่เท่านั้นเอง เพราะใจอันเป็นอัพยากฤตจิต ไม่รู้แก่ ไม่รู้เกิด จะรู้ได้ก็ต้องตน กำหนดหมายไว้จึงรู้ การที่จะกำหนดหมายเล่า ก็ต้องอาศัยจำปีเกิดเดือนเกิด วันเกิดของตนก่อน จึงจะกำหนดทุกข์ให้เข้าใจเป็นลำดับปีไป เหตุนี้จึงได้กล่าวว่า ๑๒ นักษัตร เป็นต้นทางของพระอริยสัจจ์ถ้าไม่เดินต้นทางก่อน ก็จะเป็นผู้หลงทางไปไม่ถูกที่หมายเท่านั้น แล้วท่านจึงสำแดงพระอริยธรรม ๔ สัจจ์ โดยปริยายพิจิตรพิสดาร พระอริยสัจจ์ที่ท่านแสดงในครั้งนั้น มีผู้ได้จำนำลงพิมพ์แจกกันอ่านครั้งหนึ่งแล้ว ในประวัติเรื่องนี้จะไม่มีเทศน์ เพราะไม่ประสงค์จะสำแดงพระอริยสัจจ์ ประสงค์จะเขียนแต่ประวัติข้อที่ว่าผู้นิมนต์ลืมคำสั่งสมเด็จเจ้าพระยา ไพล่ไปบอกสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ว่าเทศนา ๑๒ นักกษัตร ท่านจึงวิสัชนาตามคำนิมนต์ ครั้นท่านเห็นไม่ชอบกล นายจะลงโทษบ่าว ฐานเปลี่ยนแปลงคำสั่งคำบัญชา ท่านจึงมีความกรุณาเทศน์

ยกย่องคำผิดของบ่าวขึ้นให้เป็นความดี จึงเทศนาว่า ๑๒ นักษัตร ๑๒ ปีนี้เป็นต้นทางของพระอริยสัจจ์ ควรบุคคลจะรู้ก่อน รวมความว่าท่านเทศน์ทุกข์สัจจ์แล้ว เทศน์สมุทัยอริยสัจจ์ แล้วเทศน์มรรคอริยสัจจ์ จบลงแล้ว ใจสมเด็จเจ้าพระยาก็ผ่องแผ้ว ไม่โกรธทนายผู้นิมนต์พลาด ทนายคนนั้นรอดไป ไม่ถูกด่า ไม่ถูกเฆี่ยน เป็นอันแล้วไปฯ

ครั้นเข้าฤดูบวชนาค ท่านก็บวชนาคเสมอทุกวัด มีผู้เลื่อมใสนิมนต์สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั่งที่พระอุปัชฌาย์ และท่านได้ประทานบรรพชาอุปสมบทแก่หม่อมเจ้าทัดอันเป็นพระบุตรสุดพระองค์ ในพระราชวงศ์ วังกรมหลวงเสนีบริรักษ์ก็ทรงพระผนวชในสำนักสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง หม่อมเจ้าพระทัดพระองค์นี้ภายหลังได้เป็นพระราชาคณะที่หม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์ ภายหลังได้เลื่อนขึ้นเป็นหม่อมเจ้าพระธรรมเจดีย์ เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) พระนคร หม่อมเจ้าพระธรรมเจดีย์ (ทัด) พระองค์นี้ได้ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ผู้เรียบเรียงเรื่องนี้ด้วย ภายหลังทรงเลื่อนจากพระธรรมเจดีย์ ขึ้นเป็นหม่อมเจ้าสมเด็จพระพุฒาจารย์วัดโพธิ์ (เชตุพน) รับพระสุพรรณบัฏในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพพระมหานครฯ

ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ชราภาพมากแล้วท่านไปไหนมา เผอิญปวดปัสสาวะ ท่านออกมาปัสสาวะกรรมหลังเก๋งข้างท้าย แล้วโยงโย่โก้งโค้งข้ามพนักเก๋งเรือกลับเข้าไปในเก๋ง พอถึงกลางเก๋งเรือ จำเพาะคนท้ายทั้ง ๔ ออกแรงกระทุ่มแจวพร้อมกันส่งท้ายเข้าสมเด็จท่านยันไม่อยู่เพราะชราภาพมากเลยล้มลงไปหน้าโขกกระดานเรือปากเจ่อ ท่านก็ไม่โกรธไม่ด่า ท่านอุตส่าห์ขยับลอดศีรษะออกจากเก๋งเหลียวหลังไปว่ากับคนท้ายว่า พ่อจำอย่าเข้าใจว่าพ่อมีแรงแต่พ่อคนเดียวหนาจำ คนอื่นเขาจะมีแรงยิ่งกว่าพ่อก็คงมีจ๊ะ ว่าแล้วก็โยงโย่กลับเข้าเก๋งไปจำวัดอีก คราวนี้หม่อมราชวงศ์เจริญบุตรหม่อมเจ้าทัพในกรมเทวา เป็นศิษย์นั่งหน้าเก๋งไปด้วยจึงได้ยิน หม่อมราชวงศ์องค์นี้ ภายหลังได้เป็นสามเณร เป็นหม่อมราชวงศ์สามเณรเปรียญ ๖ ประโยค ภายหลังได้อุปสมบทในสำนักหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันท์ ภายหลังเลื่อนเป็นพระราชาคณะที่พระราชพัทธเจ้าอาวาสวัดท้ายตลาด ภายหลังเลื่อนเป็นเจ้าอาวาสวัดระฆัง ภายหลังเลื่อนเป็นหม่อมราชวงศ์พระพิมลธรรม ภายหลังเลื่อนเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดระฆัง รับพระสุพรรณบัฏทุกคราวในรัชกาลที่ ๕ฯ

ต่อไปนี้จะได้กลับกล่าวถึง สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) อีกว่า ครั้นถึงปีมะเมียโทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ เป็นปีที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพฯ ที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) มีการประชุมนักปราชญ์ทุกชาติ ทุกภาษาล้วนเป็นตัวสำคัญ ๆ รอบรู้การศาสนาของชาตินั้นฯ

สมเด็จเจ้าพระยา ให้ทนายอาราธนาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไปแสดงเผยแผ่ความรู้ในสิ่งที่ถูกที่ชอบด้วยการโลกการธรรม ในพุทธศาสนาอีกภาษาหนึ่งในชาติของสยามไทย ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ยินคำอาราธนาจึงรับสั่งว่าฉันยินดีแสดงนักในข้อเข้าใจ ทนายกลับไปกราบเรียนสมเด็จพระประสาทว่าสมเด็จฯ ที่วัดรับแสดงแล้วในเรื่องแสดงให้รู้ความผิดถูกทั้งปวงได้ฯ

พอถึงวันกำหนด สมเด็จฯ ที่วัดระฆังก็ไปถึง นักปราชญ์ทั้งหลายยอมให้นักปราชญ์ของไทยออกความก่อนในที่ประชุมปราชญ์ และขุนนางทั้งปวงก็มาประชุมฟังด้วย สมเด็จพระประสาทจึงอาราธนาสมเด็จฯ ที่วัดระฆังขึ้นบัลลังก์ แล้วนิมนต์ให้สำแดงทีเดียวฯ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ออกวาจาสำแดงขึ้นว่า พิจารณา มหาพิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พึมพำทุ้มๆ ครางๆ ไปเท่านี้นานกล่าวพึมพำสองคำเท่านี้สักชั่วโมงหนึ่ง สมเด็จพระประสาทลุกขึ้นจี้ตะโพกสมเด็จฯ ที่วัดแล้วกระซิบเตือนว่า ขยายคำอื่นให้ฟังบ้าง สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็เปล่งเสียงดังขึ้นกว่าเดิมอีกชั้นหนึ่งขึ้นเสียงว่า พิจารณา มหาพิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณาฯลฯ ว่าอยู่นานสักหนึ่งชั่วโมงอีก สมเด็จพระประสาทลุกขึ้นมาจี้ตะโพกสมเด็จฯ ที่วัดอีก ว่าขยายคำอื่นให้เขาฟังรู้บ้างซิ สมเด็จฯ ที่วัดเลยตะโกนดังกว่าครั้งที่สองขึ้นอีกชั้นหนึ่งว่า พิจารณา มหาพิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา อธิบายว่า การของโลกก็ดี การของชาติก็ดี การของศาสนาก็ดี กิจที่จะพึงกระทำต่างๆ ในโลกก็ดี กิจควรกระทำสำหรับข้างหน้าก็ดี กิจควรทำให้สิ้นธุระทั้งปัจจุบันและข้างหน้าก็ดี สำเร็จกิจเรียบร้อยดีงามได้ ด้วยกิจพิจารณาเป็นชั้นๆ พิจารณาเป็นเปาะๆ เข้าไป ตั้งแต่หยาบๆ และปูนกลางๆ และขั้นสูงขั้นละเอียด พิจารณาให้ประณีตละเมียดเข้า จนถึงที่สุดแห่งเรื่อง ถึงที่สุดแห่งอาการ ให้ถึงที่สุดแห่งกรณี ให้ถึงที่สุดแห่งวิธี ให้ถึงที่สุดแห่งประโยชน์ยืดยาวพิจารณาให้รอบคอบทั่วถึงแล้ว ทุกๆ คนจะรู้จักประโยชน์คุณเกื้อกูลตน ตลอดทั้งเมื่อนี้เมื่อหน้าจะรู้ประโยชน์อย่างยิ่งได้ ก็ต้องอาศัยกิจพิจารณาเลือกเฟ้นค้นหาของดีของจริงเด่นเห็นชัดปรากฏแก่คน ก็ด้วยการพิจารณาของคนนั่นเอง ถ้าคนใด สติน้อย ถ่อยปัญญา พิจารณาเหตุผล เรื่องราวกิจการงาน ของโลก ของธรรม แต่พื้นๆ ก็รู้ได้พื้นๆ ถ้าพิจารณาด้วยสติปัญญาเป็นอย่างกลางก็รู้เพียงขั้นกลาง ถ้าพิจารณาด้วยสติปัญญาอันละเอียดลึกซึ้ง ในข้อนั้นๆ อย่างสูงสุดไม่หลับหูหลับตา ไม่งมงายแล้วอาจจะเห็นผลแก่ตนประจักษ์แท้แก่ตนเอง ดังปริยายมา ทุกประการ จบที่ฯ

ครั้นจบแล้ว ท่านลงจากบัลลังก์ ก็ไม่มีนักปราชญ์ชาติอื่นๆ ภาษาอื่นๆ มีแขกแลฝรั่งเป็นต้น ก็ไม่อาจออกปากขัดคอคัดค้านถ้อยคำของท่านสักคน อัดอั้นตู้หมด สมเด็จเจ้าพระยาพยักหน้าให้หมู่นักปราชญ์ในชาติทั้งหลายที่มาประชุมคราวนั้นให้ขึ้นบัลลังก์ ก็ต่างคนต่างแหยงไม่อาจนำออกแสดงแถลงในที่ประชุมได้ ถึงต่างคนต่างเตรียมเขียนมาก็จริง แต่คำของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ครอบไปหมด จะยักย้ายโวหารหรือจะอ้างเอาศาสดาของตนๆ มาแสดงในที่ประชุมเล่า เรื่องของตัวก็ชักจะเก้อ จะต่ำจะขึ้นเหนือความพิจารณาที่สมเด็จฯ ที่วัดระฆังกล่าวนั้นไม่ได้เลย ลงนั่งพยักหน้าเกี่ยงให้กันขึ้นบัลลังก์ใครก็ไม่อาจขึ้น สมเด็จพระประสาทเองก็ซึมทราบได้ดี เห็นจริงตามปริยายของทางพิจารณา รู้ได้ตามชั้น ตามภูมิ ตามกาล ตามบุคคล ที่ยิ่งและหย่อน อ่อนและกล้าจะรู้ได้ก็ด้วยการพิจารณา ถ้าไม่พิจารณาก็หาความรู้ไม่ได้เลย ถ้าพิจารณาต่ำ หรือน้อยวันพิจารณา หรือน้อยพิจารณาก็มีความรู้น้อยห่างความรู้จริงของสมเด็จฯ ที่วัดทุกประการ วันนั้นก็เป็นอันเลิกประชุมปราชญ์ ต่างคนต่างลากลับฯ

ก็และสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์นี้ พูดธรรมสากัจฉากันในสภาการต่างๆ ถ้ามีผู้ถาม ถามขึ้นว่า คำที่เรียกกันว่านิพพานๆ นั้น บางคนเป็นนักแปล ก็แปลตามศัพท์ว่า ดับบ้าง ออกจากเครื่องร้อยรัดบ้าง แปลว่าเกิดแล้วไม่ตายบ้าง ตายแล้วไม่มาเกิดบ้าง ดับจากกิเลสบ้าง ดับไม่มีเศษเป็นนิรินทพินาสบ้าง เลยไม่บอกถิ่นฐาน

เป็นทางเดียวกัน จะยังกันและกันให้ได้ความรู้จักพระนิพพานเป็นเงาๆ หรือรู้รางรางบ้างก็ทั้งยาก จึงพากันหาครือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ในเรื่องใคร่รู้จักนิพพาน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านว่าท่านก็ไม่รู้แห่ง แต่จะช่วยชี้แจงอุปมาเปรียบเทียบให้รู้และเข้าใจเอาเอง ตามเหตุแลผล เทียบเทียมได้บ้างว่านิพพานจะรู้ได้อย่างไร ท่านอุปไมยด้วยหญิงสองคนพี่น้องจ้องคิดปรารภปรารมภ์อยู่แต่การมีผัว อุตส่าห์อาบน้ำทาขมิ้น นุ่งผ้าใหม่ ผัดหน้า หวีผมแปร้ ก็ประสงค์ความรักให้เกิดกับชายผู้แลเห็นจะได้มาสู่ขอเป็นสามีเท่านั้น ครั้นล่วงมาก็สบโชคสบช่องของคนที่สาวมีผู้มีชื่อมีหน้ามาขอ ได้ตกลงแต่งงานร่วมห้องร่วมหอกันแล้ว หญิงผู้ที่เป็นนางน้องสาวก็มาเยี่ยมแล้ว ตั้งวิงวอนเช้าซี้ซักถามว่า พี่จ๋า การที่พี่หลับนอนกับผัวนั้น มีรสมีชาติครึกครื้นสนุกสนานชื่นบานเป็นประการใด จงบอกให้ฉันรู้บ้าง นางพี่สาวก็ไม่รู้แห่งจะนำความรื่นรมย์สมสนิทด้วยสามีนั้น ออกมาตีแผ่เปิดเผยให้น้องสาวสมรู้ตามเห็นตามในความรื่นรมย์แห่งโลกสันนิวาสได้ นางพี่สาวก็ได้แต่บอกว่าน้องมีผัวบ้างน้องก็จะรู้เอง ไม่ต้องถามเอาเรื่องกับพี่หรอกฯ

ครั้นอยู่มาไม่ช้านาน นางผู้เป็นน้องได้สามีแล้วไปหาพี่สาวๆ ถามว่า การหลับนอนรมย์รื่นชื่นใจกับผัวน้องมีความรู้สึกว่าเป็นเช่นไร ลองเล่าบอกออกความให้พี่เข้าใจบ้างซีแม่น้อง นางน้องสาวฉอเลาะตอบพี่สาวทันทีว่า พี่ไม่ต้องเยาะไม่ต้องเยาะ และพี่น้องหญิงคู่นั้นก็นั่งสำรวลหัวเราะกันตามฐานที่รู้รสสังวาสเสมอกัน ข้ออุปมานี้ฉันใดก็ดีพระโยคาวจรกุลบุตรมีความมุ่งหมายจะออกจากชาติจากภพเบื่อหน่ายโลกสันนิวาสเห็นว่าเป็นหม้อต้มหรือเรือนอันไฟไหม้ คิดจะออกจะหนีให้พ้นก็ทำความพยายามแข็งข้อถกเขมรจะเผ่นข้ามให้พ้นจากหม้อต้มสัตว์ และเรือนไฟอันไหม้ลุกลามก็เตรียมตัวทำศีลให้บริสุทธิ์ปราศจากโทษเศร้าหมอง ทำสมาธิตั้งใจตรงจงใจทำสัมมะถะกัมมัฏฐาน ทำปัญญาให้เป็นวิปัสสนาญาณอย่างยิ่งยอด ตัดสังโยชน์ให้ขาดเด็ดแล้วด้วยมีดคมกล้า กล่าวคือ โคตรภูญาณ อนุโลมญาณ มรรคญาณ ทำช่องให้เวิ้งว้างเห็นแสงสว่างปรากฏ พระโยคาวจรกุลบุตรก็กำหนดดวงจิต จิตวางอารมณ์ วางสัญญา วางอุปทานเครื่องยึดถือ ทำลายเครื่องกั้นทั้ง ๕ ละวางได้ขาดประกอบองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตาฟอกใจ คราวนี้ใจกอปรด้วยวิสุทธิ ๗ เมื่อวิสุทธิ ๗ ประการผุดขึ้นแล้ว พระโยคาวจรกุลบุตรก็มาละวิตก ละวิจารณ์ ละปิติ ละสุข ละเอกัคคตา เหลือแต่อุเบกขาญาณดำเนินไป อุเบกขาญาณมีองค์ ๖ ประการเป็นพื้นมโนธาตุ ก็กลายเป็นอัพยากฤตไม่ติดบุญ ไม่ติดบาปต่อไป จะยังมีลมหายใจ หรือหมดลมหายใจมโนธาตุก็ตั้งอยู่ตามตำแหน่งไม่เข้าสิงในเบญจขันธ์ต่อไป เรียกว่า ธรรมธาตุ บริสุทธิ์จำเพาะตน เรียกว่าพระนิพพาน ท่านผู้ได้ถึงท่านรู้กันว่าเป็นเอกันตบรมสุข ไม่ระคนปนด้วยทุกข์ต่อไปท่านไม่ต้องซักถามเช้าซี้ เช่น หญิงทั้ง ๒ ดังสำแดงมา (จบสากัจฉา) ฯ

(จงตริตรองตามความเปรียบเทียบแลกอปรธรรมะต่างๆ ตามความแนะนำมา ก็จะเห็นพระนิพพานได้บ้าง)

ในปลายปีมะเมีย โทศก นี้มา สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้มีลายลิขิตแจ้งแก่กรมสังฆการีว่า จะขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตยกเป็นกิตติมศักดิ์ ด้วยเหตุชราทุพพลภาพไม่สามารถรับราชการเทศน์แลสวดฉันในพระบรมมหาราชวังได้ ได้ทรงพระมหากรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตตกเป็นพระมหาเถรกิตติมศักดิ์ และได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนา หม่อมเจ้าพระ (ทัด) ในกรมสมเด็จพระราชวังหลังขึ้นเป็นพระราชาคณะรองเจ้าอาวาสพระราชทานพระสุพรรณบัฏ มีราชทินนามว่า หม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์มีฐานา ๓ รูป มีนิตยภัตรเดือนละ ๑๖ บาท ค่าข้าวสาร ๑ บาท เป็นผู้ช่วยบัญชากิจการวัดระฆังต่อไป ฯ

ฝ่ายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตั้งแต่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตปลดชรายกเป็นสมเด็จพระราชาคณะกิตติมศักดิ์แล้ว ท่านก็คลายอิสริยยศ บริวารยศ แบกตาลปัตรเอง พายเรือบิณฑบาตเอง จนเป็นที่คุ้นเคยกับอีกกา กาจับบ่ากินอาหารกับท่าน จนท่านพูดกับกาที่ประตูอนงคลีลา (ประตูดิน) กาตัวหนึ่งบอกว่าจะไปวัดมหาธาตุ กาตัวหนึ่งว่าจะไปท่าเตียน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ว่าไปท่าเตียนดีกว่าไปวัดมหาธาตุ เพราะคนเขาทิ้งหัวกุ้งหัวปลาหมักหมมไว้มาก ที่วัดมหาธาตุถึงมีโรงครัวก็จริง แต่ทว่าคนเขาขนเก็บกวาดเสียหมดแล้วจ้ะฯ

เวลาจำวัดอยู่ในกุฏิของท่านที่วัดระฆังนั้น เจ้าขโมยเจาะพื้นกุฏิล้วงเอาข้าวของที่วางเกลื่อนไว้ เจ้าขโมยล้วงไม่ถึง ท่านก็ช่วยเอาไม้เขี่ยของนั้นๆ เข้าไปใกล้มือขโมย เจ้าขโมยลักเข็นเรือใต้ถุนกุฏิ ท่านก็เปิดหน้าต่างสอนขโมยว่าเข็นเบาๆ หน่อยจ้ะ ถ้าดังไปพระท่านได้ยินเข้าท่านจะตีเจ็บเปล่าจ้ะ เข็นเรือบนแห้ง เขาต้องเอาหมอนรองข้างท้ายให้โด่งก่อนจ้ะ ถึงจะกลิ้งสะดวกดี เรือก็ไม่ชำไม่รั่วจ้ะ เลยเจ้าขโมยเกรงใจไม่เข็นต่อไป ฯ

ครั้งเมื่อนางนาคบ้านพระโขนง เขาตายทั้งกลม ปีศาจของนางนาคกำเริบ เขาลือกันต่อมาปีศาจนางนาคมาเป็นรูปคนช่วยผัวจิดน้ำเข้านาได้ จนทำให้ชายผู้ผัวมีเมียใหม่ไม่ได้ ปีศาจนางนาคเที่ยวรังควานหลอนหลอก คนเดินเรือในคลองพระโขนงไม่ได้ ตั้งแต่เวลาเย็นตะวันรอนๆ ลงไปต้องแลเห็นปีศาจนางนาคเดินห่มสีบ้าง โหนตัวบนต้นโพธิ์ต้นไทรบ้าง พระสงฆ์ในวัดพระโขนงมันก็ล้อเล่น จนกลางคืนพระภิกษุสามเณรต้องนอนรวมกัน ถ้าปลีกไปนอนองค์เดียวเป็นต้องปีศาจนางนาครบกวน จนเสียงกร็อกแกร็กอื่นๆ ก็เหมาว่าเป็นปีศาจนางนาคไปหมด จนขั้นนักเลงเที่ยวกลางคืนก็ต้องหยุดเซาลงเพราะกลัวปีศาจนางนาค พวกหมอผีไปทำเป็นผู้วิเศษตั้งพิธีผูกมัดเรียกภูตมันมันก็เข้ามานั่งแลบลิ้นเหลือกตาเอาเจ้าหมอต้องเจ็งมันมาหลายคน จนพวกแย่งชิงล้วงลักปลอมเป็นนางนาคหลอกลวงเจ้าของบ้านกลัวนางนาคเลยมุดหัวเข้ามุ้ง ขโมยเก็บเอาของไปสบาย ค่ำลงก็ต้องล้อมนั่งกองกันยันรุ่งก็มี ฯ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านรู้เหตุปีศาจนางนาคกำเริบเหลือมือหมด ท่านจึงลงไปค้างที่วัดมหาบุศในคลองพระโขนง พอค่ำท่านก็ไปนั่งอยู่ปากหลุม แล้วท่านเรียกนางนาคปีศาจขึ้นมาสนทนากัน ฝ่ายปีศาจนางนาคก็ขึ้นมาพูดจาตกลงกันอย่างไรไม่ทราบลงผลท้ายที่สุดท่านได้เจาะเอากระดูกหน้าผากนางนาคที่เขาฝังไว้มาได้แล้วท่านมานั่งขัดเกลาจนเป็นมัน ท่านนำขึ้นมาวัดระฆัง ท่านลงยันต์เป็นอักษรไว้ตลอด เจาะเป็นปั้นเหน่งคาดเอว ไปไหนท่านต้องเอาติดเอวไปด้วย ปีศาจในพระโขนงก็หายกำเริบซาลง เมื่อสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว.เจริญ) ยังเป็นสามเณรอยู่ในกุฏิสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นางนาคได้ออกมารบกวน ม.ร.ว.เณรๆ ก็ร้องฟ้องสมเด็จฯ ว่า สีกามากวนเขาเจ้าข้า สีกามากวนเขา สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านร้องว่า นางนาคเอ๊ย อย่ารบกวนคุณเณรซี ปีศาจนั้นก็สงบไป นานๆ จึงออกมารบกวน ครั้นท่านชรามากแล้ว ท่านจึงมอบปั้นเหน่งกระดูกหน้าผากนางนาค ประทานไว้กับหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์ มอบหม่อมราชวงศ์สามเณรเจริญให้ไปอยู่กับหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์ด้วย นานๆ นางนาคออกหยอกเย้าหม่อมราชวงศ์สามเณรเจริญ หม่อมราชวงศ์สามเณรเจริญต้องร้องฟ้องหม่อมเจ้าพระพุทธบาทฯ ต้องทรงกริ้วนางนาคว่า เป็นผู้หญิงยิงเรืออย่ามารบกวน คุณเณรจะดูหนังสือหนังหา เสร็จกริ้วก็เงียบไป (เรื่องนี้สำหรับเจ้านายหม่อมราชวงศ์วังหลังเล่าให้ฟัง) ฯ

ส่วนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตั้งแต่ปลดภาระการวัดการสอนให้หม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์แล้ว ส่วน

ตัวท่านก็ไปตามสบาย กับรีบทำพระพิมพ์ ดูให้คนโขลกปูนเพชร และนั่งพิมพ์ไป บางทีไปเยี่ยมป่าช้าวัดสระเกศ เข้าก็บิณฑบาตได้อะไรก็ฉันไปพลาง บางทีเที่ยวสะพายบาตรไปใครใส่เวลาไหน ท่านก็ฉันฉลองศรัทธาเวลานั้น บางทีก็ไปนั่งในโลหะปราสาทวัดราชนัดดาราม ไปคุยกับหลวงพ่อรัตวัดเทพธิดารามบ้างแล้วถูกคอ บางทีไปดูช่างเขียนประวัติของท่านที่ผนังโบสถ์วัดบางขุนพรหมใน ดูให้ช่างก่อๆ พระโต ก่อขึ้นไปจนถึงพระโสณี (ตะโพก) ถึงหน้าขึ้นพระบาทก็ขึ้นนมัสการพระพุทธบาทเสมอทุกปีจนพวกลพบุรี สระบุรีนับถือเอาน้ำล้างเท้าท่านไปเก็บไว้รักษาฝีดาษดีนัก ถึงฝีจะร้ายแรงดาษตะกั่วก็หาย เด็กๆ ที่ออกฝีไม่มีใครเป็นอันตรายเลย เรื่องฝีดาษเป็นดีมาก จนตลอดมาถึงพระโตวัดเกตุไชโยก็ศักดิ์สิทธิ์ในการรดน้ำมันต์รักษาฝีดาษดี ชาวเมืองอ่างทองนับถือมากจนตราบเท่าทุกวันนี้ ฯ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขึ้นนมัสการพระพุทธบาทคราวใด เป็นต้องมีไตรไปพาดที่หัวนาคตีนกระได แล้วนิมนต์พระชักบังสุกุลโยมผู้หญิงของท่านที่เมืองพิจิตรทุกคราวว่านิมนต์บังสุกุลโยมฉันด้วยจ้ะ พระจ๋า แล้วเลยไปนมัสการพระฉายเขามันฑกบรรพตด้วย จนกระเหรี่ยงดงนับถือมากเข้าปฏิบัติ ท่านไปกับอาจารย์วัดครุฑ อาจารย์อื่นๆ บ้าง กลับมาแล้วก็มาจำวัดสบายอยู่ ณ วัดบางขุนพรหมในเป็นนิตยกาล ฯ

แลพระพิมพ์ที่วัดบางขุนพรหมในนั้น เสมียนตราด้วงขอเอาพิมพ์ของท่านไปพิมพ์ปูนแลผงของเสมียนตราด้วงทำตามวุฒิของเสมียนตราด้วงเอง ชาวบ้านบางขุนพรหมปฏิบัติอุปฐากบางทีก็ขึ้นพระบาท หายเข้าไปในเมืองลับแลไม่กลับ คนลือว่าสมเด็จถึงมรณภาพแล้วก็มี ทางราชการเอาโกศขึ้นไป ท่านก็ออกมาจากเมืองลับแล พนักงานคุมโกศต้องเอาโกศเปล่ากลับหลายคราว ฯ

ครั้นท่านกลับลงมาแล้ว ก็รีบพิมพ์พระไป ท่านพระยานิกรบดินทร (โต) ได้ถวายทองคำเปลวมา ท่านก็ปิดพระได้สัก ๔๐๐๐๐ กว่า ทองนั้นก็หมด พระพิมพ์ ๘ หมื่น ๔ พัน คราวนี้เดิมตั้งใจจะถวายสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงปิดทองแต่จะได้ถวายหรือไม่ได้ถวายไม่ได้ความปรากฏ พระธรรมถาวรยังเป็นพระครูปลัดก็ไม่รู้ ผู้เรียงจะซักถามให้ได้ความจริงก็เกรงใจ เพราะเกณฑ์ให้ท่านเล่าเรื่องอื่นๆ มามากแล้ว ฯ

ครั้นถึง ณ วันเดือน ๕ ปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ ปี เป็นปีที่ ๕ ในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพพระมหานครฯ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไปดูการก่อพระโตวัดบางขุนพรหมใน ก็ไปอาพาธด้วยโรคชราภาพ ๑๕ วัน ก็ถึงมรณภาพบนศาลาใหญ่ วัดบางขุนพรหมใน ในเวลาปัจจุบันสมัยวันนั้นสิริรวมชนมายุ ๘๔ บริบูรณ์ เป็นเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามมาได้ ๒๑ ปีบริบูรณ์ รับตำแหน่งที่สมเด็จพระพุฒาจารย์มาได้ ๗ ปีบริบูรณ์ ถ้าจะนับปีตามจันทรคติก็ได้ ๘ ปี นับอายุตามจันทรคติก็ได้ ๘๕ ปี เพราะท่านเกิดปีวอกเดือน ๖ วอกรอบที่ ๗ ถึงวอกรอบที่ ๘ เพียงย่างขึ้นเดือน ๕ ท่านก็ถึงมรณภาพ คิดทดหักเดือนตามอายุโหราจารย์ตามสุริยคตินิยม จึงเป็นอายุ ๘๔ ปีบริบูรณ์ด้วยประการฉะนี้แล ฯ

คำนวณอายุผู้เรียงเรื่องนี้ได้ ๗ ขวบยังไม่บริบูรณ์คือหลักเหลือ ๖ ปีกับ ๓ เดือน เวลาที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ยังอยู่นั้น ผู้เรียงเรื่องนี้ยังอยู่กับคุณเฒ่าแก่กลิ่น ในตึกแถวเต็งแถบข้างทิศใต้ ทางออกวัดพระเชตุพน ในพระบรมมหาราชวังขึ้นในคุณกลิ่นเฒ่าแก่เคยพาขึ้นไปรับพระราชทานเบี้ยจันทร เบี้ยสูรย์ คือเงินสลึงจากพระราชหัตถ์สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็สองคราวได้เคยฟังเทศน์สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็สองคราว ได้เคยเข้ามนัสการ

ท่านก็สองคราว ท่านผูกมือให้ที่พระนั่งทรงธรรม ยังจำได้ว่ามีต้นกาหลงใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง ฯ

ครั้งเมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ถึงมรณภาพที่ศาลาใหญ่ ในวัดบางขุนพรหมในแล้ว ได้รับพระราชทานน้ำสรงศพ ไตรครอง ผ้าขาวเย็บถุง โกศ กลองชนะอภิรมย์ สนมซ้าย ฝีพายเรือตั้งบรรทุกศพ เมื่อเจ้านาย ขุนนาง คุณท้าวเฒ่าแก่พวกอุปฐาก พวกอุบาสก อุบาสิกา ประชาชน ชาวบ้านบางขุนพรหม ปวงพระสงฆ์ สรงน้ำสมเด็จเจ้าโตแล้ว สนมก็กระสันตราสังศพ บรรจุในโกศไม้ ๑๒ เสร็จแล้วก็ยกลงมาที่ท่าริมแม่น้ำเจ้าพระยา ฝีพายหลวงพาลงมาตามลำแม่น้ำ เรือตามก็ตามหลายแม่น้ำ ส่งศพกระทั่งถึงหน้าวัดระฆัง สนมเชิญโกศศพขึ้นบนกุฏิสมเด็จฯ อยู่แถบข้างท้ายวัดริมคลองคูวัดระฆัง ตั้งศพบนฐานเบญจาสองชั้นมือภิรมย์ ๖ คัน มีกลองชนะ ๒๔ จ่าปี ๑ จ่ากลอง พร้อมมีพระสวดพระอภิธรรม มีเลี้ยงพระ ๓ วัน เป็นของหลวง ฯ

วันเมื่อศพสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) มาถึงวัดระฆังวันนั้น ผู้คนมาส่งศพรับศพนมัสการศพนั้นแน่นอัดคับคั่งทั้งผู้ดี ผู้ไพร่ พลเมืองไทย จีน ลาว มอญ ชาวละคร เขมร พราหมณ์ พระสงฆ์ ทุกๆ พระอาราม เด็กวัด เด็กบ้านแน่นไปเต็มวัดระฆัง พระครูปลัดสัมภิพัฒน์ (ข้าง) คือ พระธรรมถาวรราชาคณะ ที่มีอายุ ๘๘ ปี มีตัวอยู่ถึงวันเรียงประวัติเรื่องนี้ได้ตักพระพิมพ์แจกชำร่วยแก่บรรดาผู้มาส่งศพสักการะศพ เคารพศพนั้น แจกทั่วกันคนละองค์สององค์ ท่านประมาณราว สามหมื่นองค์ที่แจกไปและต่อๆ มาก็แจกเรื่อย จนถึงวัดพระราชทานเพลิงและยังมีผู้ขอ และแจกให้อีกหลายปีจนพระหมด ๑๕ กระถางมังกร เดี๋ยวนี้จะหาสักครึ่งก็ไม่มี มีแต่จำเพาะตนๆ และปั้นเหน่งซึ่งเป็นกระดูกหน้าผากของนางนาคพระโขนงนั้นตกอยู่กับหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์ ซึ่งได้เลื่อนขึ้นเป็นพระธรรมเจดีย์ได้เป็นเสด็จอุปัชฌาย์ของผู้เรียงประวัติเรื่องนี้ ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ม.จ.ทัด) ไปครองวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พระนคร จึงได้มอบปั้นเหน่งกระดูกหน้าผากนางนาคพระโขนงให้กรรมสิทธิ์ไว้แก่พระพุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว.เจริญ) เจ้าอาวาสวัดระฆัง แต่ครั้งยังดำรงตำแหน่งพระพิมลธรรมนั้น (ได้ยินแว่วๆ ว่าปั้นเหน่งนั้น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้ถวาย ฯลฯ แล้ว)

และ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ถึงมรณภาพแล้ว

ล่วงมาถึงปีมะเมีย โทศก จุลศักราช	๑๒๙๒	ปี
พุทธศักราชล่วงได้	๒๔๒๓	ปี
รัตนโกสินทรศักราชถึง	๑๔๙	ปี
อายุรัชกาลที่ ๕ เสวยราชย์	๔๓	ปี
รัชกาลที่ ๖ เสวยราชย์	๑๕	ปี
รัชกาลที่ ๗ เสวยราชย์	๖	ปี

คิดแต่ปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ ปี มาถึงปีมะเมีย โทศกนี้ จึงรวมแต่ปีมรณภาพนั้นมาถึงปีมะเมียนี้ได้ ๖๑ ปี กับเศษเดือนวันแลฯ (ได้ลงมือเรียบเรียงแต่วันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ.๒๔๗๓)

พระธรรมถาวร (ข้าง) บอกว่า คำแนะนำกำชับสอนของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้นดังนี้

๑. คุณรับเอาฟันของฉันไว้ ดียิ่งกว่า ๑๐๐ ชั่ง ๑๐๐๐ ชั่ง คุณจะมีความเจริญเอง

๒. คุณใคร่มีอายุยืนยาว คุณต้องไหว้คนแก่

๓. คุณใคร่ไปสวรรค์ นิพพาน และมีลาภผล คุณหมั่นระลึกนึกถึง

พุทธะ พุทธา พุทเธ พุทโธ พุทธัง อรหัง พุทโธ อิติปิโส ภควา นะโมพุทธายะ

ถึงเถรเกษอาจารย์ผู้วิเศษของเจ้าสามกรมว่าดี ก็ไม่พ้น พุทธะ พุทธา พุทเธ พุทธัง พุทโธ อรหัง พุทโธ

ต่อแต่นี้ไป จะขอกล่าวถึงเรื่องพระโต และเรื่องวัดบางขุนพรหมใน ตำบลบางขุนพรหม พระนคร นี้ สักเล็กน้อย พอเป็นที่รู้จักกันไว้บ้าง

เดิมวัดบางขุนพรหมในนี้ เป็นวัดเก่าแก่นาน แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีหรือจะก่อนนั้นก็ไม่แน่ใจ วัดนี้เป็นวัดกลางสวน อยู่ดอนมาก ใครเป็นผู้สร้างก็ไม่ปรากฏนามหรือชาวสวนแถวนั้นจะพร้อมใจกันสร้างไว้ คนเก่าเจ้าทิฐิในการถือวัด ว่าวัดเราวัดเขา ดังเคยได้ยินมา ก็ไม่สู้แน่ใจนัก แต่เป็นวัดเก่าแก่จริง โบสถ์เดิมเป็นเตาเผาปูนกลาย ๆ มีกุฏิฝากระแชงอ่อน มีศาลาโกรงเกรงแต่ลานวัดกว้างดีมีต้นไม้ใหญ่มากครึ้มดี มีลมเหนือ ลมตะวันตก ลมตะวันออก พัดโกรงตรงกรองส่งเข้าสู่โบสถ์แลลานวัดเย็นละเอียดดี เมื่อตั้งเป็นราชธานีแล้วในฝั่งนี้ถึงรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ พระองค์เจ้าอินทร์ในพระราชวังบวรได้ทรงพระศรัทธาปฏิสังขรณ์เปลี่ยนแปลงทรงโบสถ์ เป็นรูปท้องพระโรงงามมีผึ่งผายอ่าโถง ยาว ๕ ห้อง มีมุข ๒ ข้าง ก่ออิฐถือปูนเสร็จและสร้างศาลา ขุดคลองเหนือใต้วัดหลังวัด หน้าวัดเป็นเขตคันทำกุฏิสงฆ์ซ่อมถานเรียบร้อย ฉลองแล้วทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระนั่งเกล้าอยู่หัว จึงมีพระกระแสรับสั่งว่าผู้ที่ถวายวัดของตนเข้าเป็นวัดหลวงนั้น จำเพาะเจ้าของเป็นพระยาพานทอง ถ้าเป็นเจ้าต้องได้รับพระราชทานพานทองก่อน จึงถวายวัดเป็นวัดหลวงได้ ซึ่งพระองค์เจ้าอินทร์ก็ยังหาได้รับพระราชทานพานทองไม่ ได้พานทองแล้วจึงควรถวายวัดของเธอเป็นวัดหลวงได้ วัดนี้คงเป็นวัดราษฎร์ วัดเจ้าอินทร์ บางขุนพรหม

ครั้งถึงปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๘๘ ปี มีราชการสงครามกับเจ้าอนุเวียงจันทร์พระองค์เจ้าอินทร์เจ้าของวัดบางขุนพรหมนี้ ได้โดยเสด็จกรมพระราชวังบวรฯ ขึ้นไปปราบขบถเมืองเวียงจันทร์ มีชัยชนะกลับมาแล้วได้รับพระราชทานพานทองเป็นบำเหน็จความชอบในการสงครามนั้น แล้วพระองค์เจ้าอินทร์จึงทูลเกล้าฯ ถวายวัดนี้เป็นวัดหลวงอีกครั้งหนึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ตำรวจราชองครักษ์และกรมเมืองมาสำรวจชัยภูมิสถานที่ของวัดนี้ตลอดถึงทางพระราชดำเนินในการถวายพระกฐินทานด้วย เจ้าพนักงานทำรายงานถวายตลอด แต่ทางพระราชดำเนินนั้นขัดต่อทางราชการหลายประการ เพราะวัดตั้งอยู่กลางสวนทั้ง ๔ ทิศไม่สะดวกแก่ข้าราชบริพารที่จะโดยเสด็จ จึงมิได้ทรงรับเข้าบัญชีเป็นวัดหลวง พระองค์เจ้าอินทร์ก็ทรงทอดธุระวัดนั้นเสียไม่นำพา วัดก็ชำรุดทรุดโทรงลงอีก และพระองค์เจ้าอินทร์ก็มาสิ้นพระชนม์ไปด้วย จึงท่านพระเสมียนตราด้วงได้มีศรัทธาสละที่สวนขนัดทางหน้าวัด ตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาตลอดขึ้นไปถึงกำแพงวัด แถบหน้าวัดทั้ง ๒ ในปัจจุบันนี้จนจดวัด ถวายเป็นที่กัลปนาบ้าง เป็นหน้าวัดบ้าง เป็นสมบัติของวัดบางขุนพรหม ด้วยพระเสมียนตราด้วง นิยมนับถือ ฟังคำสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงได้อุทิศที่บ้านสวนออกบูชาแก่พระรัตนตรัยในเนื้อที่ ๆ ว่าแล้วนั้น พระเสมียนตราด้วงแลสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงได้ช่วยกันปฏิสังขรณ์วัดบางขุนพรหมในด้วยผลค่าที่กัลปนาตลอดจนมาถึงสร้างพระโต ท่านเสมียนตราด้วงก็ถึงอนิจกรรม สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ถึงมรณภาพ สมภารวัดแลทายกก็ทำโลเลร่องแร่ง

ผลประโยชน์ของวัดก็เสื่อมทรามหายไป วัดก็ทรุดโทรมรกรื้อ ภิกษุที่ประจำในวัดก็ล้วนรุ่มร่ามเลอะเทอะเป็นกดมะตะทั้งปทัด

ครั้นพระมหานครมาสู่ความสะอาดรุ่งเรืองงาม จึงดลพระราชหฤทัยในรัชกาลที่ ๕ นั้นให้ทรงสถาปนาพระมหานครตัดถนนสัญจรให้โล่งลิ่วตลอดถึงกัน หลายชั้นหลายทาง ทะลุถึงกันหมดทุกสายทั้ง ๔ ทิศติดต่อกันไป ทางหน้าวัดบางขุนพรหมก็ถูกตัดถนนด้วยช่วยเพิ่มพระบารมีทางริมน้ำก็ถูกแลกเปลี่ยนที่ทรงสร้างวังลงตรงที่นั้น ๒ วัง ที่ใหม่ของหลวงที่พระราชทานให้แก่วัดบางขุนพรหมนั้น เดี๋ยวนี้ก็ได้ยินว่าหายไปไม่ปรากฏแก่วัดบางขุนพรหม และชาวบ้านเหล่านั้นช่วยกันพยุงวัดนี้มาด้วยผลประโยชน์ส่วนตัวบ้าง ผลประโยชน์ของวัดเกิดในกัลปนาบ้าง ช่วยกันเสริมสร้างพระโตองค์นี้มานานก็ไม่รู้จักจะแล้วได้ ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๗ ในปี พ.ศ.๒๔๗๖ ท่านพระครูเป็นพระธรรมยุติกนิกายมาคิดสถาปนาพระโตองค์นี้ เปลี่ยนแปลงเป็นพระยืนห้ามญาติ พอเป็นองค์ขึ้นสมมติว่าแล้ว นัดไหว้กันไม่ช้าเท่าไรก็เกิดวิบัติขึ้นแก่ผู้ต้นคิด เพราะผิดทางกำหนดในบทหนังสือปฐม ก กา ว่าขืนรู้ผู้ใหญ่เครื่องไม่เข้าการ เพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้น ท่านประพฤติ กาย วาจา ใจ เป็นผู้ใหญ่แท้ ท่านสร้างพระนั่งตอตะเคียนโปรดยักษ์พระปางนี้ไม่มีใครๆ สร้างไว้เลย แต่สยามฝ่ายเหนือลงมาก็หามีผู้สร้างขึ้นไว้ไม่ ท่านจึงคิดตั้งใจและสร้างไว้ ให้ครบ ๑๐๘ ปาง แต่อายุและโอกาสไม่พอแก่ความคิดพระจึงไม่แล้ว ท่านพระครูมาขืนรู้ท่านจึงไม่เจริญกลับเป็นคนเสียกสเป็นคนทรุดเสื่อมถึงแก่ต้องโทษทางอาญา ราชภัยบันดาลเป็น เพราะโลภเจตนาเป็นเค้ามูลจึงพินาศ วิบากผลปฏิสังขรณ์อำนวยไม่ทัน วิบากของโลภแลความลบหลู่ดูหมิ่นผู้ใหญ่ โทษขืนรู้ผู้ใหญ่แรงกว่า อำนวยก่อนจึงเห็นเป็นทิฏฐิธรรมเวทนียกรรมแท้ กลับเป็นบุคคลลับลี้ หายชื่อหายหน้าไม่ปรากฏเหมือนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านก่อสร้างสิ่งซึ่งเป็นถาวรวัตถุขึ้นใดๆ เป็นการเกี่ยวแก่พระพุทธศาสนาแล้วท่านมีจิตใจอันสูงส่งยิ่ง ท่านตรงต่อพระพุทธศาสนาแล้วท่านมีจิตใจอันสูงส่งยิ่ง ท่านตรงต่อพระพุทธศาสนา ตรงต่อพระมหากษัตริย์ ตรงต่อชาติ ล้วนทำให้เกิดประโยชน์โสตถิผลแก่ประชุมชนเป็นอันมากดังสำแดงมาแล้วแต่หนหลัง

และวัดบางขุนพรหมในนี้นั้น สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหารได้สืบเค้าเงื่อนไขได้ทราบเหตุการณ์บ้างว่าเดิมพระองค์เจ้าอินทร์ซ่อมแซมก่อสร้าง เป็นหลักฐานไว้ก่อนสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น) วัดบวรนิเวศ ได้ขนานนามวัดนี้ให้ชื่อว่าวัดอินทรวิหาร (แปลว่าวัดเจ้าอินทร์) ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๗๐ นั้นมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ (ถ้าผู้มีทรัพย์มีอำนาจมีกำลังมีอานุภาพ ได้มาแก้ไขเปลี่ยนแปลงให้เป็นพระนั่งบนตอตะเคียนตามประสงค์ของสมเด็จเจ้าโตได้และทำยักษ์คุกเข่าฟังพระธรรมเทศนาได้ลุสำเร็จปฐมมรรคหายดุร้ายไม่เบียดเบียนมนุษย์ไม่เบียดเบียนพระภิกษุสงฆ์ สามเณรต่อไป ผู้แปลงใหม่ คงมั่งคั่งสมบูรณ์ พูนพิพัฒน์สถาพร ประเทศก็จะรุ่งเรืองปราศจากวิหิงสาอาฆาต พยาธิก็จะไม่บีฑาเลย)

ข้าพเจ้าผู้เรียบเรียงเรื่องราวของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นี้ ได้ทรงจำและเสาะสางสืบค้นฉบับตำรับกะรุ่งกะริ่งและได้อาศัยพึ่งพิงท่านผู้หลักผู้ใหญ่ผู้สูงอายุเล่ากล่าวสืบๆ มาจนมาติดอยู่ในสมองข้าพเจ้า และได้ถือเอาคำของเจ้าคุณพระธรรมถาวร (ช้าง) ผู้มีอายุยาว ๘๘ ปีบ้าง อนุมัติดัดแปลงบ้าง ประมาณบ้าง สันนิษฐานบ้าง วิจารณ์บ้าง เทียบศักราชในพงศาวดารบ้าง บรมราชประวัติแห่งสยามบ้าง พอให้สมเหตุสมผลให้เป็นต้นเป็นปลาย

พิจารณาในรูปภาพที่ฝาผนังโบสถ์วัดอินทรวิหารบ้าง ได้ยกเหตุผลขึ้นกล่าวใช้ถ้อยคำเวยยากรณ์ เป็นคำพูดตรงๆ แต่คงจะไม่หมือนสมเด็จพระเป็นแน่ เพราะคนละยุค คนละคราว คนละสมัย และข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่าคงไม่ผิดจากความจริง เพราะข้าพเจ้าใช้คำตามหลัก เป็นคำท้าว คำพระยา คำพระสงฆ์ คำบ้านนอก คำราชการ คำโต้ตอบทั้งปวงนั้น ข้าพเจ้าเขียนเอง ตามหลักของการแต่งหนังสือ แต่คำทั้งปวงเห็นว่าสมเหตุสมผลแล้ว จึงเขียนลงแต่คงไม่คลาดจากความจริงถ้าว่าไม่ได้ยินกับหูไม่ได้รู้กับตา มากล่าวเล่าสู่กันฟังคล้ายกับเล่านิทานเหมือนเล่าเรื่องศรีธนญชัย เรื่องไกรทอง เรื่องขุนช้างขุนแผน เรื่องอะไรทั้งหมดที่เรียกว่านิทานแล้ว ธรรมดาต้องมีต่อมีเติมมีตัด ไม่ให้ขัดลิ้นขัดหูแต่ไม่ผิดหลักแห่งความจริง เพราะสิ่งที่จริงมีปรากฏเป็นพยานของคำนั้นๆ ถ้าหากว่าอ่านรูดรูดฟังรูดรูดไม่ยึดถือเรื่องราว ก็เห็นมีประโยชน์เล็กน้อยแก่ผู้อ่าน ผู้ฟังบ้าง คือ สอนพูด ถึงเป็นคนโง่ คนบ้านนอก ก็รู้การเมืองได้บ้างไม่เซอะซะต่อไป นักโต้ตอบก็จะได้ทราบหลักแห่งถ้อยคำ นักธรรมะก็พอสะกิดให้เข้าใจธรรมะบ้าง นักเชื่อถือก็จะได้แน่นแฟ้นเข้าอีก นักสนุกก็พอเล่าหัวเราะแก้ง่วงเหงา ถ้าจะถือว่าหนังสือแต่งใหม่ก็ดีเหมือนกัน ถ้าท่านเห็นถ่องแท้ว่าผิดพลาด โปรดฆ่ากาแต้มต่อตัดเติมได้ให้ถูกต้องเป็นดี ฯ

นี่แหละหนาท่านทานบดีที่มีน้ำใจเลื่อมใสศรัทธาเชื่อถือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้อุตส่าห์มาประชุมกันไหว้กราบสักการะพระเกตุไชโยใหญ่โต ในอำเภอไชโยนี้ทุกปีมา พระพุทธปฏิมากรองค์นี้หนา ก็เป็นพระของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้ขอพระบรมราชานุญาตแล้วก่อสร้างไว้ ท่านได้เชิญเทวดาฟ้า เทวดาดิน เป็นผู้เฝ้าพิทักษ์รักษาป้องกันภัยอันตรายไม่ให้มีแก่พระของท่าน จึงถาวรตั้งมั่นมาถึงปีนี้ได้นานถึง ๖๐ ปีเศษล่วงมา ก็ด้วยอำนาจสัตยาธิษฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ผู้มีสัตย์ มีธรรม ทั้งกอปรกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม เป็นฝ่ายบุญฝ่ายกุศล ทั้งระคนข้องอยู่ในภูมิรู้ ภูมิเมตตา ภูมิกรุณา เอ็นดูแก่อาณาประชาชนนิกร ท่านตั้งใจให้ความสุขอันสุนทรและให้สุขสโมสรแก่นิกรประชาชนทั่วหน้ากัน ท่านหวังจะให้มีแต่ความปรีดิ์เปรมเกษมสันต์สารภิรมย์ ให้สมแก่ที่ประเทศเป็นเขตพระบวรพุทธศาสนารักษาพระรัตนตรัยให้ไพบูลย์ ต่อตั้งศาสนาไว้มิให้เสื่อมสูญ เศร้าหมองให้บริสุทธิ์ผุดผ่องสนองพระเดชพระคุณพระพุทธเจ้า อันได้ทรงฟักฟูมใฝ่เฝ้าฝากฝังตั้งพระศาสนาไว้ ของบริสุทธิ์สำหรับพุทธเวไนย พุทธสาวก พุทธมามะกะ พุทธบาท พุทธบิดามารดา แห่งพระพุทธเจ้า จะได้ตรัสไปข้างหน้าในอนาคตกาล นิกรชนจะได้ชวนช่วยกันรักษาศีลบำเพ็ญทานทำแต่การบุญ ผู้สละ ผู้บริจาคจะได้เป็นทุนเป็นเสบียงทางผลที่ทำไว้จะมิได้ระเหิดเริศร้างจางจืดขืดเขื้อ หรือยากจนข้นแค้นเต็มเข็ญเป็นไปในภายหน้า จะได้ทวีศรัทธากล้าปัญญาแหลมหลักอรรคภูมิวิจารณ์จะเกิดบุญจิตุกามตยาญาณหยั่งรู้หยั่งเห็นพระอริยสัจจะธรรม จะได้นำตนให้ข้ามพ้นจากวัฏสงสารได้ก็ต้องอาศัยกุศลวัตรภูมิ ภูมิรู้ภูมิปฏิบัติในปัจจุบันชาตินี้เป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้สำเร็จความสุขความดี ความงามตามวาสนาบารมีในกาลภายภาคหน้า เพราะเหตุนี้สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงได้ชะโลชะลอ หล่อศรัทธาปสันนา ของพระพุทธศาสนิกชนไว้ใหญ่อักโข ตั้งพระไว้จะได้ระลึกนึกถึงพระพุทโธได้ง่ายๆ ต่างคนต่างจะได้ไหว้นมัสการบูชา ทุกวันทุกเวลาราตรีปีไปจะได้สมดั่งพระธรรมที่พระพุทธองค์ทรงตรัสเทศนาสั่งสอนไว้แก่พระสาริบุตรอุตตองค์สาวกว่า "อตีตังนานวาคะเมยยะ นัปปฏิกังเข อะนาคะตัง ยะทะตี ตัมปะหีนันตัง อัปปัตตัญจะอะนาคะตัง ปัจจุปปันนัญจะโยธัมมัง ตัตถะตัตถะวิปสัสะติ อะสังหิรัง อะสังกุปปัง ตังวิทธามะนุพรูหะเย

อัชเชวะกิจจะมาตับปัง โกชัญญา มะระณังสุเว นะหิโนสังคะรันเตนะ มหาเสเนนะ มัจจุนา เอวัง วิหาริมาตาปิง อะโหรัตตะมะตันทิตัง ตังเวภัทเทกะรัตโตติ สันโต อาจิกขะเตมุนีติ" แปลความตามพระคาถาทั้ง ๔ คาถานี้ว่า "บุคคลไม่พึงตามไปถึงเหตุการณ์ที่ล่วงไปแล้ว ๑ บุคคลไม่พึงหวังจำเพาะเหตุผลข้างหน้า อันยังไม่มาถึง บุคคลใดย่อมเห็นชัดเห็นแน่ว่า ธรรมะคือคุณงามความดีในปัจจุบันทันตานี้แล้ว ย่อมทำประโยชน์ในเหตุการณ์นั้นๆ เถิด อะสังหิรัง อะสังกุปปัง ไม่พึงย่อหย่อน ไม่พึงคืนคลายเกียจคร้าน พึงจำเพาะเจาะจงผลประโยชน์นั้นๆ ให้เจริญตามๆ เป็นลำดับไป พึงทำกิจการงานของตนให้เสร็จสุขสำเร็จเสียในวันนี้ จะเฉื่อยชราข้อละทิ้งกิจการงานให้นานวันนั้นไม่ได้ โกชัญญามรณังวสุเว ใครเล่าจะพึงรู้ว่าความตายจะมาถึงในวันพรุ่งนี้ นะหิโนสังคะรันเตนะ มหาเสเนนะ มัจจุนา ความผัดเพี้ยนผ่อนผันของเราทั้งหลายไม่มีต่อด้วยความตายอันมีเสนาใหญ่นั้น คนผู้เห็นภัยมฤตยูราชตามกระชั้นแล้ว ไม่ควรทุเลาวันประกันพรุ่งว่าพรุ่งนี้เถอะมะเรื่องเถอะเราจึงจะกระทำไม่พึงย่อหย่อนเกียจคร้านอย่างนี้รีบร้อนกระทำเสียให้แล้วจึงอยู่ทำไปทั้งกลางวันและกลางคืน ตังเวภัทเทกะรัตโตติ สันโตอาจิกขะเตมุนี นักปราชญ์ผู้รู้ ผู้สงบระงับแล้ว ท่านกล่าวบอกว่าบุคคลผู้หมั่นเพียรกระทำนั้นว่า เป็นบุคคลมีราตรีเดียวเจริญด้วยประการดังนี้"

ถ้าจะอธิบายตามความในพระธรรมเทศนาในพระคาถาที่แปลมาแล้วนี้ให้เข้าใจตามภาษาชาวบ้าน ต้องอธิบายดังนี้ว่า คำหรือเรื่องหรือสิ่งหรือเหตุการณ์ก็ตาม ถ้ามันล่วงเลยไปเสียแล้ว มันสายไปเสียแล้ว มันบ่ายไปเสียแล้วเรียกว่าอดีตล่วงไปแล้วอย่าให้ไปตามคิดตามหาถึงมัน จะทำความเสียใจให้ ท่านจึงสอนไม่ให้ตามคิด สุภาษิตก็ว่าไว้ว่า อย่าฟื้นฝอยหาตะเข็บให้เจ็บใจ อย่าตามคิดถึงมัน ทำเป็นไม่รู้ไม่ชี้เสียจะดีกว่า ถึงเรื่องราวเหตุผลข้างหน้าหรือมีคนผู้กล่าวมาส่อถึงเหตุผลข้างหน้า ว่าเมื่อนั้นเมื่อนั่น จะให้นั่นจะให้นั่นทำนั่นทำนั่นให้ กล่าวอย่างนี้เรียกว่าอนาคตเหตุ ท่านว่าอย่าพึ่งจำนง อย่าหวังใจ อย่าวางใจในการข้างหน้าจะเสียใจอีกก็จะเหนื่อยเปล่าด้วย เพราะไม่จริงดังว่าสุภาษิตก็ว่า ไม่เห็นน้ำตัดกระบอก ไม่เห็นกระรอกโก่งกระสุนหน้าไม้ สายกระสุนจะล้า คันกระสุนจะอ่อน คนเราถ้าเชื่อการข้างหน้า ทำไปเพราะหวังและสำคัญมั่นใจ มุ่งหมายว่าจริงใจ ถ้าไปถูกหลอกถูกล่อเข้า จะเสียใจแห้งใจ อ่อนใจเหนื่อยเปล่าเหตุนี้ ท่านจึงสอนว่าอย่าหวังการข้างหน้า ในปัจจุบันชั่ววันหนึ่งๆ นี่แหละควรพึงกระทำให้เป็นผลประโยชน์ไว้สำหรับเกื้อกูลตน ทำบุญทำกุศลไว้สำหรับตนประจำตัวไว้สม่ำเสมอทุกวันทุกเวลา ถึงโดยว่าข้างหน้า ภพหน้า โลกหน้าจะมีหรือไม่มีเราก็ไม่วิตก เพราะเราไม่ทำความผิดความชั่วความบาปไว้ เราไม่เศร้าไม่หมอง เมื่อเราทำตนให้บริสุทธิ์ ทำตนให้มั่นคง ทำตนให้มีคนรักคนนับหน้าถือนาม เราก็ไม่หวาดไม่ไหวต่อการขัดสน เรารับจ้างเขาทำงาน เรารีบทำให้เขาแล้วตามกำหนด เจ้างานก็ต้องให้ค่าจ้างรางวัลเราตามสัญญา ถ้าเราจะขอรับเงินล่วงหน้านายจ้างก็ไม่รังเกียจ หยิบให้เราทันทีทันงานเพราะนายจ้างเชื่อว่าเราหมั่นทำงานของท่านจริงไม่ย่อหย่อนผ่อนผัดวัน ถ้าว่าเป็นงานของของเราเองรีบทำให้แล้วไม่ผัดเพี้ยนเปลี่ยนเวลาก็ยิ่งได้ผลความเจริญ เมื่อการงานการเงินของเราพอดีพอแล้วพอกินพอใช้ เราก็มีโอกาสมีช่อง ที่จะแสวงหาคุณงามความดีทำบุญทำกุศลสวดมนต์ไหว้พระได้ตามสบายใจ เมื่อเราสบายใจไม่มีราคีไม่มีความขัดข้องหมองใจ ไม่เศร้าหมองใจแล้ว เราก็ยิ่งมีสง่าราศีดีขึ้น เป็นที่ชื่นตาของผู้ที่เราจะไปสู่มาหา ผู้รับก็ไม่กินแหนงรังเกียจรำคาญเพราะตนของเราบริสุทธิ์ ไม่รบกวนหยิบยืมให้เจ้าของบ้านรำคาญใจทำได้ดังนี้แหละจึงตรงต่อพระพุทธศาสนา ตรงกับคำในภัทเทกะรัตตะคาถาว่า ตัง

เวภัทเทกะรัตโตติ ว่าคนทำตนให้เป็นที่พึ่งของตนได้ ดังสำแดงมาจึงมีนามกล่าวว่าผู้นั้นมีราตรีคืนเดียวเจริญ

ถ้าเป็นบรรพชิตเล่า ก็จงทำให้เจริญคือ อย่าเกียจ อย่าคร้าน การเล่า การเรียน การประพฤติ การปฏิบัติ การสงเคราะห์ ตระกูลชอบด้วยธรรมวินัย อย่าประทุษร้ายตระกูลให้ผิดต่อธรรมวินัย ให้ชอบด้วยพระราชกฤษฎีกา กฎหมายบ้านเมืองท่านสำหรับวันหนึ่งๆ แล้ว ก็อาจได้รับความยกย่องนับถือลือชา มีสักการะสัมมานะเสมอไปตามสมควร พระมหามุนีก็ทรงขี้ชวนให้นิยมชมว่า ดัง เวภัทเท กะรัตโต ว่าท่านผู้นั้น มีราตรีเดียวเจริญ บุคคลใด ถ้าถูกพระอริยเจ้าผู้เป็นอริยนักปราชญ์ สรรเสริญแล้วก็หวังเถอะว่า คงมีแต่ ความสุข ความเจริญทุกวันทุกเวลา หาความทรุดเสื่อมบ่มิได้ ถ้ายิ่งเป็นผู้เข้าใกล้ไหว้กราบ นมัสการบูชาสักการะ เชื่อมั่นถือมั่นในสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้ช่วยกันพร้อมใจกัน นมัสการสักการะบูชาพระโตของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้างไว้เป็นฐานเช่นนี้ ผู้บูชาสักการะนมัสการ ก็ได้ชื่อว่ากตัญญูกตเวทีต่อองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหมือนกัน เหตุว่าพระพุทธองค์ทรงตรัสกำชับกับพระอานนท์เถระเจ้าไว้ว่า ผู้ใดเลื่อมใสประสาทะศรัทธา ใคร่บูชาพระตถาคตด้วยความซื่อสัตย์กตเวที "ปฏิมาโพธิรุกขาถูปาจะชินะธาตุโย จตุราสีติสหัสสธัมมักขันธาสุเทสิตา" ให้บุคคลผู้นั้นบูชาสักการะนอบน้อมพร้อมด้วยกาย วาจา ใจ ให้ลึกซึ้ง แล้วบูชาซึ่งพระปฏิมากร ๑ ไม้พระมหาโพธิที่นั่งตรัสรู้ ๑ พระสถูปเจดีย์ที่บรรจุเครื่องพุทธไภคแลอุทเทศเจดีย์ที่ทำเทียมไว้ ๑ ซึ่งพระสารีริกธาตุของพระศาสดาคือ กระดูกของพระพุทธเจ้า ๑ พระคัมภีร์ที่บรรจุพระธรรมขันธ์แปดหมื่นสีพันพระธรรมขันธ์ ๑ วัตถุทั้ง ๕ ประการนี้ เป็นที่สมควรสักการะบูชาของผู้ที่มุ่งหมายนับถือ เป็นบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ คือ ทานมัย ๑ ศีลมัย ๑ ภาวนามัย ๑ ทิฏฐุชุมัย ๑ อปัจจายนมัย ๑ ไวยาวัจจมัย ๑ เทศนามัย ๑ ปัตติทานมัย ๑ ปุญญัตตานุโมทนามัย ๑ สะวนมัย ๑ ทั้ง ๑๐ ประการนี้ บังเกิดเป็นที่ตั้งของบุคคลผู้ที่ไหว้นบเคารพบูชา เมื่อทำเข้า บูชาเข้า ฟังเข้า แสดงเข้า ขวนขวายเข้า อ่อนน้อมเข้า ให้ทานเข้า ภาวนาเข้า เห็นตรงเข้า เพราะอาศัยเหตุที่พระเกตุไชโยนี้ ก็เป็นบุญล้ำเลิศประเสริฐวิเศษเห็นทันตาทันใจก็มีปรากฏเป็นหลายคนมาแล้ว ถ้าได้สร้างเรื่องราวประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ให้เรื่องนี้ไว้สำหรับเป็นความรู้ ไว้สำหรับบ้านเรือนสืบบุตรหลานเหลนโหลนไปอีกก็ได้ชื่อว่า กตัญญูรู้พระคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เหมือนได้นั่งใกล้สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้บุญเพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้สุขสวัสดิมงคลเพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้สดับตรับฟังเพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้รู้จักศาสนาแน่นอนเพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เหตุนี้ควรแล้วที่สาธุชนทั้งปวง จะช่วยกันสร้างประวัติเรื่องของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไว้เชิดชูเฉลิมพระเกียรติคุณของท่าน เพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์โน้น เป็นพระควรอัศจรรย์ ควรรู้ ควรฟัง จรรยา อาการ กิริยา ท่าทาง พูด เจรจาโต้ตอบปฏิบัติ ก่อสร้างแปลกๆ ประหลาดกว่าพระสงฆ์องค์อื่น เทียมหรือเหมือนหรือยิ่งด้วยวุฒิปฏิหาริย์ต่างๆ ไม่ใคร่จะมีใคร่รู้จักทั่วแผ่นดินเหมือนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไม่ใคร่จะเคยได้ยินเป็นแต่ธรรมดาเรียบๆ ก็พอมีบ้าง

ถ้าท่านได้ช่วยกันสร้างเรื่องประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไว้อ่านรู้ดูฟังสำหรับบ้านเรือน และตู้หนังสือของท่านแล้ว ท่านจะมีอานิสงส์ทำให้ท่านผ่องแผ้วพ้นราคีจะมีแต่ทางสุขสวัสดีเท่ากับมียันต์ชื่อว่ามหามงคลจะกำจัดอุปัทวันตรายแลภัยจัญไรเป็นต้น ไม่มีมายาบีฑาท่านได้เลยสมด้วยพระบาลีท่านรำพันเฉลยไว้ ว่า "สัพพิเรวะสะมาเสถะ สัพพิกุพเพถะสัณฑวิง สะตังธัมมะ ภิญญายะ สัพพะทุกขา ปะมุจจะติ" ดังนี้ มีความว่าให้บุคคล

พึงนั่งใกล้ด้วยสัปปุรุษ คนดีพร้อม ๑ ให้บุคคลพึงทำความคุ้นเคย รักใคร่ไต่ถามสนทนาด้วยท่านผู้เป็นสัปปุรุษคนดี ๑ ได้ฟังคำชี้แจงของสัปปุรุษอย่างแน่นอน ก็จะรู้เท่ารู้ธรรมของสัปปุรุษคนดีพร้อมย่อมพ้นทุกข์ยากลำบากทั้งปวง

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์โน้น ท่านเป็นสัปปุรุษเที่ยงแท้ผู้หนึ่ง เพราะตั้งแต่ต้นจนปลายท่านมิได้เบียฬตนและเบียฬผู้อื่น ให้ได้ความทุกข์ยากลำบากเลยแม้แต่สักคนเดียว ตั้งแต่เกิดมาเห็นโลกจนตลอดวันมรณภาพ จนถึงปัจจุบันเดี๋ยวนี้ก็ยังมีพระโตตั้งไว้ให้เป็นที่ไหว้ที่บูชาแก่บรรดาพุทธศาสนิกชนคนทุกชั้นได้รำพันนับถือไม่รู้วาย ควรที่ท่านทายกทั้งหลายจงพร้อมกันสร้างหนังสือประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้นไว้คนละเล่มเทอญ

จบบันทึกประวัติของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ฉบับของมหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา ซึ่งเป็นฉบับที่รวบรวมโดย ม.ล.พระมหาสว่าง เสนีย์วงศ์ ณ อยุธยา ได้รวบรวมขึ้นปี พ.ศ.๒๔๗๓ ตามคำโคลงตอนท้ายดังนี้

ประวัติคัดข้อย่อ	คำขาน
สมเด็จพุฒาจารย์	เจอดไว้
โต, นามชื่อเดิมจาน	จารึก เรื่องมี
เชิญอ่านเชิญฟังให้	ท่องแท้แปลความ
ลงมือที่สิบห้า	กรกฎ
วันที่สามกันย์หมด	แต่งแก้
พ.ศ. ล่วงกำหนด	สองสี่ เจ็ดตรี
เดือนหนึ่งมีเศษแท้	สิบเก้าวันตรง

ชีวประวัติ อันประเสริฐเลิศล้ำของเจ้าประคุณ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สำนักวัดระฆังโฆสิตาราม ที่ปรากฏในบันทึกนี้จะเห็นได้ว่าเจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านได้สำแดงอภินิหารอย่างประจักษ์ตา พอที่จะนำมาประมวลให้เห็นเด่นชัด ถึงอิทธิปาฏิหาริย์ของท่านอย่างมิต้องเคลือบแคลงสงสัยซึ่งไม่มีเกจิอาจารย์ท่านใดจะสำแดงได้เสมอเหมือน ดังจะนำมาบรรยายโดยสังเขปเป็นเรื่องๆ ไปโดยเฉพาะ พอเป็นเครื่องเพิ่มพูนศรัทธาปสาทะ และประเทืองความเชื่อมั่นในความเป็นปูชนียบุคคลผู้วิเศษสุดของท่าน ในเมืองไทยของเรานี้ อีกทั้งยังเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวในยามที่บ้านเมืองของเราในปัจจุบันนี้ต้องการที่พึ่งทางใจ เป็นป้อมปราการอันแข็งแกร่งแห่งความอยู่รอด ปลอดภัยให้กับประเทศชาติอันเป็นที่รักยิ่งของพวกเราชาวไทยทุกคน

บุษยเทพย์ (นามปากกา). **ชีวประวัติ อภินิหาร พระคาถาชินบัญชรของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังฯ.** กทม. : สำนักพิมพ์อักษรสวรรค์, ๒๕๒๙

อภินิหาร สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)

อภินิหารอันยิ่งใหญ่ของเจ้าประคุณสมเด็จฯ ถอดออกมาจากบันทึกเป็นเรื่องๆ ไป โดยสังเขปดังต่อไปนี้

เรื่องที่ ๑ ปราบจรเข้

เมื่อครั้งท่านยังเป็นสามเณรโตออกเดินทางจากวัดใหญ่ไปทางแม่น้ำชัยนาท เพื่อศึกษาพระปริยัติธรรมเพิ่มเติม ท่านออกเดินทางโดยเรือเป็ดแจวมาได้สองคืน ก็มาถึงท่าเรือวัดชัยนาทเป็นเวลากลางคืน คนเรือจัดการจอดเรือเรียบร้อยแล้ว จึงอาบน้ำชำระกายเสร็จสรรพก็เข้าพักผ่อนหลับนอนในเรือทั้งสามคน

พอรุ่งเช้ามีจรเข้ใหญ่โผล่ขึ้นที่ท่าน้ำ คนบนเรือริมตลิ่ง ๓ คน มีแม่ลูกและผู้หญิงสูงอายุลงอาบน้ำหน้าบันได บ้านแต่เวลาเข้าแลเห็นจรเข้ลอยตัวขึ้นจะไปคาบคนนอนหลับที่หัวเรือใหญ่ จึงพากันตกใจกลัว ร้องตะโกนโวยวายขึ้น คนเรือที่นอนถัดออกไป ได้ยินเสียงร้องตะโกนบอกเอะอะโวยวายจึงตกใจตื่นขึ้น เห็นจรเข้ขึ้นตรงหัวเรือ รีบลุกขึ้นโยงโย่จับบั้นเอวคนที่นอนหลับอยู่ที่หัวเรือโดยไม่รู้ตัวว่าอันตรายกำลังจะย่างกรายมาถึง รีบลากเอาตัวถดถอยมาเพื่อจะให้พ้นจากปากจรเข้ ฝ่ายสามเณรโตที่อยู่ในเรือเมื่อเผชิญกับเหตุการณ์คับขันเช่นนั้น ท่านมิได้ตกใจรีบสำรวมจิตเจริญภาวนาคาถาอาคมอันศักดิ์สิทธิ์ อันท่านได้เล่าเรียนมาเป่าไปที่จรเข้ใหญ่นั้นทันที ทันใดนั้นมหัศจรรย์ก็บังเกิดขึ้นแก่คนทั้งหลาย จรเข้ใหญ่ซึ่งพยายามจะคาบเอาคนเรือเอาไปกินให้จงได้ตัวนั้นก็พลันตกอยู่ในสภาพจังงัง ปากที่จะงับกลับอ้าไม่ออกลอยตัวนิ่งเฉยอยู่จมก็ไม่ลง ไม่ว่ายไม่ฟาดหางทั้งสิ้นดูกิริยาอาการอ่อนมาก คนทั้งหลายหายตกตะลึงและคลายความหวาดกลัวจรเข้ใหญ่ตัวนั้น สามเณรโตท่านมีจิตเมตตาจึงคลายมนต์ จรเข้จึงเริ่มเคลื่อนไหวได้ รีบดำน้ำหนีไปในบัดดลนั้นเอง เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นครั้งนี้ทุกคนพากันตระหนักถึงวิทยาคมสามเณรโตทันที เพราะจรเข้ตัวนั้นกำลังจะคาบเอาคนแจวเรือไปกินอยู่รอมมะร่อทีเดียว แต่เหตุไฉนมันจึงรั้งอยู่เพียงแค่นั้น เพราะเมื่อสามเณรโตท่านเป่ามนต์ออกไปก็สามารถช่วยคนเรือผู้นั้นให้รอดชีวิตจากปากจรเข้ไปได้

เรื่องที่ ๒ ปราบเสือ

เมื่อครั้งเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์โตในฐานะที่เป็นนักเทศน์ผู้ยิ่งใหญ่ ท่านได้รับพระบรมราชโองการโปรดให้เดินทางออกจากประเทศสยาม ไปแสดงธรรมโปรดพระเจ้าแผ่นดินเขมรที่ประเทศเขมร ท่านจึงออกเดินทางไปพร้อมด้วยพระฐานา ๔ รูป ไปลงเรือชื่อสยามูปสดมภ์ เจ้าพนักงานไปส่งท่านจนถึงเมืองจันทบุรี จากนั้นท่านก็ขึ้นเกวียนเดินทางต่อไปเมืองตราด เมื่อไปถึงหมู่บ้านแห่งหนึ่งแขวงเมืองตราดผ่านตำบลที่ขึ้นชื่อลือชาว่ามีเสือดุมาก ไม่มีผู้ใดกล้าเดินทางผ่านทางเปล่าเปลี่ยวเส้นนั้น ขณะนั้นเป็นเวลาสนทยาจะใกล้ค่ำเข้าไปรอนๆ แล้ว เสือ

ลายพาดกลอนตัวใหญ่เผ่นออกมาขวางหน้าเกวียนอย่างผงาดท้าทาย คนนำทางที่อยู่ข้างหน้าเกวียนก็เป็นคนใจถึงมือดีกล้าหาญที่คัดเอามาแล้ว เขาเอาไม้พลองตีสู้กับเสือเพื่อที่จะขับไล่เสือไปให้พ้นทาง แต่เสือมันแยกเขี้ยวอย่างน่าสะพรึงกลัวคำรามเสียงสนั่นป่าเข้าใส่ มันรุกขนาบคนนำทางผู้ใช้พลองเป็นอาวุธสู้พลางถอย พลางถอยหลังร่นมาเรื่อยๆ จนมาถึงหน้าเกวียนสมเด็จฯ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ท่านเห็นเสือร้ายตัวนั้นดุมากจะทำอันตรายคนนำทางของท่าน ท่านจึงบอกว่าไม่ต้องกลัวเสือตัวนี้ไว้เป็นภาระของฉันเอง ฉันจะจัดการสยบมันเอง ว่าแล้วท่านก็ลงจากเกวียนเหมือนไม่มีอะไรเกิดขึ้น ไปคุมเชิงเสือตัวนั้น เป็นที่น่าอัศจรรย์ที่ว่าเสือตัวนั้นพอเห็นท่าน มันก็พลันสงบไปทันที ไม่ส่งเสียงแสดงอาการดุร้ายอีกต่อไปหมดฤทธิลงหมอบเฉยอยู่เบื้องหน้าท่านดุจแมวเชื่องๆ ตัวหนึ่ง ท่านให้คณะของท่านไปรอท่านอยู่เบื้องหน้า และคืนนั้นทั้งคืนเสือตัวนั้นไม่ไปไหน อยู่เฝ้าท่านทั้งคืนจนรุ่งสว่างเหมือนเป็นสัตว์เลี้ยงของท่านตัวหนึ่ง ครั้นเวลารุ่งเช้าท่านก็เอ่ยปากบอกลาเสือ และให้มันเข้าป่าไป ซึ่งเสือร้ายตัวนั้นก็ทำตามที่ท่านสั่ง จากนั้นท่านก็เดินทางไปสมทบกับพวกที่รอท่านอยู่ข้างหน้า พากันเดินทางสู่กรุงกัมพูชาต่อไป

เรื่องที่ ๓ ปราบพายุ

เมื่อคราวมีงานสมโภชพระราชวัง ซึ่งตั้งอยู่บนภูเขามไหศวรรย์ เมืองเพชรบุรี เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์โตท่านได้รับนิมนต์ให้เดินทางไปในงานสมโภชครั้งนั้นด้วย ท่านออกเดินทางไปขึ้นเรือญวน ๔ แจว เพื่อออกทะเลทางปากน้ำบ้านแหลม ในวันนั้นเองทะเลที่สงบเกิดมีพายุ คลื่นลมจัดมาก ในเวลาเช่นนั้น ชาวประมงไม่มีใครกล้าออกเรือหาปลาด้วยเกรงว่าพายุจะทำให้เรืออัปปาง เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านมิได้หวั่นเกรงพายุแม้แต่น้อย มิใยว่าชาวบ้านในอ่าวบ้านแหลมจะพากันห้ามปรามมิให้ท่านออกเรือเดินทางไปกลัวว่าเรือจะล่ม ท่านบอกว่าท่านไปได้ไม่เป็นไรหรอก พอออกเดินทางตัวท่านออกไปยืนอยู่ที่หน้าเก๋งเรือ เอาพัชนีใบตาลโบกห้ามลมอยู่ไปมา สำรวมสมาธิบริกรรมไปพลางเพื่อห้ามลม เป็นที่น่าอัศจรรย์ยิ่งนัก ลูกคลื่นที่โตใหญ่กว่าเรือของท่านมากสามารถบังเรือท่านมิดแต่กลับมิได้กระแทกกระทั้นเรือของท่านให้โคลงเคลงจนถึงขั้นจะล่มจมไป ทางข้างหน้าเรือกลับเปิดเป็นช่องทางราบเรียบให้เรือสามารถแล่นไปได้ตลอด แม้ว่าน้ำสองข้างเรือจะปั่นป่วน ลูกคลื่นข้างลำเรือใหญ่โตสูงชันเป็นตลิ่งไปทีเดียว พระที่ร่วมเดินทางไปด้วยได้เห็นเป็นที่อัศจรรย์ยิ่งนัก สมเด็จพระพุฒาจารย์โต ท่านยืนโบกพัดเฉย คนแจวเรือก็แจวไปเป็นปกติด้วยความเชื่อมั่นในวิชาเวทมนต์อันขลังของท่าน เรือสามารถแล่นไปจนกระทั่งเข้าปากน้ำเมืองเพชร ชาวปากอ่าวเมืองเพชรพากันประหลาดใจมากว่าท่านมาได้อย่างไรกัน ในเมื่อทะเลคลั่งเป็นบ้าอย่างนี้ และเกิดยำเกรงบารมีของท่านมากเพราะคลื่นลมปั่นป่วนขนาดนั้นไม่มีเรือลำใดรอดมาได้ ต่างพากันยกมือท่วมหัวกราบกรานสรรเสริญคุณวิเศษของท่านที่ฝ่าคลื่นฝืนลมมาได้โดยสวัสดิภาพปราศจากเภทภัยอันตรายใดๆ ทั้งสิ้น

ครั้งหนึ่งสมเด็จท่านไปสวดมนต์ที่วังกรมเทวาฯ พอเรือแล่นไปถึงท้ายวังก็เกิดพายุใหญ่ฝนกระหน่ำลงมาห่าใหญ่คลื่นลมในลำแม่น้ำพัดแรงจัดมากท่านนึกสนุกอยากจะลองวิชชาของท่าน ท่านจึงเอาโอ่ตันเถามาใบหนึ่ง จุดเทียนติดปากโอแล้วปล่อยให้ลอยน้ำไป พลางท่านเดินเตโชกสินบังคับมิให้เทียนดับ ก็ปรากฏว่าโอใบนั้นลอยตามละลอกคลื่นโคลงไปโคลงมา เทียนก็ติดลุกแวบวาบไปจนสุดสายตาสู้แรงลมที่พัดจัดได้โดยมิได้ดับ พระที่ไปด้วยรู้สึกอัศจรรย์มาก

เรื่องที่ ๔ ปราบผีปีศาจ

ครั้งหนึ่งที่หมู่บ้านตำบลพระโขนง มีผู้หญิงคนหนึ่งชื่อนางนาค ตั้งครรภ์แล้วออกลูกตายทั้งกลม วิญญาณที่สิงครรภ์นั้นเป็นดวงวิญญาณของปีศาจร้าย มันล่องลอยมาจากแดนสนธยาอันไกลโพ้น จึงทำให้นางนาคกลายเป็นปีศาจที่ดุร้ายมาก หลอกหลอนผู้คนแถบถิ่นนั้นจนกลัวลานไปหมดทั้งบาง เล่าลือกันว่าปีศาจนางนาคปรากฏตัวออกมาเป็นรูปคนช่วยผัวิดน้ำเข้านาก็ได้ จนทำให้ชายผู้ผัวไปมีเมียใหม่ไม่ได้ ปีศาจนางนาคเที่ยวได้รังควานหลอกหลอน คนเดินเรือในคลองพระโขนงไม่ได้ เพราะตั้งแต่เวลาเย็นตะวันรอนๆ ลงไป ต้องแลเห็นปีศาจนางนาคเดินห่มผ้าสีฉูดฉาดตา โหนตัวบนต้นโพธิ์ต้นไทร พระสงฆ์องค์เจ้าในวัดพระโขนงถูกมันล้อเล่น จนกลางคืนพระภิกษุสามเณรต้องนอนรวมกัน ถ้าปลีกไปนอนองค์เดียวเป็นต้องถูกปีศาจนางนาครบกวนให้เกิดความกลัว จนขั้นเสียงดังก็อกแก๊กอื่นๆ ก็เหมาว่าเป็นปีศาจนางนาคมาแล้วไปหมด บรรดาพวกนักเลงหัวไม้กลางคืนก็ต้องหยุดเมาซบเซาลง เพราะกลัวปีศาจนางนาคเล่นงาน พวกพ่อมดหมอผีถือดีทำตัวเป็นผู้วิเศษตั้งพิธีผูกมัดเรียกภูมิมัน มันก็เข้ามานั่งแลบลิ้นเหลือกตาหลอกเอาต้องเผ่นหนีไปหลายต่อหลายคน พวกขโมยก็สวมรอยขึ้นบ้านขโมยของไปอย่างสบายเกิดเดือดร้อนกันไปทั่ว ค่ำลงก็ต้องล้อมต้องนั่งกองกันยังรุ่งก็มี

เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์โตท่านได้สดับเรื่องราวเดือดร้อนของพระเณรและชาวบ้านที่เกิดขึ้นจากปีศาจนางนาคตนนั้น หรือว่าบางทีอาจจะมีผู้มานิมนต์ท่านไปปราบมันก็ได้ เพราะในเวลานั้นไม่มีพระอาจารย์องค์ใดที่มีวิชาอาคมขลังเท่าเทียมท่าน ดังนั้นด้วยดวงจิตที่เปี่ยมไปด้วยความเมตตากรุณาสงสารคนทั้งหลายที่อยู่แถวพระโขนง ท่านจึงลงไปค้างแรมที่วัดมหาบุศย์ในคลองพระโขนงนั้น พอถึงเวลากลางคืนดึกสงัด ท่านตรงไปยังหลุมฝังศพของนางนาคท่ามกลางเสียงหอนอันโหยหวนที่ดังขึ้นลั่นทุ่ง หอนรับกันเป็นทอดๆ อย่างน่าหวาดกลัว เพราะสุนัขมันจะหอนเมื่อมันสัมผัสกับกลิ่นอายของภูตผีปีศาจ และสัมผัสกับบรรยากาศที่ทึบๆ ทึมๆ วังเวง แล้วยังมีเสียงนกผีที่แสกร้องสยองขวัญ ซึ่งโบร่ำโบราณถือว่านั่นคือ "อาศน์พระยม" ห้ามร้องทักเด็ดขาด กับมีลมพายุที่พัดโหมกระหน่ำมา อันเป็นฉากต้อนรับข่มขวัญของปีศาจนางนาคผู้ยังไม่รู้ฤทธิเดชของสมเด็จท่าน ท่านนึกปลงอนิจจังจึงตรงไปนั่งที่ปากหลุม ณ ที่ซึ่งคณาจารย์หมอผีต่างๆ พากันขันอาสาปราบนางนาค แต่ตรงกันข้ามกลับถูกนางนาคปราบกระเจิงไปหมด เวลาเคลื่อนคล้อยไปสักครู่หนึ่ง ปีศาจนางนาคที่ถูกท่านใช้มนต์เรียกก็มาปรากฏตัว เมื่อได้เผชิญหน้ากันก็เป็นการแน่นอนที่นางนาค จะต้องพยายามเล่นงานท่านดุจดังมันกระทำกับคนอื่นๆ มาจนย่ามใจแล้ว แต่ทว่าคราวนี้ผู้ที่นางเผชิญด้วยนั้นคือพระอริยสงฆ์ชั้นสมเด็จเจ้าผู้รุ่งเรืองแล้วด้วยศีล ด้วยญาณ ด้วยกฤติยาคมอันสุดวิเศษ ดังนั้นนางนาคก็ต้องสิ้นฤทธิ ถูกปราบอย่างราบคาบ ยิ่งไปกว่านั้นท่านยังเจาะเอากระดูกหน้าผากนางนาคมาด้วย เอามาขัดเกลาจนเป็นมันดีแล้วก็ลงยันต์อักขระอาคมขลังกำกับไว้แล้วเจาะเป็นปั้นเหน่งคาดเอวได้นับเป็นเครื่องรางของขลังชิ้นหนึ่งที่ท่านทำไว้มอบให้ศิษย์รับทอดสืบต่อๆ กัน นับตั้งแต่นั้นมาปีศาจนางนาคในพระโขนงก็สงบราบคาบ หายกำเริบเสิบสานรังควานผู้คน ชาวบ้านอยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน

เรื่องที่ ๕ เปลี่ยนหน้า-กำบังกาย

เมื่อครั้งผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ในปีกุน จุลศักราช ๑๒๑๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเสวยราชย์สืบสันตติวงศ์ต่อ เจ้าประคุณสมเด็จฯ ครั้งนั้นยังเป็นพระมหาโต ท่านออกเดินธุดงค์แบกกลดท่องไปในป่าเขาลำเนาไพรไกล ๆ ที่ทุรกันดาร อันเต็มไปด้วยสัตว์ป่าอันดุร้าย เช่น ดงพญาไฟอันขึ้นชื่อภาชาในสมัยนั้น ท่านไปบำเพ็ญสมณธรรมอย่างสันโดษไม่ได้กลับคืนวัดเป็นเวลาหลายเดือน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงตระหนักถึงความเป็นภิกษุผู้ล้ำเลิศหนึ่งไม่มีสองของท่านจึงทรงระลึกถึงเป็นอย่างยิ่งมีพระกระแสรับสั่งให้หาตัวมหาโตก็ไม่พบ ทรงกริ้วสังฆการีมากรับสั่งว่า "ท่านเหาะก็ไม่ได้ดำดินก็ไม่ได้ แหกกำแพงจักวาฬหนีก็ยังไปไม่ได้ ทำไมจึงตามตัวท่านไม่พบ" จึงรับสั่งให้พระญาณโพธิออกติดตามก็ไม่พบ ก็รับสั่งว่า "ฉันจะตามเอง" ครั้นถึงเดือนเจ็ดปีนั้น มีกระแสรับสั่งถึงเจ้าเมือง ฝ่ายเหนือ ฝ่ายใต้ ตะวันตก ตะวันออกทั่วพระราชอาณาจักร จับมหาโตส่งมายังเมืองหลวงให้จงได้ ให้เจ้าคณะเหนือ กลาง ใต้ ตก ออกค้นหามหาโต เลยวุ่นวายกันใหญ่ทั้งฝ่ายพุทธจักร อาณาจักร แม้จะมีท้องตรารับสั่งเร่งรัดอย่างไรก็ยังเงียบอยู่หาตัวท่านไม่พบ เจ้าเมืองเจ้าหมู่ฝ่ายสงฆ์ร่วมใจกันจับพระอาคันตุกะทุกองค์ส่งไปยังศาลากลางจึงถึงคราวที่พระมหาโตจำต้องสำแดงอภินิหาร พระมหาโตลองวิชาเปลี่ยนหน้า ทำให้คนรู้จักจำท่านไม่ได้เห็นเป็นพระองค์อื่นต้องปล่อยท่านไป บางครั้งเจ้าหน้าที่แลเห็นท่านอยู่ชัด ๆ ไม่ผิดตัวแน่ ๆ รีบตามไปโดยไว นึกว่าได้ตัวแน่คราวนี้ แต่แล้วก็คว้าน้ำเหลว ท่านหายไปเสียแล้ว (พุทธาคมชนิดนี้ พระอาจาริยะเจ้าพึงเรียกว่า พระอิติปิโส ๘ ทิศ พระคาถาอันศักดิ์สิทธิ์บทนี้มีชื่อว่า นารายณ์แปลงรูป คือ "อะวิช สุ นุต สา นุส ติ" มีอุปเท่ห์วิธีใช้สังเขปดังนี้ บทนารายณ์แปลงรูป ภาวนาสูบลมสามกลืน ยืนขมำดูเงาฉาย ถ้าเงาหายเป็นกำบัง คนอย่าหวังเห็นตัวเลย) ต่อมาพระมหาโตท่านพิจารณาเห็นว่า นายด่าน นายตำบล เจ้าเมือง กรมการ จับพระไปอดเข้าบ้างเพลบ้าง ตากแดดตากฝนได้รับความลำบาก ทำทุกข์ทำยากแก่พระสงฆ์คงไม่ดีแน่ เนื่องจากตัวท่านเป็นต้นเหตุ ดังนั้น ท่านจึงแสดงตัวออกมาให้กำนันบ้านไผ่รู้จักแล้วส่งตัวท่านมายังศาลากลางเจ้าเมืองรีบมีใบบอกมายังกระทรวงธรรมการ ๆ บอกส่งไปวัดโพธิเชตุพนฯ พระญาณโพธิขึ้นไปดูตัวก็จำท่านได้ แล้วคุมตัวลงมาเฝ้า ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นพระญาณโพธินำมหาโตมาจึงมีพระดำรัสว่า "เป็นสมัยของฉันปกครองแผ่นดินแล้ว ท่านต้องมาช่วยฉันพยุงพระบวรพุทธศาสนาด้วยกันเถิด อย่าเดินธุดงค์ไปไหนเลย" จากนั้นก็ทรงแต่งตั้งสถาปนาสมณศักดิ์ให้ท่านเป็นพระราชาคณะที่พระธรรมกิตติเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม

เรื่องที่ ๖ พูดกับนกกา

เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์โต ถึงท่านจะชราภาพแล้วก็ตาม ท่านมีนิสัยชอบพายเรือไปบิณฑบาตด้วยตัวท่านเองล่องไปตามแม่น้ำลำคลองหากมีโอกาสก็สั่งสอนแนะนำธรรมะโปรดญาติโยมให้ประพฤติดีปฏิบัติชอบโดยทั่วกัน แม้แต่ที่ในคลองบางนกแขวก ซึ่งเป็นย่านที่มีพวกเข้ารีตตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก ท่านก็ยังเข้าไปบิณฑบาตพวกเข้ารีตก็ใส่บาตรด้วย ข้าวสารกับหมูดิบ ท่านก็นำมานั่งขบฉันเคี้ยวข้าวสารกับหมูดิบโดยพิจารณาเห็น

เป็นของธรรมดา และในการพายเรือไปบิณฑบาตนี้เอง ด้วยอานุภาพเมตตาพรหมวิหารธรรมของท่านทำให้ท่านรู้จักคุ้นเคยกับพวกนกกา กาพอแลเห็นท่านจะพากันบินมาจับบ่าท่านกินอาหารกับท่านอย่างสนิทสนม ท่านพูดกับการู้เรื่องครั้งหนึ่งที่ประตูอนงคลีลา (ประตูดิน) กาตัวหนึ่งบอกว่าจะไปวัดมหาธาตุ อีกตัวหนึ่งบอกว่าจะไปท่าเตียน ท่านสามารถเข้าใจล่วงรู้ความนึกคิดของกา ท่านจึงว่าไปท่าเตียนดีกว่าไปวัดมหาธาตุ เพราะว่าคนเขาทิ้งหัวกุ้งหัวปลาหมักหมมไว้มาก พวกเจ้าจะได้กินอิ่มหนำสำราญ ที่วัดมหาธาตุนั้นถึงจะมีโรงครัว แต่คนเขามาขนเก็บกวาดเสียหมดแล้ว อย่าไปเลย กาเข้าใจตามคำพูดของท่านจึงพากันบินไปท่าเตียนตามปรกติแล้วอีกาเป็นสัตว์ที่ไม่เชื่องดุร้ายไม่ยอมคุ้นกับคน แต่สำหรับกับเจ้าประคุณสมเด็จฯ แล้ว มันกลับบินมาหาท่าน เกาะบ่าท่านเป็นที่น่าอัศจรรย์ยิ่งนัก

นอกจากสัตว์จำพวกนกกาแล้ว ยังมีพวกสุนัขดุ ๆ ซึ่งไม่ทำอะไรท่านเลย เมื่อท่านเข้าไปบ้านแขก บ้านจีน หรือเดินตามเรือกสวนใหญ่ ๆ ซึ่งเขามักจะเลี้ยงสุนัขเฝ้าสวนดุ ๆ เอาไว้ แต่สำหรับกับสมเด็จท่านแล้ว ท่านเดินไปอย่างสบาย เมื่อท่านพบสุนัขดุขวางทาง ท่านจะยกมือขอทางเจ้าสุนัขนั้นมันจะสงบนิ่งให้ท่านผ่านไปโดยไม่เห่ากรรโชกท่าน ไม่ว่าสุนัขนั้นจะเป็นสุนัขฝรั่งหรือพันธุ์อื่นใด ไม่ว่าจะดุเท่าดุอย่างไร ก็ไม่แห้ไม่เห่าท่าน แม้กระทั่งสุนัขจูที่ปากเปราะ ๆ ก็ไม่กล้าเห่าท่าน นี่แหละคืออานุภาพแห่งเมตตาธรรมที่ท่านสามารถแผ่เข้าไปถึงจิตใจสรรพสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง

เรื่องที่ ๗ หยั่งรู้เหตุการณ์

ครั้งหนึ่ง ในขณะที่เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์(โต) กำลังถวายพระธรรมเทศนาแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อท่านเทศน์ไปได้พักหนึ่ง ท่านก็หยุดชงักลงกลางคัน ครั้นแล้วท่านก็เป่าลมออกจากปาก เป่าไปทางซ้าย แล้วก็ย้ายมาเป่าทางขวาอยู่พักหนึ่ง เสร็จแล้วจึงแสดงพระธรรมเทศนาต่อไป การกระทำของท่านยังความฉงนพระทัยให้แก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ยิ่งนัก ตลอดจนผู้ที่กำลังฟังเทศน์อยู่นั้นก็พากันสงสัยเช่นเดียวกัน ครั้นท่านเทศน์จบลงแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงทรงพระราชดำริถามถึงสาเหตุแห่งการกระทำเช่นนั้น เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านจึงทูลตอบให้ทราบว่าช่วยเขากระทำการดับไฟ แต่ใคร ๆ พากันคิดว่าท่านทำแผลง ๆ ให้เป็นที่ตลกขบขันตามแบบฉบับของท่าน สมัยนั้นการเกิดอัคคีภัยเป็นภัยที่ร้ายแรงอย่างหนึ่ง เพราะเครื่องมือเครื่องใช้ในการดับเพลิงยังไม่มีดีเหมือนดังในปัจจุบันนี้ และน่าอัศจรรย์อะไรอย่างนั้นที่พอเช้าวันรุ่งขึ้นก็ได้ข่าวว่าเกิดไฟไหม้ที่หัวเมืองแห่งหนึ่งในเวลาเดียวกับที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ กำลังเทศน์อยู่นั้นพอดีและก็ไหม้ไม่มากนักพอดับได้ไม่ไหม้ลามไปหมดทั้งเมืองนี่ก็เป็นอิทธิปาฏิหาริย์อันหนึ่งที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านหยั่งรู้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นด้วยพระปัญญาญาณอันวิเศษมหัศจรรย์ยิ่งของท่าน

เรื่องที่ ๑ ถึงเรื่องที่ ๗ ซึ่งถอดออกมา จากบันทึกถ่ายทอดนำมาบรรยายไว้โดยสังเขปข้างต้นนี้ คือเรื่องราวที่ท่านผู้รู้ท่านได้กรุณาบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร เป็นหลักฐานเรื่องจริงที่มิได้กล่าวแต่งขึ้นอย่างเลื่อนลอย นำมาบอกเล่าให้เราฟังอันเป็นส่วนหนึ่งของเรื่องราวอันพิสดารอีกมากหลาย ซึ่งเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์โตท่านได้สำแดงไว้ในส่วนอิทธิปาฏิหาริย์แต่ในทางอนุสาสนีปาฏิหาริย์คือความอัศจรรย์แห่งภูมิปัญญาของท่านที่มีปรากฏอยู่ในบันทึกนี้ก็ล้ำเลิศเช่นเดียวกัน จะขอหยิบยกมาให้เห็นเป็นนิทัศน์อุทาหรณ์อีกสัก ๗ เรื่องพอเป็นสังเขปดังเรื่องต่อไปนี้

เรื่องที่ ๘ ประชุมนักปราชญ์

ครั้งหนึ่งปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ เป็นปีที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๕ ที่จวนของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในสมัยนั้นจัดให้มีการสัมมนาประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตหลายชาติหลายภาษาล้วนแล้วแต่เป็นบุคคลระดับชาติที่ทรงคุณความรู้ในการศาสนาของชาตินั้นๆ สมเด็จเจ้าพระยาฯ ได้พิจารณาหาตัวบุคคลที่ทรงคุณความรู้สูงในยุคนั้น ก็ไม่เห็นมีใครจะเหมาะสมเท่าเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์โตผู้มีชื่อเสียงล้ำหน้าไปกว่าใครๆ ทั้งหมด จึงอาราธนาท่านในฐานที่เป็นนักปราชญ์ฝ่ายไทยให้ไปทำการสัมมนาเผยแผ่หลักธรรมความรู้ในสิ่งที่ถูกที่ชอบที่ควรด้วยการโลกการธรรมในพระพุทธศาสนา

พอถึงวันกำหนดนัด เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านไปถึงนักปราชญ์ทั้งหลายต่างยอมให้เกียรตินักปราชญ์ของไทยเป็นผู้พูดก่อนในที่ประชุมปราชญ์ ซึ่งวันนั้นขุนนางทั้งปวงก็พากันมาประชุมฟังด้วยเป็นจำนวนมาก เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านจึงแสดงธรรมด้วยถ้อยคำว่า พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณาฯลฯ ท่านย้ำแต่คำสองคำนี้เป็นเวลาอันนาน โดยมีจุดมุ่งหมายในอันที่จะให้ทุกคนได้ตระหนักและเล็งเห็นถึงความสำคัญอันยิ่งยวดของการพิจารณา มหาพิจารณา ซึ่งเนื้อแท้ของคำสองคำนี้ก็คือปัจจัยที่จะนำไปสู่วิปัสสนา ความเห็นแจ้งในพระอริยสัจจธรรม ความเห็นตรงต่อสภาวธรรมทั้งปวง จนกระทั่งสมเด็จเจ้าพระยาฯ ต้องเตือนให้ท่านอรรถาธิบายบ้าง

เจ้าประคุณสมเด็จฯ จึงอธิบายว่า การของโลกก็ดี การของชาติก็ดี การของศาสนาก็ดี กิจที่จะพึงกระทำต่างๆในโลกก็ดี กิจควรกระทำสำหรับข้างหน้าก็ดี กิจควรทำให้สิ้นธุระทั้งปัจจุบันและข้างหน้าก็ดี สำเร็จกิจเรียบร้อยดีงามได้ด้วยกิจพิจารณาเป็นชั้นๆ พิจารณาเป็นเปราะๆ เข้าไป ตั้งแต่หยาบๆ และปูนกลางๆ และชั้นสูงชั้นละเอียด พิจารณาให้ประณีตละเมียดเข้าจนถึงที่สุดแห่งเรื่อง ถึงที่สุดแห่งอาการ ให้ถึงที่สุดแห่งกรณี ให้ถึงที่สุดแห่งวิธี ให้ถึงที่สุดแห่งประโยชน์ยืดยาว พิจารณาให้รอบคอบทั่วถึงแล้ว ทุกๆ คนจะได้รู้จักประโยชน์คุณเกื้อกูลตนตลอดทั้งเมื่อนี้เมื่อหน้าจะรู้ประโยชน์อย่างยิ่งได้ ก็ต้องอาศัยกิจพิจารณาเลือกฟั้นค้นหาของดี ของจริงเด่นเห็นชัดปรากฏแก่คน ก็ด้วยการพิจารณาของคนนั่นเอง ถ้าคนใดสติน้อยถ่อยปัญญา พิจารณาเหตุผล เรื่องราว กิจการงานของโลกของธรรมแต่พื้นๆ ก็รู้ได้พื้นๆ ถ้าพิจารณาด้วยสติปัญญาเป็นอย่างกลางก็รู้เพียงชั้นกลาง ถ้าพิจารณาด้วยสติปัญญาอันละเอียดลึกซึ้ง ในข้อนั้นๆ อย่างสูงสุดไม่หลับหูหลับตา ไม่งมงายแล้วอาจจะเห็นผลแก่ตนประจักษ์แท้แก่ตนเอง ดังบรรยายมาด้วยประการฉะนี้ฯ

ครั้นท่านกล่าวจบลงแล้วปรากฏว่าในที่ประชุมสัมมนานั้นไม่มีนักปราชญ์คนใดกล่าวคำคัดค้านท่านสักคนเดียว สมเด็จเจ้าพระยาเชื้อเชิญให้นักปราชญ์อื่นๆ ขึ้นพูดบ้าง กลับไม่มีผู้ใดกล้าขึ้นพูดทั้งๆ ที่ต่างคนต่างก็เตรียมร่างข้อความที่จะมาพูดเอาไว้ล่วงหน้าก่อนแล้ว แต่ถ้อยคำของสมเด็จพระพุฒาจารย์โตท่านนั้นคลอบคลุมไปหมด ด้วยเดชแห่งอนุสาสนีปาฏิหาริย์ของท่านบันดาลให้นักปราชญ์ชาติอื่นๆ ระย่อคร้ามเกรงท่านพากันเงียบงันกันไปหมดสิ้น เห็นจริงตามคำบรรยายของท่านโดยทั่วกัน

เรื่องที่ ๙ กาลเทวินทร์ดาบสร้องไห้

อีกเรื่องหนึ่งที่แสดงถึงปฏิภาณและภูมิปัญญาของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์โตคือเรื่อง "กาลเทวินทร์ดาบสร้องไห้" กล่าวคือครั้งหนึ่งที่วังสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลากรมหมื่นบำราบปรปักษ์มีเทศน์ พระพิมลธรรม (อ้น) ถวายเทศน์ พระธรรมกิตติเป็นพระรับสัพพี พระพิมลธรรมถวายเทศน์เรื่องมีใจความว่า "กาลเทวินทร์ดาบสร้องไห้เสียใจว่าตนจะตายไปก่อนไม่ทันเห็นพระสิทธาตถ์ ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ซ้ำจะต้องไปเกิดในอสัญญีภพเสียอีกเพราะผลของอรูปสมาบัติ เนวะสัญญานาสัญญายะตะนะฌานในปัจจุบันชาติ

สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ ซึ่งทรงเปรื่องปราชญ์ในวิชาการทุกด้าน ทรงรับสั่งถามพระพิมลธรรมว่า

"พระคุณเจ้า ฌานโลกีย์นี้ได้ยินว่าเสื่อมได้ไม่ใช่หรือ"

พระพิมลธรรมตอบ

"ถวายพระพร เสื่อมได้"

สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ ทรงรับสั่งถาม

"ก็ในเมื่อฌานโลกีย์เสื่อมได้ ทำไมกาลเทวินทร์ดาบสไม่ทำให้ฌานเสื่อมเสียก่อนเล่า แล้วบำเพ็ญแต่กามาวจรฌาน ถึงตายก่อนพระสิทธาตถ์ ก็พอจะไปเกิดในรูปพรหม หรือในฉกามาพจรสวรรค์ชั้นใดชั้นหนึ่งก็พอจะได้ แล้วเหตุไฉนไม่ทำฌานของตนให้เสื่อม มานั่งร้องไห้เสียน้ำตาอยู่ทำไม"

คำถามนี้ทำให้พระพิมลธรรมเข้าตาจน ไม่สามารถแก้ไขออกมาให้แจ่มแจ้งได้ พระธรรมกิตติ (โต) ท่านเป็นพระรับสัพพี ท่านเห็นพระพิมลธรรมนิ่งอึ้งไปเสียเฉยๆ ไม่เฉลยออกมาได้ ท่านรู้สึกไม่พอใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะถ้าเปลี่ยนเป็นตัวท่านแล้วด้วยความรอบรู้ในพระไตรปิฎกอันแตกฉานของท่าน ท่านจะเฉลยปัญหาข้อนี้ได้กระจ่างแจ้งทันที

ในวันต่อมา สมเด็จเจ้าฟ้าทรงนิมนต์ท่านเป็นผู้เทศน์บ้าง ท่านก็คงจะหยั่งรู้จิตใจของสมเด็จเจ้าฟ้าซึ่งทรงสนพระทัยในปัญหาธรรมที่ยังค้างอยู่นั้น จึงถือโอกาสเทศน์วิสัชนาปัญหาธรรมซึ่งพระพิมลธรรมมิสามารถแก้ได้นั้นให้สมเด็จเจ้าฟ้าทรงสดับฟังดังต่อไปนี้ อันฌานโลกีย์นั้น เสื่อมได้ในคนที่ควรเสื่อม ไม่เสื่อมได้ในคนที่ไม่ควรเสื่อม ฌานก็เสื่อมไม่ได้ตามพระบาลี แล้วอธิบายซ้ำว่า ธรรมดาฌานโลกีย์เสื่อมได้เร็วก็จริงอยู่ แต่บุคคลผู้เป็นเจ้าของผู้ได้ฌานมีความกระหายต่อเหตุการณ์ อารมณ์ที่เกิดขึ้นในใจเป็นของใหม่ ของเก่าก็ยังคงอาลัย สละทอดทิ้งเสียไม่ได้เพราะเคยเสวยสุขคุ้นเคยกันมานานของเก่าคือฌานที่ตนอาศัยสงบอารมณ์ก็เห็นมีคุณดีอยู่ ของใหม่ตามข่าวบอกเล่ากันต่อมา และคนที่ควรเชื่อได้ชี้แจงอย่างดีถ้วนว่า ของใหม่ดีอย่างนั้นๆ แต่อาลัยของเก่ามากจึงทิ้งไม่ได้ ทำไปไม่ได้ จะยึดสองฝ่ายก็ไม่ได้ เพราะของใหม่ไม่คุ้นกัน ไม่เคยเห็นใจกัน ผะอืดผะอมมากเสียดายของรักก็มี เสียดายของใหม่ คือรู้แน่ว่าพระสิทธาตถ์จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าก็มี แต่แกเสียใจว่าจะตายไปเสียก่อน และเห็นว่าพรหมโลกอยู่ในเงื้อมมือแน่นอน แต่คุณของการพบพระพุทธเจ้านั้นจะทำประโยชน์สุขสมบัติอะไร กาลเทวินทร์ยังไม่รู้ จึงไม่อยากทำฌานให้เสื่อมทั้งเป็นบุคคลที่เป็นอุปปธรรมยังไม่เป็นคนที่ควรเสื่อมจากคุณธรรมที่ตนได้ตนถึงด้วย

เปรียบเหมือนคนที่ป่วยไข้อยู่ จะกระทำกระปรี้กระเปร่า แข็งแรงคึกคัก กินข้าว กินน้ำ อร่อยอย่างคนธรรมดาดีดีนั้นไม่ได้ คนที่ดีดีผิวพรรณผุดผ่องจะมารยาทำป่วยไข้จะนั่งห่มผ้าคลุมกรอมซอมซ่อพูดกระร่อกระแร่

เป็นคนไข้ก็ทำไม่ได้ ทำให้คนอื่นแลเห็นรู้แน่ว่าคนที่ทำเป็นไข้นั้น เป็นไข้มารยาไข้ไม่จริง คนในเห็นคนนอกเป็นสุขสบายก็ออกมาเป็นคนนอกไม่ได้ เหตุอาลัยความคุ้นเคยข้างในอยู่มาก คนนอกเห็นคนในนวยนาดน้ำนวลผ่องใสด้วยผ้านุ่งห่ม แต่ไม่อาจเป็นคนในกับเขา เพราะเป็นห่วงอาลัยของข้างนอกจะไปเที่ยวชั่วคราวนั้นได้ แต่จะไปอยู่ทีเดียวไม่ได้ เพราะไม่ไว้วางใจว่าเหตุการณ์ข้างในจะดีหรือเลวยังไม่แน่ใจ เป็นแต่กระหายอยู่เท่านั้น

คนที่มีความสุขสบายอยู่ด้วยเพศบวชมาช้านาน แต่แลเห็นคนที่ไม่บวช เที่ยวเตร่ กินนอน ดู ฟัง เล่นหัวสบายไม่มีเครื่องขัดคั่นอะไร บางคราวชาววัดบางคนแม้เห็นดีแต่ไม่อาจออกไป เพราะถ้าออกไปไม่เหมือนเช่นเขาหรือเลวทรามกว่าเขา จะทุกข์ตรมระบมทวีมาก จะเดือดร้อนยิ่งใหญ่มาก ก็เป็นแต่นึกสนุกแต่ไม่ออกไปทำอย่างเขา เพราะอาลัยในความสุขในการบวชค้ำใจอยู่ออกไปไม่ได้ เป็นแต่ทำเอะอะฮึดฮัดไปตามเพลง คนที่ยังไม่เคยบวชนั้น เห็นว่าผู้บวชสบายไม่ต้องกังวลอะไร กินแล้วก็นอน นอนแล้วก็เที่ยวตามสบาย ไม่ต้องเหงื่อไหลไคลย้อย ไม่ต้องแสวงหาอาหารมีคนเลี้ยง คนเชิญน่าสบาย คนที่ไม่บวชคิดเห็นดีไปเพ้อๆ เท่านั้น แต่ไม่กล้าหันเข้ามาบวช เหตุว่ากามคุณทั้งห้าเหนี่ยวรั้งน้ำใจไว้ สละมาเอาอย่างผู้บวชไม่ได้ เลยนั่งดูกันไปดูกันมา เพราะยังไม่ถึงคราวจะบวช หรือยังไม่ถึงคราวจะสึก ก็ยังสึกและยังบวชไม่ได้นั่นเอง

ข้ออุปมาทั้งหลายดังถวายวิสัชนามานี้ ก็มีอุปมัยเปรียบเทียบด้วยฌานทั้ง ๙ ประการ ที่เป็นธรรมเสื่อมได้เร็วก็จริงแต่ยังไม่ถึงคราวเสื่อมก็ยังเสื่อมไม่ได้ กาลเทวินทร์ดาบสก็เปรียบดังชาววัด ชาวบ้าน ชาวนอก ชาวใน ต่างเห็นของกันและกัน ไม่อาจแสร้งให้ฌานเสื่อม ที่ตรงแก้ร้องไห้นั้นอาตมาภาพเข้าใจว่า แก้ร้องไห้เสียดายขันธ์ เพราะแกกล่าวโดยอันยังไม่รู้เท่าทันขันธ์ว่ามันเป็นสภาพแปรปรวนแตกดับเป็นธรรมดาของมันเอง แต่เวลานั้นโลกยึดถือขันธ์มาช้านาน ที่กาลเทวินทร์เจริญอรูปฌานจนสำเร็จก็เพราะคิดรักษาขันธ์เพื่อมิให้ขันธ์พลันแตกสลายทำลาย จึงพยายามมาได้สำเร็จความปรารถนาและเสียดายหน้าตา ถ้าชีวิตของแกอยู่มาอีก ๓๖ ปี แกจะได้เข้าบรรจบประสบคุยกับหมู่พุทธบริษัทและหมู่พระประยูรญาติ และหมู่พุทธมามกะผู้นับถือ แกจะพลอยมีชื่อยกตัวเป็นครูอย่างดีกว่าที่แล้วมา แต่พระอรรถกถาจารย์ท่านไม่ว่า อย่างขรัวโตเห็น ท่านว่าเพียงว่ากาลเทวินทร์เสียใจว่าจะตายเสียก่อนเท่านั้น ไม่ทันพระสิทธาตถ์เป็นพระพุทธเจ้าเท่านี้ เมื่อเจ้าประคุณสมเด็จท่านเทศน์วิสัชนาจบลงด้วยประการฉะนี้ ก็ทำให้สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ พอพระทัยในพระธรรมเทศนาของท่านมาก นับตั้งแต่นั้นมาท่านก็เป็นผู้มีชื่อเสียงในทางเทศน์โด่งดังยิ่งขึ้นไปเรื่อยๆ

เรื่องที่ ๑๐. ๑๒ นักษัตร

ครั้งหนึ่งสมเด็จเจ้าฟ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ใช้ให้ทนายไปนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์มาเทศนาเรื่องอริยสัจหน้าศพอนุภรรยาของท่าน ทนายผู้ไปนิมนต์เกิดจำผิดกลับไปนิมนต์ท่านให้เทศน์เรื่องนักษัตร เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านก็ทราบดีว่าทนายจำผิด แต่ท่านก็รับนิมนต์เทศน์ด้วยความเต็มใจ และก็ไปเทศน์ตามกำหนดเวลา ครั้นได้เวลาแสดงพระธรรมเทศนา ท่านก็เริ่มกล่าวนิกเขปคาถาบทขั้นต้นขึ้นว่า มูสิโก อุสโภ พยัคโฆ สะโส นาโค สัปโป อัสโส เอฬโก มักกโฏ กุกกุโฏ สุนักโข สุกโร สังวัจฉโร ติวุจจเตติ ท่านแปลขึ้นทีเดียวว่า ขวด หนู ฉลู วัว ขาล เสือ

เถาะ กระต่าย มะโรงงูใหญ่ มะเส็งงูเล็ก มะเมียม้า มะแมแพะ วอกลิง ระกาไก่ จอหมา กุนหมู สัตว์ ๑๒ ขนิดนี้เป็นชื่อของปีอันมีมาแต่พระคัมภีร์เฉลิมไตรภพ อันกล่าวถึงกำเนิดการสร้างโลก สร้าง ๑๒ ราศี สร้างปี ๑๒ นักษัตรตามหลักวิชาโหราศาสตร์ที่ท่านรอบรู้อย่างแตกฉาน เพราะได้รับถ่ายทอดจากพระยาโหราธิบดีผู้เป็นโยมอุปฐากของท่านผู้หนึ่ง

พอเทศน์มาถึงตรงนี้สมเด็จเจ้าพระยาผู้ประสงค์จะฟังเทศน์เรื่องพระอริยสัจ แต่กลับกลายมาเป็นเทศน์เรื่อง ๑๒ นักษัตร จึงถลึงตามองดูทนายผู้ไปนิมนต์ผิดเรื่องด้วยอารมณ์โกรธ ทำท่าจะลงโทษทนายผู้ไปนิมนต์ว่าทำผิดคำสั่งของท่านฝ่ายเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ซึ่งกำลังแสดงเรื่อง ๑๒ สัตว์อยู่นั้น ท่านรู้ในอากัปกิริยาของสมเด็จพระยาว่าไม่พอใจทนายที่ไปเปลี่ยนแปรหัวข้อธรรมกถาของท่าน เจ้าประคุณสมเด็จจึงย้อนเกร็ดแปร ๑๒ นักษัตร ให้เป็นอริยสัจธรรมขึ้นในทันทีว่า ผู้นิมนต์เขาดีมีความฉลาดควรได้รับการอนุโมทนาที่ทำให้สามารถจะทราบประโยชน์แห่งการฟังธรรม เขาจึงขยายธรรมให้กว้างขวาง เขาจึงนิมนต์รูปให้สำแดง ๑๒ นักษัตร ซึ่งเป็นต้นทางพระอริยสัจ พระอริยสัจจธรรมนี้ล้ำลึกสุขุมยิ่งนัก ยากที่จะรู้แก่ผู้ฟังเผินๆ ถ้าจะฟังให้รู้ให้เข้าใจกันจริงๆ แล้ว ต้องรู้นามปีที่ตนเกิดให้แน่ใจเสียก่อนว่าตนเกิดแต่ปีชวดถึงปีชวด และถึงปีชวดอีก เป็น ๓ ชวด ๓ หนู รวมเป็นอายุที่ตนเกิดมานั้นคิดรวมได้ ๒๕ ปี เป็นวัยที่ ๑ เรียกว่าปฐมวัย ในปฐมวัยต้นชั้นนี้ กำลังแข็งแรงใจก็กล้าหาญ ความทะเยอทะยานก็มาก ความอยากก็กล้า ถ้าเป็นลูกผู้ดีมีเงิน มีหน้าที่ประกอบกิจการงาน มีที่พึ่งพักพิงสถานที่อาศัย ถ้าเป็นลูกพลคนไพร่ไร้ทรัพย์ กับไม่มีที่พึ่งพาอาศัยสนับสนุนค้ำจุน ซ้ำเป็นผู้มีสติปัญญาน้อย ด้อยอ่อนในการเรียนการรู้ คราวนี้ก็ทำหน้าเศร้าสลดใจ แค้นใจตัวเองบ้าง แค้นใจบิดามารดา หาว่าตั้งฐานะไว้ไม่ดีจึงพาเขาลำบาก ตกทุกข์ได้ยากต้องเป็นหนี้เป็นข้า อายุตั้งยี่สิบห้าแล้วยังหาชิ้นดีอะไรไม่ได้ คราวนี้ ชาติทุกข์ในพระอริยสัจเกิดปรากฏแก่ผู้ได้ทุกข์เพราะชาติความเกิดคราวนี้

ยังมีอีกคนหนึ่งเกิดขึ้นในปีฉลู แล้วถึงฉลูอีก แล้วถึงฉลูอีก รวม ๕ รอบ นับไปดูจึงรู้ว่า ๖๐ ปี จึงรู้สึกว่าตัวแก่ ตกในปูนชรา ตาก็มัว มันก็มึน หูก็ตึง เส้นเอ็นก็ขัด ท้องไส้ก็ฝืด ผะอืดผะอม ทีนี้ความตงิดว่าเรารู้ตงิด แก่ เราชราอายุถึงเท่านี้ๆ เป็นส่วนเข้าว่าชราทุกข์ถึงเราเข้าแล้ว จะกำหนดได้ก็เพราะรู้จักชื่อปีเกิด ถ้าไม่รู้ชื่อปีเกิดก็ไม่รู้ว่าตัวแก่เท่านั้นเอง เพราะใจอันเป็นอัพยากฤตจิต ไม่รู้แก่ ไม่รู้เกิด จะรู้ได้ก็ต้องตน กำหนดหมายไว้จึงรู้กาล ที่จะกำหนดหมายเล่าก็ต้องอาศัยจำปีเกิด เดือนเกิด วันเกิดของตนก่อน จึงจะกำหนดทุกข์ให้เข้าใจเป็นลำดับปีไป เหตุนี้จึงได้กล่าวว่า ๑๒ นักษัตร เป็นต้นทางของพระอริยสัจ ถ้าไม่เดินต้นทางก่อนก็จะเป็นผู้หลงทาง ไปไม่ถูกที่หมายเท่านั้น ครั้นแล้วลำดับต่อจากนั้นท่านจึงสำแดงพระจตุราริยสัจจกถาโดยพิจิตรพิสดาร อันสัมปยุตด้วยทุกข์อริยสัจ สมุทัยอริยสัจ นิโรธอริยสัจ และมรรคอริยสัจ เมื่อท่านเทศน์จบลงแล้วใจสมเด็จเจ้าพระยาก็ผ่องแผ้ว ไม่โกรธทนายผู้ไปนิมนต์คนนั้น และกลับกลายเป็นการกระทำความดี ที่เทศนากัณฑ์นี้มีผู้ทรงจำมากล่าวขานกันไปทั่วสืบมาจนทุกวันนี้

เรื่องที่ ๑๑ ใคร่รู้จักพระนิพพาน

เรื่องพระนิพพานนี้มีผู้สนใจและสงสัยใคร่รู้กันอยู่เป็นอันมาก มีผู้แปลตามศัพท์ว่าดับบ้าง ออกจากเครื่องร้อยรัดบ้าง แปลว่าเกิดแล้วไม่ตายบ้าง ตายแล้วไม่มาเกิดบ้าง ดับจากกิเลสบ้าง ดับไม่มีเศษเป็นนิรินทพินาสบ้าง เลยไม่รู้ว่าพระนิพพานนั้นเป็นอย่างไรกันแน่ พวกที่ใคร่รู้เหล่านี้จึงพากันมากราบเรียนขอความรู้จากเจ้าประคุณสมเด็จ

ในเรื่องพระนิพพานนี้ เจ้าประคุณสมเด็จท่านก็บอกว่าตัวท่านเองท่านก็ไม่รู้แห่งพระนิพพาน แต่ท่านก็จะพยายามช่วยชี้แจงอุปมาเปรียบเทียบให้รู้และเข้าใจเอาเองตามเหตุและผล เทียบเทียมได้บ้างว่านิพพานจะรู้ได้อย่างไร ดังนั้นท่านจึงยกอุปไมยด้วยหญิงสาวพี่น้องสองคนจ้องคิดปรารภปรารมภ์อยู่แต่การมีผัวอุตส่าห์แต่งตัวเสียสวยงามด้วยประสงค์จะให้ผู้ชายแลเห็นโฉมอันงดงามของตัวแล้วจะได้มาสู่ขอไปเป็นภรรยา ในที่สุดคนพี่สาวก็สมประสงค์มีผู้ชายมาขอแต่งงานด้วย ครั้นพี่สาวออกเรือนไปอยู่กับสามีแล้ว นางน้องสาวก็มาเยี่ยมแล้วตั้งหน้าวิงวอนเช้าซี้ซักถามว่าพี่จ๋า การที่พี่หลับนอนกับสามีนั้นมีรสชาติเป็นประการใด วานบอกเล่าแจ้งแถลงไขให้น้องรู้บ้าง พี่สาวก็ไม่รู้ที่จะบอกออกมาได้อย่างไร ก็ได้แต่บอกว่าเอาเถิดเมื่อน้องมีสามีเมื่อไรน้องก็จะรู้เอง ไม่ต้องถามเอาเรื่องกับพี่หรอก

ครั้นต่อมาไม่ช้านาน น้องสาวก็ได้สามี พี่สาวจึงไปเยี่ยมแล้วถามน้องจ๋าการหลับนอนรมย์รื่นชื่นใจกับผัวน้องมีความรู้สึกเป็นอย่างไร ลองเล่าบอกออกความให้พี่เข้าใจบ้างซีแม่น้องรัก นางน้องสาวฉอเลาะตอบพี่สาวทันทีว่า พี่ไม่ต้องเยาะ ไม่ต้องเยาะ แล้วพี่น้องคู่นั้นก็นั่งสำรวลหัวเราะกันตามฐานที่รู้รสสังวาสเสมอกัน ข้ออุปมานี้ฉันใดก็ดีพระโยคาวจรกุลบุตรมีความมุ่งหมายจะออกจากชาติจากภพ เบื่อหน่ายโลกสันนิวาส โดยเห็นว่าเป็นหม้อต้มหรือเรือนอันไฟไหม้ คิดจะออกจะหนีให้พ้น ก็ทำความพยายามแข็งข้อถกเขมรจะเผ่นข้ามให้พ้นจากหม้อต้มสัตว์และเรือนไฟอันไหม้ลุกลามนั้นให้จงได้

ดังนั้นจึงเตรียมตัวทำศีลให้บริสุทธิ์ปราศจากโทษเศร้าหมอง ทำสมาธิตั้งใจตรงจงใจทำสมถกัมมัฏฐาน ทำปัญญาให้เป็นวิปัสสนาญาณอย่างยิ่งยอด ตัดสังโยชน์ให้ขาดเด็ดแล้วด้วยมีดอันคมกล้า กล่าวคือ โคตรภูญาณ อนุโลมญาณ มรรคญาณ ทำช่องให้เวิ้งว้างเห็นแสงสว่างปรากฏ พระโยคาวจรกุลบุตรก็กำหนดดวงจิต จิตวางอารมณ์ วางสัญญาวางอุปทานเครื่องยึดถือ ทำลายเครื่องกั้นทั้ง ๕ ละวางได้ขาด ประกอบองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา ฟอกใจ คราวนี้ใจก็กอปรด้วยวิสุทธิ ๗ เมื่อวิสุทธิ ๗ ประการผุดขึ้นแล้ว พระโยคาวจรกุลบุตรก็มาละวิตก ละวิจารณ์ ละปิติ ละสุข ละเอกัคคตา เหลือแต่อุเบกขาญาณดำเนินไปอุเบกขาญาณมีองค์ ๖ ประการเป็นพื้นมโนธาตุ ก็กลายเป็นอัพยากฤตไม่ติดบุญ ไม่ติดบาป ต่อไป จะยังมีลมหายใจหรือหมดลมหายใจมโนธาตุก็ตั้งอยู่ตามตำแหน่งไม่เข้าสิงในเบญจขันธ์ต่อไป เรียกว่าธรรมธาตุ บริสุทธิ์จำเพาะตน เรียกว่าพระนิพพาน ท่านผู้ได้ผู้ถึงท่านรู้กันว่าเป็นเอกันตบรมสุขไม่ระคนปนด้วยทุกข์ต่อไปท่านไม่ต้องซักถามเช้าซี้เช่นหญิงพี่น้องทั้งสองดังกล่าวมาแล้วนี้ นิเทศอันนี้จึงนับได้ว่าเป็นปรัชญาเปรียบเทียบให้แลเห็นอย่างกระแจ่มกระจ่างชัดระหว่างโลกียะและโลกุตระธรรมเป็นอย่างดี ซึ่งเจ้าประคุณสมเด็จท่านยกเอามาให้เรา ท่านพิจารณาตรึกตรองดู เพราะโลกียสุข กับ โลกุตรธรรมนั้นล้วนบรรจุที่ดวงจิตของบุคคลเรานั่นเอง ผู้บำเพ็ญต้องสร้างกุศลบารมีบุญ บำเพ็ญหมั่นเพียรไม่ท้อถอยในศีล สมาธิ ปัญญา ทำความสำเร็จรู้แจ้งในพระปรมัตถธรรมสูงขึ้นเป็นชั้น ๆ จากบุคคลธรรมดา จนบรรลุถึงขั้นอริยบุคคล บำเพ็ญจนกระทั่งบรรลุถึงพระนิพพาน

เรื่องที่ ๑๒ อานิสงส์การสร้างวัดคณิกาผล

ในแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีแม่เล้าขื่อดังก้องกรุงเทพมหานครคนหนึ่งชื่อยายคุ้นท้าวแฟง ตั้งสำนักโสเภณีทำมาค้าขึ้นเก็บหอมรอมริบเงินทองไว้ได้มากมาย แกรู้ว่าในหลวงทรงโปรดผู้ทำบุญสร้างวัดมาก แกจึง

มีศรัทธาสร้างวัดด้วยเงินที่แกสะสมไว้ได้มากมายนั้น เป็นวัดที่ตั้งอยู่ในตรอกแฟง ครั้นสร้างเสร็จแล้วแกทูลขอพระราชทานนาม ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานนามว่า วัดคณิกาผล หรือมีชื่อธรรมดาที่เรียกกันว่าวัดใหม่ยายแฟง ด้วยความปลาบปลื้มปิติในบุญกุศลที่ได้สร้างวัดสำเร็จ จึงนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จครั้งยังเป็นมหาโตผู้มีชื่อเสียงทางเทศน์ไปเทศน์ฉลองท่านจึงเทศนาไปตามหลักธรรมความจริงว่าการที่เจ้าภาพคิดเพื่อเหตุเช่นนี้ทำไปด้วยผลทุนรอนเช่นนี้ย่อมได้อานิสงส์สลึงเฟื้อง เช่นตากับยายฝังเงินเฟื้องไว้ที่ศิลารองหน้าบันไดเงินสลึงเฟื้องหนีไปเข้าคลังเศรษฐีไปติดอยู่กับเงินก้อนใหญ่ของเศรษฐี ตาจึงขุดตามรอยที่เงินหนีไป เข้าไปจนถึงบ้านเศรษฐี เศรษฐีจึงห้ามมิให้ขุด ตาก็จะขุดให้ได้อ้างว่าจะขุดตามไอ้น้อยไปหาอ้ายใหญ่เศรษฐีจึงถามว่าอ้ายน้อยคืออะไร ตาก็บอกว่าอ้ายน้อย คือเงินที่เทวดาให้ผมสลึงเฟื้อง เศรษฐี มั่นใจว่า เงินในคลังมีแต่ก้อนใหญ่ๆ ทั้งนั้น เงินย่อยหามีไม่จึงท้าตาว่าถ้าขุดตามได้เงินสลึงเฟื้อง เราจะทำขวัญให้ตาหนักเท่าตัว แต่ถ้าขุดตามไม่ได้จะเอาเรื่องกับตาฐานเป็นคนร้ายบุกรุก ตาก็ยินยอมเลยขุดต่อไปพบเงินสลึงเฟื้อง คลานเข้าไปกอดกับเงินก้อนใหญ่ของเศรษฐีอยู่ เศรษฐีจึงยอมให้ตาปรับตามที่ตกลงกันไว้ ครั้นเอาตัวตาขึ้นชั่งก็ได้น้ำหนักเพียงแค่สลึงเฟื้องตามที่เทวดาเคยชั่งให้ ด้วยผลบุญที่ทำไว้น้อยตั้งมูลไว้ผิดฐานดังเจ้าของวัดนี้สร้างลงไปแล้วจนแล้วเป็นการดีแต่ฐานตั้งไม่ถูกบุญใหญ่ ผลจึงใหญ่ไปไม่ได้คงได้สลึงเฟื้องของเศษบุญเท่านั้น

ยายแฟงฟังเทศน์แสดงอานิสงส์การสร้างวัดของแกแล้วไม่สบอารมณ์เลย แกโกรธมาก แกประเคนเครื่องกัณฑ์กระแทกกระทั้นถวายอย่างไม่เต็มใจ แล้วไปนิมนต์ทูลกระหม่อมพระมาเทศน์ต่ออีกกัณฑ์หนึ่งบ้างเพื่อหวังจะสดับฟังผลบุญกุศลของตนให้ชื่นใจ แต่ทูลกระหม่อมก็ทรงแสดงธรรมบอกอานิสงส์เห็นด้วยกับท่านมหาโตทุกประการ เทศน์เรื่องอานิสงส์การสร้างวัดคณิกาผลนี้ เจ้าประคุณสมเด็จท่านมุ่งแสดงชี้แนะให้บุคคลประกอบแต่คุณงามความดี ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ บำเพ็ญแต่สิ่งที่ดีงาม ชอบด้วยทำนองคลองธรรมสัมมาอาชีวะ เงินที่บริจาคทำบุญสร้างกุศลต้องเป็นเงินบริสุทธิ์ได้มาโดยชอบด้วยศีลธรรมประเพณี บุญนั้นจึงจะได้เต็มเปี่ยมไม่ขาดตกบกพร่อง

เรื่องที่ ๑๓ ระงับอธิกรณ์

ครั้งหนึ่งพระภิกษุสองรูปในวัดระฆังเกิดทะเลาะเบาะแว้งกันขึ้น ถึงขนาดพระภิกษุรูปหนึ่งลุแก่โทษตีศีรษะพระอีกรูปหนึ่งแตกจนเลือดไหลอาบ พระที่ถูกตีศีรษะแตกจึงไปฟ้องเจ้าประคุณสมเด็จฯ สมัยที่ท่านยังเป็นพระเทพกระวีเจ้าอาวาสวัดระฆังอยู่ แทนที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ จะเรียกพระอีกรูปหนึ่งซึ่งเป็นคู่กรณีมาสอบสวนซักไซ้ไต่ถามเรื่องราวว่าใครผิดใครถูกกันแน่ ท่านกลับชี้หน้าพระที่ถูกตีศีรษะแตกเอาดื้อๆ ว่า "คุณตีเขาก่อน"

เมื่อถูกท่านว่าอย่างนั้น พระองค์ที่ศีรษะแตกรูปนั้นจึงกราบเรียนท่านว่า

"กระผมไม่ได้ทำอะไรท่านองค์นั้นเลย ท่านองค์นั้นต่างหากมาตีศีรษะกระผมแตกอย่างที่ท่านเจ้าคุณเห็นแจ้งประจักษ์ตาขัดๆ อยู่นี้"

พระเทพกระวี (โต) ท่านย้ำอีกว่า

"ก็เธอตีเขาก่อนนี่นะ เขาก็ต้องตีเธอบ้างละ"

พระรูปนั้นท่านไม่สามารถระงับความโกรธที่พลุ่งขึ้นมาได้จึงเถียงว่า

"ท่านเจ้าคุณเห็นหรือขอรับ ว่าท่านองค์นั้นตีกระผมก่อน"

พระเทพกระวีตอบ

"ถึงฉันไม่ได้เห็นก็จริง แต่ฉันก็รู้อยู่นานแล้วว่าคุณตีเขาก่อน คุณอย่ามาเถียงฉันเลยดีกว่า"

พระรูปนั้นแค้นใจและเสียใจมาก เพราะศีรษะตัวแตกแล้ว ยังถูกหาว่าเป็นผู้ไปตีพระองค์ที่ทำร้ายท่านก่อน ด้วยจึงทนไม่ได้ เดินทางไปร้องเรียนขอความยุติธรรมต่อสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ณ วัดอรุณราชวรารามผู้เป็นเจ้าคณะกลางในสมัยนั้น

สมเด็จพระวันรัตจึงเรียกตัวพระเทพกระวี กับพระคู่กรณีมาจากวัดระฆังพร้อมหน้ากัน เพื่อชำระความตามคำอุทธรณ์

สมเด็จพระวันรัตถามพระเทพกระวี

"ท่านเจ้าคุณรู้ได้อย่างไรว่า คุณองค์ที่ศีรษะแตกนี้ตีคุณองค์นั้นก่อน ?"

พระเทพกระวีตอบ

"ผมรู้ดีกว่าพระเดชพระคุณอีก พระเดชพระคุณได้รู้แต่ว่าเห็นเขาหัวแตกเท่านั้น ไม่รู้ถึงเหตุในกาลเดิมมูลกรณีผมรู้ดีว่าคุณองค์นั้นได้ตีคุณองค์นี้ก่อน แต่เขาบ่ห่อนรู้สึกตัวเขามามัวถือหัว หัวตัวจึงแตก"

สมเด็จพระวันรัตฟังๆ ก็งง ชักแยกแยะวินิจฉัยไม่ออกจึงย้อมถามว่า

"ท่านเจ้าคุณเห็นอย่างไรจึงรู้ได้ว่า พระองค์นี้ตีพระองค์นั้นก่อน แจ้งให้ฉันฟังสักหน่อยเถิด พอให้แลเห็นเค้ามูลบ้าง จะได้ช่วยกันระงับอธิกรณ์ให้เสร็จสิ้นไป"

"ถ้าพระเดชพระคุณจะมีวิจารณญาณยกขึ้นพิจารณาแล้ว กระผมก็เต็มใจอ้างอิงพยานถวาย"

"เอาเถอะ ฉันจะตั้งใจฟังท่านเจ้าคุณจงชี้พยานอ้างอิงมา"

พระเทพกระวีจึงตอบว่า

"ผมขออ้างกระแสพระพุทธฎีกา บอกให้ผมทราบตามพระบาลีว่า นหิเวรานิ วูปสัมมันติ ว่าเวรต่อเวรย่อมเป็นเวรกันร่ำไป ถ้าจะระงับเวรเสียด้วยไม่ตอบเวร เวรย่อมระงับ นี่แหละสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าบอกผม เป็นพยานกระผมว่า เวรต่อเวร มันจึงทำกันได้ ผมเห็นตามคำสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า บอกผมไว้เช่นนี้ ผมจึงวิจารณ์พิจารณากล้ากล่าวได้ว่า คุณองค์นี้ตีเขาก่อน"

สมเด็จพระวันรัตได้ฟังพระเทพกระวีกล่าวออกมาเช่นนั้นก็นิ่งอึ้ง เพราะท่านกล่าวอ้างเอาสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระบรมศาสดามาเป็นพยาน ซึ่งทรงมีพระบรมพุทโธวาทว่าเวรย่อมระงับด้วยการไม่จองเวร หากจองเวรต่อกันแล้วเวรก็จะเกิดติดต่อกันไปทุกชาติไม่มีที่สิ้นสุด สมจริงดังที่ท่านอ้างมาทุกประการ

ดังนั้นสมเด็จพระวันรัตจึงมอบให้พระเทพกระวีผู้เป็นเจ้าวัดของภิกษุคู่กรณีเป็นผู้ตัดสินเอาเองว่าเรื่องนี้ใครผิดใครถูก พระเทพกระวีจึงเริ่มใช้โวหารอันไพเราะจับใจมาเทศนาพรรณนาอานิสงส์ของผู้ที่สามารถระงับเวรได้ และบรรยายถึงโทษของผู้ก่อเวรไม่มีที่สิ้นสุด เทศนากล่อมเกลาประเล้าประโลมโน้มน้าวจิตใจของพระคู่กรณีโอนอ่อนลงจนแลเห็นซึ้งในกระแสพระพุทธฎีกาที่ว่า เวรย่อมระงับด้วยการไม่จองเวร พระคู่ความทั้งสองต่างยินยอมพร้อมใจ

กันให้อธิกรณ์นี้ระงับเลิกแล้วต่อกันไป บรรดาพระถานาที่พากันมานั่งฟังทั้งมหาบาเรียน พระอันดับพระคู่ความต่างแซ่ซ้องสาธุการในปรีชาญาณของท่าน พระคู่กรณีก็หันหน้าเข้าหากันด้วยสันถวไมตรีเลิกผิดพ้องหมองใจกันเด็ดขาด ไม่เพียงแต่เท่านั้นท่านยังแก้ห่อผ้าไตรออกมากับเงินอีกสามตำลึง ทำขวัญองค์ที่ศีรษะแตกอีกด้วย ท่านระงับอธิกรณ์ด้วยกุศโลบายอันเลิศล้ำพิสดารด้วยวิธีการที่ไม่ซ้ำแบบใครอย่างน่าพิศวง สร้างความปรีดาปราโมทย์ให้เกิดขึ้นได้ทุกฝ่าย

เรื่องที่ ๑๔ ช่วยราชการ

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จสมัยเมื่อยังเป็นพระธรรมกิตติถูกนิมนต์เทศน์หน้าพระที่นั่ง เมื่อทำการอาราธนาศีลถวายศีลแล้ว ถึงตอนถวายศักราช ปีนั้นพอดีเป็นปีชวด ท่านจึงย้ำคำปีชวดว่า "ฉศก ฉศก ฉศก ฉศก" หลายครั้งสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังทรงพระอักษรอยู่ ได้ทรงฟังปีชวด ฉศก ย้ำๆ อยู่ตั้งนาน ก็เงยพระพักตร์ขึ้นพนมหัตถ์รับสั่งว่า "ถูกแล้ว ชอบแล้ว เจ้าคุณ" แต่กาลก่อนที่ล่วงมาแล้ว เดิมเลข ๖ ท้ายศักราช เขียนและอ่านต่อๆ กันมาว่า "ฉ้อศก" นั้นไม่ถูกต้อง จึงมีกระแสรับสั่งให้กรมราชเลขาตราพระราชบัญญัติ ออกประกาศเป็นใบปลิวให้รู้กันทั่วพระราชอาณาจักรว่า "ตั้งแต่ปีชวด ฉศก เหมือนศกนี้มีเลข ๖ เป็นเศษท้าย ไม่ให้เขียนและอ่านว่าฉ้อศก อย่าเขียนตัว อ เคียง ไม่ให้เขียนไม้โท(้) ลงไปเป็นอันขาด ให้เขียน ฉ เฉยๆ ก็พอ ถ้าเขียนและอ่านว่าฉ้อศกอีก จะต้องว่าผู้นั้นผิดและฝ่าฝืน" กรมราชเลขาก็บันทึกและออกประกาศให้ทราบทั่วกัน

อีกคราวหนึ่งเมื่อครั้งสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) สำนักวัดอรุณราชวราราม ถึงมรณภาพแล้ว พระเทพกระวีต้องรับหน้าที่เป็นพระผู้ใหญ่นั่งหน้า ครั้งหนึ่งเมื่อมีกิจการฉลองสวดมนต์ในพระบรมมหาราชวัง พระเทพกระวีเป็นผู้นำพระราชาคณะชั้นรองๆ ลงมา ครั้นสวดเสร็จแล้วยถา พระรับสัพพีแล้วสวดคาถาอนุโมทนาจบแล้ว พระเทพกระวีจึงถวายอติเรกขึ้นองค์เดียวว่าดังนี้

อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ ทีฆายุโก โหตุ อโรโค โหตุ สุขิโต โหตุ มหาราชา สิทฺธิ กิจฺจ์ สิทฺธิกมฺม์ สิทฺธิลาโภ ชโยนิจฺจ์ มหาราชสฺส ภวตุ สพฺพทา ขอถวายพระพร ดังนี้

สมเด็จพระจอมเกล้าทรงโปรดมาก รับสั่งถามว่า แก้ลัดตัดเติมจะได้บ้างไหม พระเทพกระวีถวายพระพรว่าอาตมาภาพได้เปยยาลไว้ในตัวบทคาถา สำหรับสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงกรอกลงตามพระบรมราชอัธยาศัยแล้ว สมเด็จพระจอมเกล้าทรงกรอกซ้ำลงตรงทีฆายุอีกบรรทัดหนึ่ง ทรงกรอกลงที่หน้าศัพท์ มหาราชสฺส เป็นปรเมนฺทรมหาราชวรสฺส นอกนั้นคงไว้ตามคำของพระเทพกระวีทุกคำ แล้วตราพระราชบัญญัติประกาศไปทุกๆ พระอารามให้เป็นขนบธรรมเนียม ต้องให้พระราชา คณะผู้นั่งหน้าถวายคาถาอติเรกนี้ก่อน จึงรับภวตุสัพฯ จึงถวายพระพรลาออกจากพระที่นั่งๆ ได้ ตลอดจนการพระเมรุการถวายพระกฐินทานตามพระอารามหลวง ต้องมีพระราชาคณะถวายอติเรกนี้ ทุกคราวพระราชดำเนิน จึงเป็นราชประเพณีสืบกันต่อๆ มา

แม้ว่าบัดนี้กาลเวลาล่วงมาแล้วร้อยปีเศษที่เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ลาลับจากโลกนี้ไปแล้ว อภินิหารและเกียรติคุณงามความดีอันรุ่งโรจน์โชติช่วงชัชวาลย์ ของท่านยังประทับอยู่ในความทรงจำของอนุชนรุ่นหลังตลอดไปอย่างมิมีวันเสื่อมคลาย เรือนกายของท่านแม้จะดับสลายไปแล้วตามกฎวัฏสงสาร แต่เรือนกายทิพย์

อันมหิทธิฤทธิ์ของท่านยังสถิตอยู่คุ้มครองพิทักษ์รักษาพระบวรพุทธศาสนาและพระมหากษัตริย์พระราชจักรีผู้ทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภก เป็นมิ่งขวัญที่เคารพรักของชาวไทยทั้งชาติ ถึงแม้ว่าดวงชีวิตของเจ้าประคุณสมเด็จฯ จะได้อัษดงค์ไปแล้วตามลิขิตของฟ้าดิน วัตถุธาตุทั้งสี่ที่ได้ประชุมกันเป็นสกลอินทรีย์ของท่านได้มลายคืนไปสู่สภาวะเดิม คือธาตุดินส่งคืนพระธรณี ธาตุน้ำส่งคืนพระคงคา ธาตุลมส่งคืนพระพาย ธาตุไฟส่งคืนพระเพลิง คงอมตะไว้ซึ่งดวงวิญญาณอันศักดิ์สิทธิ์เป็นที่กราบไหว้สักการบูชาของมหาชนทั่วทิศานุทิศ ยังเหลือไว้ซึ่งมรดกอันล้ำค่าที่ท่านได้ประทานให้เราท่านทั้งหลายได้รับโดยทั่วหน้ากัน นั่นคือพระคาถาชินบัญชรอันศักดิ์สิทธิ์ มีคุณานุภาพสุดจะพรรณนาได้ ดังจะเห็นได้ว่าบุคคลสำคัญระดับชาติ เช่น ท่านจอมพลถนอม กิตติขจร ท่านก็สวดพระคาถาบทนี้อยู่เป็นประจำ จึงขอนำมาพิมพ์ไว้เพื่อท่านที่ยังไม่รู้จะได้นำไปสวดภาวนาเพื่อความเป็นสิริมงคลต่อไป

บุษยกาพย์ (นามปากกา). **ชีวประวัติ อภินิหารพระคาถาชินบัญชรของ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังฯ**. กทม.: สำนักพิมพ์อักษรสวรรค์, ๒๕๒๙

พระคาถาชินบัญชร

พระพิมพ์สมเด็จอันเลื่องชื่อ ซึ่งเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้างขึ้นด้วยผงวิเศษต่าง ๆ ที่ท่านทำเองมีอาทิ เช่น ผงมหาปถมัง ผงอิธะเจ ผงตรีนิสิงเห ผงมหาราช ผงพุทธนิมิตร (ผงอิติปิโส)ฯลฯ เป็นต้น แล้วปลุกเสกด้วยพระคาถาชินบัญชร พระพิมพ์สมเด็จนี้มีหลายแบบสร้างขึ้นแจกจ่ายและบรรจุไว้ในที่ต่าง ๆ เท่าที่นิยมกันมากก็คือ พระสมเด็จฯ วัดระฆัง พระสมเด็จวัดใหม่อมตรส พระสมเด็จวัดอินทรวิหาร พระสมเด็จวัดเกษไชโยฯลฯ เป็นต้น ล้วนแล้วแต่ทรงอภินิหาร ความศักดิ์สิทธิ์อันระบือลือเลื่องไปทั่วประเทศ เป็นที่เสาะแสวงหาเป็นที่อยากได้ของผู้คนทั้งปวงยิ่งนัก คาดกันว่าคงจะยังมีบางกรุที่พระสมเด็จอันล้ำค่าถูกบรรจุไว้ ณ ที่อันยังค้นกันไม่พบและกรุนั้นก็ยังมิได้เปิดออกมาเพราะจำนวนพระที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านสร้างไว้มีจำนวนมากมาย และท่านคงมุ่งหวังให้พระของท่านบางกรุสถาพรอยู่ด้วยกาลเวลาอันยาวนาน เพื่ออนุชนอนาคตจะได้มีโอกาสสักการะบูชาบ้าง จะเห็นได้ว่าในโอกาสมิ่งมงคลฉลองกึ่งพุทธกาลปี พ.ศ. ๒๕๐๐ พระสมเด็จกรุวัดใหม่อมตรสก็เปิดกรุออกมาให้มหาชนได้มีโอกาสนำไปสักการะบูชาปกป้องคุ้มครองตัว มีเรื่องเล่ากันว่าพระพิมพ์ผงอันหายากของท่านนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เคยมีพระดำรัสถามว่า ท่านทำพระพิมพ์ของวิเศษเช่นนี้ขึ้นมาได้อย่างไร ผู้คนจึงนิยมเลื่อมใสศรัทธากันยิ่งนัก เจ้าประคุณสมเด็จท่านทูลให้ทรงทราบว่าท่านปลุกเสกด้วยพระคาถาชินบัญชรนั่นเอง

ที่มาของพระคาถาชินบัญชรนี้จำต้องย้อนกล่าวไปถึงหลักศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงผู้สร้างลายสือไทยให้เล่าเรียนเขียนอ่านกันมาจนทุกวันนี้ ในหลักศิลาจารึกนั้นมีข้อความตอนหนึ่งจารึกไว้ว่า... "มหาเถรสังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรหลวกกว่าปู่ครูในเมืองนี้ ทุกคนลุกแต่เมืองศรีธรรมราชมา" ซึ่งมีใจความว่า พระมหาเถระสังฆราชผู้เป็นปราชญ์ศึกษาเจนจบพระไตรปิฎกยิ่งกว่าภิกษุใดในกรุงสุโขทัย ล้วนแต่มาจากเมืองนครศรีธรรมราช ก็แหละเมืองนครศรีธรรมราชนี้เองเป็นแหล่งที่พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองยิ่ง มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเมืองลังกามากที่สุด จึงสันนิษฐานว่าพระคาถาชินบัญชรนี้เป็นของเก่าแก่โบราณกาลบังเกิดขึ้นในชมพูทวีปโดยพระอรหันตเถระเป็นผู้สร้างขึ้นแล้วถูกนำมาสู่ลังกาทวีปต่อจากนั้นก็เข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิประเทศมาดุจเดียวกับพระพุทธสิหิงค์ แต่ก็มีบางท่านได้สันนิษฐานไว้อีกทัศนะหนึ่งว่า พระคาถาชินบัญชรนี้เป็นของเก่ามากซึ่งเข้าใจว่าพระมหาเถราจารย์เจ้าแห่งลังกาทวีปผู้รู้แจ้งเจนจบในพระคัมภีร์พระไตรปิฎกและได้บรรลุขั้นสูงสุดในวิชชาแปดประการเป็นผู้สร้างขึ้นเพราะปรากฏว่าเขียนจารึกเป็นอักษรสิงหฬไว้ในเล่มสมุดข่อยมีอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ แต่สืบสาวไม่ได้ความว่าแต่งขึ้นในรัชสมัยใดของประเทศลังกา ไม่เหมือนอย่างพระคาถาจุฑสสะคาถาที่ระบุไว้ชัดว่านักปราชญ์แลผู้วิเศษทั้งหลายในลังกาทวีปได้สร้างพระคาถาจุฑสสะคาถานี้ถวายแก่พระเจ้าเทวานัมปิยะดิษแล้วต่อมามีพระเถระชื่อพระมหาชัยมงคลเถรเจ้านำเอาออกไปจากลังกาทวีปนำไปเผยแผ่จนแพร่หลายไปทั่ว อนึ่งยังมีซินแสผู้เฒ่าชาวจีนผู้หนึ่งเล่าว่า

เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านจาริกธุดงค์ไปทั่วราชอาณาจักร คราวหนึ่งท่านธุดงค์ไปถึงเมืองเพชร ท่านเป็นคนมีบุญวาสนาจึงได้พบพระคาถานี้ในเจดีย์ร้างแห่งหนึ่ง ท่านได้นำมาดัดแปลงตัดตอนแก้ไขให้ดียิ่งขึ้น เพื่อไว้ใช้สำหรับปลุกเสกพระพิมพ์ผงสมเด็จของท่าน

ฉะนั้นจึงเป็นที่นับถือกันโดยทั่วๆ ไปว่า พระคาถาชินบัญชรนี้ ถ้าหากท่านผู้ใดได้เจริญภาวนาอยู่เป็นนิจสิน ก็จะเจริญด้วยศิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคล บังเกิดลาภผลมากมายคุ้มครองผองภัยอันตรายทั้งมวล ถึงแม้ว่าท่านผู้ใดจะไม่มีพระพิมพ์สมเด็จที่ท่านสร้างไว้สักการะบูชา ซึ่งเวลานี้มีมูลค่าเช่าสูงมากยิ่งกว่านั้นยังหาได้ยากยิ่งก็ขอจงสวดพระคาถาชินบัญชรนี้ไว้เป็นประจำเถิด จะบันดาลสรรพคุณวิบูลย์ผลให้แก่ท่านเช่นกัน เมื่อพิจารณาดูพระคาถาชินบัญชรนี้โดยละเอียดแล้วจะเห็นได้ว่าได้อัญเชิญพระพุทธเจ้าพระอรหันต์เจ้าทั้งหลายพระปริตรและพระสูตรทั้งปวงให้มาสถิตคุ้มครองอยู่ทั่วสกลกายของผู้เจริญภาวนาพระคาถานี้ โดยขอให้มีชัยชนะในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อ ดังนั้นจึงได้นำพระคาถาชินบัญชรฉบับของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์โตอันมีจำนวน ๑๕ คาถากึ่ง พระคาถาชินบัญชรฉบับสิงหฬ ซึ่งเขียนไว้เป็นอักษรสิงหฬในเล่มสมุดข่อยมีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติจำนวน ๒๒ คาถา และพระคาถาชินบัญชรฉบับสังขยาปกาสกฎีกา ซึ่งเขียนไว้เป็นอักษรพม่าและอักษรขอมจำนวน ๑๔ คาถา คัดเอามาพิมพ์ไว้ในหนังสือเล่มนี้ทั้ง ๓ ฉบับ เพื่อท่านผู้สนใจจักได้เทียบเคียงดู เพราะเมื่อพิจารณาดูแล้วจะเห็นว่าฉบับสิงหฬยาวเกินออกไปถึง ๗ คาถา ส่วนฉบับสังขยาปกาสกฎีกานั้นสั้นขาดคาถาที่สำคัญไป ๑ คาถา คือคาถาที่ว่า "กุมารกสฺสโป เถโร มเหสี จิตฺตวาทโก โส มยฺหํ วทเน นิจฺจํ ปติฏฺฐาสิ คุณากโร" เหตุนี้พระคาถาชินบัญชรฉบับของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์โตจึงเป็นฉบับที่วิเศษสมบูรณ์กว่าฉบับอื่นๆ เป็นที่นิยมสวดภาวนาของมหาชนชาวไทยทั่วไป

การเรียนพระคาถาชินบัญชรให้ได้ผลดีนั้น ควรเริ่มเรียนในวันพฤหัสบดี โดยมีเครื่องสักการะคือ ธูปหอม ๘ ดอก เทียนขี้ผึ้งแท้ (ขาว) ๒ เล่ม ดอกบัวขาว ๙ ดอก ดอกมะลิ ๑ พาน วางใส่ในที่สมควร บูชาคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ บิดามารดา บรรพชนต้นตระกูลผู้ให้กำเนิดมาในสายตรง และหลวงพ่อสมเด็จพระพุฒาจารย์โต พรหมรังษี ผู้เป็นพระปรมาจารย์สอนคาถาบทนี้แล้วอธิษฐานขอเรียนพระคาถานี้ให้จำได้โดยเร็วและเป็นผลดี พระคาถานี้มีคุณสุดจะพรรณนา จะเป็นผลดีแก่ผู้ยึดมั่นในพระรัตนไตร หลวงพ่อสมเด็จพระพุฒาจารย์โต พรหมรังษี และคาถาอย่างอัศจรรย์และเป็นคาถาสำคัญบทหนึ่งในการที่สมเด็จพระพุฒาจารย์โต พรหมรังษี ใช้ทำพระเครื่องสมเด็จอันเลื่องลือชา การท่องคาถาจงพยายามให้ถูกต้องอักขระๆ อย่าให้วิบัติก็ย่อมจะได้ผลเต็มที่แก่ผู้ประพฤติ แต่ความดีตั้งอยู่ในศีลธรรม ในการสวดควรตั้งจิตให้เป็นสมาธิและระลึกไปตามบทพระคาถาก็จะบังเกิดคุณานุภาพในทางคุ้มครองป้องกันเมตตา ลาภ และรักษาโรคภัยไข้เจ็บฯ ได้ตามอธิษฐานและกุศลศรัทธาจิต

พระคาถาชินบัญชร

ของ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังโฆสิตาราม

๑. ชะยาสะนะคะตา พุทธา[๑] เชตะวา มารัง สวาหะนัง
จตุสัจจาสะภัง ระสัง เย ปิวิงสุ นราสภา
๒. ตัณหังกะราทะโย พุทธา อัฏฐะ วีสะติ นายะกา
สัพเพ ปติฏฐิตา มัยหัง มัตถะเก เต มุนิสสะรา
๓. สีเส ปติฏฐิโต มัยหัง พุทโธ ธัมโม ทะวิโลจะเน
สังโฆ ปติฏฐิโต มัยหัง อุเร สัพพะคุณากะโร
๔. หะทะเย อนุรุทโธ จะ สารีปุตโต จะ ทักขิเณ
โกณฑัญโญ ปิฏฐิภาคัสมิง โมคคัลลาโน จะ วามะเก
๕. ทักขิเณ สะวะเน มัยหัง อาสุ อานันทะราหุลา
กัสสะโป จะ มหานาโม อุภาสุง วามะโสตะเก
๖. เกสันเต[๒] ปิฏฐิภาคัสมิง สุริโยวะ ปะภังกะโร
นิสินโน สิริสัมปันโน โสภิโต มุนิปุงคะโว
๗. กุมาระกัสสะโป เถโร มเหสี จิตตะวาทะโก
โส มัยหัง วะทะเน นิจจัง ปติฏฐาสิ คุณากะโร
๘. ปุณโณ อังคุลิมาโล จะ อุปาลิ นันทะสีวะลี
เถรา ปัญจะ อิเม ชาตา นะลาเต ติละกา มะมะ
๙. เอเต[๓] สีติ มหา เถรา ขิตะวันโต ขิโนระสา
ชะลันตา สีละเตเชนะ อังคะมังเคสุ สัณฐิตา
๑๐. ระตะนัง ปุระโต อาสิ ทักขิเณ เมตตุสุตตะกัง
ธะชัคคัง ปัจฉะโต อาสิ วาเม อังคุลิมาละกัง
๑๑. ขันธะ โมระปะริตตัญจะ อาฏานาฏิยะสุตตะกัง
อากาเส ฉะทะนัง อาสิ เสสา ปาการะสันฐิตา
๑๒. ชินาณาพะละสังยุตเต สัตตะปาการะลังกะเต
วะสะโต เม สะกิจเจนะ สะทา สัมพุทธะ ปัญชะเร

๑ บางฉบับขึ้นต้นพระคาถาว่า "ชะยาสะนากะตา พุทธา" ก็ใช้ได้เหมือนกัน
๒ เป็นเกเสนเต ก็มี
๓ เป็นสลาสีติ ก็มี

๑๓. วาตะปิตตาทิสัญชาตา พาหิรัชฌัตตุปัททะวา
อะเสสา วินะยัง ยันตุ อะนันตะชินะ เตชะสา
๑๔. ชินะปัญชะระมัชฌิมหิ วิหะรันตัง มะหีตะเส
สะทา ปาเลนตุ มัง สัพเพ เต มหาปุริสาสะภา
๑๕. อิจเจวะมันโต สุคุตโต สุรักโข
ชินานุภาเวนะ ชิตูปัททะโว
ธัมมานุภาเวนะ ชิตาริสังโฆ
สังฆานุภาเวนะ ชิตันตะราโย
สัทธัมมานุภาวะปาลิโต จะรามิ ชินะปัญชะเรติ.

ชินะปัญชะระคาถา นิฏฐิตา

คำแปลพระคาถาชินบัญชร

ฉบับของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง
ท่านอาสภเถระ (พระพิมลธรรม) วัดมหาธาตุ
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ) ผู้แปล

๑. สมเด็จพระนราสภสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่าใด ขณะเมื่อประทับอยู่ ณ พระแท่นพุทธชัยอาสน์ ทรงได้ชัยชนะแก่พระยามาราธิราชกับทั้งหมู่บริพารแล้วได้ตรัสรู้ ดื่มรสพระจตุรารียสัจอันประเสริฐ สมดังพระพุทธประสงค์

๒. ขออัญเชิญสมเด็จพระบรมนายกสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้น ซึ่งล้วนแต่เป็นผู้ยิ่งใหญ่กว่ามุนีทั้งปวง มีจำนวนรวมกัน ๒๘ พระองค์ มีสมเด็จพระตัณหังกรสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น จงเสด็จมาอยู่ ณ เบื้องบนกระหม่อมจอมขวัญของข้าพระพุทธเจ้า

๓. ขออัญเชิญสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จงเสด็จมาสถิตอยู่เบื้องบนศีรษะของข้าพระพุทธเจ้า ขออัญเชิญพระธรรมจงมาสถิตอยู่ในดวงเนตรของข้าพระพุทธเจ้า ขออัญเชิญพระอริยสงฆ์ผู้เป็นบ่อเกิดแห่งคุณงามความดีทั้งปวง จงมาสถิตอยู่ ณ อุระประเทศของข้าพระพุทธเจ้า

๔. ขออาราธนาพระอนุรุทธเถรเจ้า จงมาสถิตอยู่ ในดวงหทัยของข้าพเจ้า พระสารีปุตเถรเจ้า จงมาสถิตอยู่ ณ ส่วนเบื้องขวา พระอัญญาโกณฑัญญเถรเจ้า จงมาสถิตอยู่ ณ ส่วนเบื้องหลัง พระมหาโมคคัลลานเถรเจ้า จงมาสถิตอยู่ ณ ส่วนเบื้องซ้าย

๕. ขออาราธนาพระอานนท์เถรเจ้ากับพระราหุลเถรเจ้าจงมาสถิตอยู่ ณ โสตเบื้องขวา พระมหากัสสปเถรเจ้ากับพระมหานามเถรเจ้า จงมาสถิตอยู่ ณ โสตเบื้องซ้าย

๖. ขออัญเชิญ สมเด็จพระโสภิตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นมหามุนีชั้นยอดเยี่ยม ทรงเต็มเปี่ยมด้วยพระพุทธ

สิริทรงรัศมีแจ่มจ้าดุจดวงพระอาทิตย์ จงเสด็จมาประทับนั่งสถิตอยู่ ณ ชายผมส่วนเบื้องหลังของข้าพระพุทธเจ้า

๗. ขออาราธนาพระกุมารกัสสปเถรเจ้า ซึ่งเป็นผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ มีวาจาอันไพเราะ เป็นบ่อเกิดแห่งคุณงามความดี จงมาสถิตอยู่ที่ปากของข้าพเจ้าเป็นนิจนิรันดร์

๘. ขออาราธนา พระมหาเถรเจ้า ทั้งห้าพระองค์เหล่านี้คือ พระปุณณเถรเจ้า พระองคุลีมาลเถรเจ้า พระอุบาลีเถรเจ้า พระนันทเถรเจ้า และพระสีวลีเถรเจ้าจงมาบังเกิดเป็นรอยริ้วอยู่ ณ ที่ตรงหน้าผากของข้าพเจ้า

๙. ขออาราธนาหมู่พระพุทธชิโนรส ขั้นพระมหาเถระทั้งหลาย ๘๐ องค์ ซึ่งล้วนแต่เป็นผู้ชนะข้าศึกคือกิเลสรุ่งเรืองงามอยู่ด้วยเดชแห่งศีล จงมาสถิตดำรงอยู่ทั่วองค์อวัยวะน้อยใหญ่ของข้าพเจ้า

๑๐. ขอพระรัตนสูตร จงมาอยู่ส่วนเบื้องหน้าของข้าพเจ้า พระเมตตสูตร จงมาอยู่ ณ ส่วนเบื้องขวา พระธชัคคสูตร จงมาอยู่ ณ ส่วนเบื้องหลัง พระอังคุลิมาลสูตร จงมาอยู่ ณ ส่วนเบื้องซ้าย

๑๑. ขอพระขันธปริต พระโมรปริต และพระอาฏานาฏิยสูตร จงสำเร็จเป็นหลังคากางกั้นอยู่เบื้องบนอากาศ พระปริตรและพระสูตรที่เหลือเศษจากนี้ จงสำเร็จเป็นกำแพงล้อมรอบ

๑๒. เมื่อข้าพระพุทธเจ้า ประกอบการงานของตนอยู่ในขอบเขตกรงธรรมของสมเด็จพระชินสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งล้อมรอบด้วยกำแพง ๗ ชั้น ประกอบด้วยพุทธอาณาและพลานุภาพอันมั่นคงในกาลทุกเมื่อเช่นนี้

๑๓. ขอให้อุปัทวันตรายทั้งหลาย ทั้งภายนอกและภายในอันเกิดแต่เหตุง่ายๆ มีลมกำเริบและดีซ่านเป็นต้น จงถึงซึ่งความพินาศดับสูญไปโดยไม่มีเหลือ ด้วยเดชาอานุภาพของพระชินสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงพระคุณอันยิ่งใหญ่ไม่มีที่สิ้นสุด

๑๔. ขอสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และหมู่พระอริยสาวกทั้งหลาย ซึ่งล้วนแต่เป็นชั้นมหาบุรุษอย่างประเสริฐทุกๆ พระองค์เหล่านั้น จงช่วยรักษาข้าพระพุทธเจ้าผู้อยู่ ณ ภาคพื้นดินภายในใจกลางกรงธรรมของสมเด็จพระชินสัมมาสัมพุทธเจ้าตลอดกาลทุกเมื่อ เทอญ.

๑๕. ด้วยประการฉะนี้ เป็นอันข้าพเจ้าได้คุ้มครองรักษาตนไว้ด้วยดีแล้ว และด้วยอานุภาพของสมเด็จพระชินสัมมาสัมพุทธเจ้า ขอให้ข้าพเจ้าจงมีชัยชนะแก่อุปัทวะทั้งปวง ด้วยอานุภาพของพระธรรมเจ้า ขอให้ข้าพเจ้าจงมีชัยชนะแก่หมู่อริศัตรูทั้งปวงด้วยอานุภาพของพระอริยสงฆ์ ขอให้ข้าพเจ้าจงมีชัยชนะแก่อันตรายทั้งปวง

๑๖. ข้าพเจ้าเป็นผู้อันอานุภาพแห่งพระธรรมคุ้มครองรักษาแล้ว จะประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในขอบเขตกรงธรรมของสมเด็จพระชินสัมมาสัมพุทธเจ้าตลอดไป ฉะนี้แล

บุษยภาพย์ (นามปากกา) **ชีวประวัติ อภินิหารพระคาถาชินบัญชรของ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังฯ**. กทม. : อักษรสวรรค์, ๒๕๒๙

สมเด็จเกษไชโย

พระสมเด็จของวัดไชโย มีมากพิมพ์มากแบบ แต่จำนวนพระมีน้อย และเก้าสิบเปอร์เซ็นต์ชำรุด จะพบพระที่สมบูรณ์จริงๆ ในสิบองค์จะพบเพียงหนึ่งองค์เท่านั้น ทำให้วงการพระเครื่องทั่วไป รู้จักกันเพียง ๓ พิมพ์ คือ พิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น (พิมพ์นิยม) พิมพ์อกตัน ๖ ชั้น และพิมพ์อกตลอด ๖ ชั้น แต่แท้จริงแล้วยังมีพิมพ์มาตรฐานที่มีค่านิยมสูง เปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกของเมืองอ่างทอง อีกหลายพิมพ์ ที่ประวัติและที่มาเป็นของวัดไชโยอย่างแน่นอน แต่โดยทั่วไปผู้รู้มากท่านไม่ค่อยเปิดเผยอีกทั้งพระมีจำนวนน้อยมาก

สำหรับพิมพ์ทรงต่างๆ ที่ผู้เขียนได้รวบรวมและเรียบเรียงในหนังสือเล่มนี้ ชื่อพิมพ์อาจจะผิดแผกไปจากความรู้เดิมของบางท่าน ก็ต้องกราบขออภัย ทั้งนี้ทั้งนั้น มิได้มีเจตนาเป็นอย่างอื่น นอกเสียจากเพื่อจรรโลงให้เป็นแบบมาตรฐานเดียวกัน อันรวมไปถึงการจัดรายการประกวดพระ จะได้ไม่เกิดการสับสน ซึ่งในปัจจุบันนี้เป็นที่นิยมจัดกันมาก เพื่อหารายได้ให้กับสังคมส่วนรวม แบบพิมพ์ในหนังสือเล่มนี้ ถือได้ว่าเป็นแบบพิมพ์ที่เกือบจะสมบูรณ์ แต่อย่างไรก็ตาม ก็ต้องขอกราบเรียนให้ทราบว่า ยังมีบางพิมพ์ที่หาพระมาถ่ายรูปไม่ได้ เพราะพระมีจำนวนน้อยมาก

แบบพิมพ์ทรง ของสมเด็จเกษไชโย มีทั้ง ๗ ชั้น ๖ ชั้น และ ๕ ชั้น โดยแยกแต่ละแบบถึง ๑๙ แบบ ดังนี้

๑. พิมพ์ใหญ่ (พิมพ์นิยม) ๗ ชั้น
๒. พิมพ์เล็ก ๗ ชั้น
๓. พิมพ์หูประบ่า ๗ ชั้น
๔. พิมพ์แขนกลม ๗ ชั้น
๕. พิมพ์เข่าโค้ง ๗ ชั้น
๖. พิมพ์แข้งหมอน ๗ ชั้น
๗. พิมพ์ไหล่ตรง ๗ ชั้น
๘. พิมพ์แขนติ่ง ๗ ชั้น
๙. พิมพ์เศียรกลม ๗ ชั้น
๑๐. พิมพ์อกตัน ๗ ชั้น
๑๑. พิมพ์ต้อ ๗ ชั้น
๑๒. พิมพ์ปรกโพธิ์ ๗ ชั้น
๑๓. พิมพ์ใหญ่ เอ ๖ ชั้น
๑๔. พิมพ์ใหญ่ บี ๖ ชั้น

๑๕. พิมพ์ล่ำ ๖ ชั้น
๑๖. พิมพ์ไหล่ตรง ๖ ชั้น
๑๗. พิมพ์อกตัน ๖ ชั้น
๑๘. พิมพ์อกตลอด ๖ ชั้น
๑๙. พิมพ์ ๕ ชั้น

๑. พระสมเด็จเกษไชโย"พิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น" (พิมพ์นิยม)

พระสมเด็จพิมพ์นี้ เป็นพิมพ์ที่นิยมกันมากที่สุด ในวงการทั่วไปมักจะเรียกชื่อพิมพ์นี้ว่า"พิมพ์ใหญ่" "พิมพ์นิยม" หรือ "พิมพ์เอ" และในบรรดาพระสมเด็จเกษไชโย พิมพ์เจ็ดชั้น พระพิมพ์นี้ถือว่ามีจำนวนมากสุด ผู้ที่มีไว้ในครอบครองจะหวงแหนและนิยมใช้กันมาตั้งแต่สมัยปู่ย่าตายาย ทำให้พระพิมพ์นี้ชำรุดเสียหายมาก สนนราคาเช่าหาพระพิมพ์นี้ราคาตั้งแต่ ๓๐,๐๐๐.- บาท ถึง ๑๐๐,๐๐๐.- บาท ประสบการณ์สูงมาก ทั้งด้านคงกระพัน แคล้วคลาด และเมตตาโชคลาภ ชาวเมืองอ่างทอง ยังไม่เคยมีผู้ใดตายโหง ในขณะที่มีพระสมเด็จเกษไชโย ห้อยคอ นอกเสียจากจะมีของปลอม ห้อยคอโดยไม่รู้ตัว ในอนาคต ผู้เขียนเชื่อว่า พระสมเด็จเกษไชโย พิมพ์นิยมนี้ จะมีราคาสูงกว่า พระสมเด็จบางขุนพรหมทั้งกรุเก่าและกรุใหม่ เหตุผลก็คือ องค์สมเด็จพระพุฒาจารย์โต ยอดอัจฉริยะเกจิอาจารย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มีความปรารถนาด้วยเจตนาบริสุทธิ์ที่ประสงค์สร้างสมเด็จเกษไชโย บรรจุไว้ในองค์หลวงพ่อโต เพื่อสืบทอดพระศาสนา อีกทั้งเพื่อให้อนุชนรุ่นหลังได้มีไว้บูชา ป้องกันภยันอันตรายทั้งหลายทั้งปวง และตามประวัติความเป็นมายังได้กล่าวไว้อีกว่า พระสมเด็จเกษไชโยได้เตรียมสร้างล่วงหน้าไว้ ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ.๒๔๐๔ ก่อนกำเนิดพระสมเด็จวัดระฆังอีกด้วย สำหรับพระสมเด็จวัดใหม่อมตรส บางขุนพรหม นั้น"เสมียนตราด้วง" ได้เป็นผู้สร้าง โดยสมเด็จพระพุฒาจารย์โต เป็นประธานฝ่ายสงฆ์ และสมเด็จโตคงจะนำผงวิเศษมาให้ส่วนหนึ่ง เนื่องจากการสร้างพระจำนวนมากในเวลาเดียวกัน มวลสารและผงวิเศษอาจจะไม่เพียงพอ จึงทำให้พระสมเด็จวัดใหม่อมตรส บางขุนพรหม แก่ปูนขาวมาก โดยเฉพาะพระ"กรุใหม่"

พุทธลักษณะ เป็นพระปางนั่งสมาธิบนฐานเจ็ดชั้น

เกศ คล้ายปลีกกล้วย หรือเปลวเพลิง ระดับการตั้งของเกศพระจะกินมาทางซ้ายของศีรษะองค์พระ (ขวามือเรา) ตั้งเอียงไปทางขวาองค์พระ (ซ้ายมือเรา) เล็กน้อย **ถือเป็นจุดสำคัญ**

หู เป็นหูบายศรี บางองค์หูซ้ายสูงกว่าหูขวา บางองค์หูขวาจะสูงกว่าหูซ้าย จะถือความแน่นอนมิได้ อยู่ที่การกดพิมพ์

แขน การวางแขน ช่วงล่างจะวาดโค้งกว่าช่วงบน (หัวไหล่)

ไหล่ ไหล่จะตั้งพอประมาณ

ข้อศอก ช่วงข้อศอกขวาขององค์พระ จะหักมุมกว่าข้อศอกซ้าย แต่บางองค์จะมนทั้งซ้ายและขวา

ใบหน้า คล้ายผลมะตูม นูนกลมเล็ก (หน้าจะเล็กกว่าทุกพิมพ์)

คอ จะเป็นลำติดกับใบหน้า คล้ายคนคอหอยพอก (ขออภัย) และจุดสำคัญ ในการพิจารณาลำคอคือ ลำคอจะตั้งไม่ตรง เอียงไปทางขวาเล็กน้อย (ซ้ายมือเรา) และลำคอส่วนบน จะมีความรู้สึกว่า ใหญ่กว่าลำคอส่วนล่าง

หน้าอก จะตั้งนูน ดูผึ่งผาย

หน้าท้อง ส่วนหน้าท้องจะเป็นร่องจรดหน้าตักพอดี ลักษณะคล้ายรากฟัน ถือเป็นจุดสำคัญอีกเช่นกัน ของปลอมจะมีลักษณะเส้นแข็งกว่า

นั่ง การนั่ง แข้งและหัวเข่าตอนล่างเป็นเส้นตรง

ฐานชั้น ๑ ฐานชั้นแรก เป็นฐานสำเภา (นับชั้นในที่นี้นับจากบนสุด)

ฐานชั้น ๒,๓ ฐานชั้นสองและสาม วางเป็นระเบียบ

ฐานชั้น ๔ ฐานชั้นที่สี่ จะแอ่นขึ้น จุดสำคัญ

ฐานชั้น ๕ ฐานชั้นที่ห้า จะแอ่นลง ถือเป็นจุดสำคัญมากในการพิจารณา

ฐานชั้น ๖ ฐานชั้นที่หก วางเส้นปกติ

ฐานชั้น ๗ ฐานชั้นที่เจ็ด ปลายฐานทั้งสองข้างจรดขอบซุ้มพอดี โดยเฉพาะปลายฐานด้านซ้ายองค์พระ (ขวามือเรา) ปลายฐานจะเป็นคล้ายสลักเดือยชนเส้นกรอบซุ้ม (จุดนี้สำคัญมาก) ใต้ปลายฐานชั้นที่เจ็ดด้านขวามือองค์พระ (ซ้ายมือเรา) จะมีเนื้อล้นค่อยๆ ลาดกลืนไปกับพื้นพระ ทำให้บางองค์มองเห็นปลายเส้นซุ้มหนา เสมือนแกะแม่พิมพ์ไม่ตรง และฐานชั้นที่เจ็ดนี้ ส่วนใหญ่เส้นจะงอนขึ้นเล็กน้อย

ซุ้ม เส้นซุ้มส่วนบนที่วาดโค้ง ทั้งซ้ายและขวา จะดูไม่สมดุลย์กัน แลดูด้านขวามือของตัวเรา จะมีระดับสูงกว่า

กรอบกระจก กรอบกระจกอยู่ด้านนอกซุ้มอีกชั้นหนึ่ง (เอกลักษณ์ของพระสมเด็จเกษไชโยทุกๆ พิมพ์ทรง จะมีกรอบกระจกทุกองค์) สำหรับกรอบกระจกนี้ จะมีจุดที่ควรพิจารณาอยู่สองแห่งคือ กรอบกระจกส่วนบนที่เหนือซุ้ม (เส้นนอน) จะไม่เป็นเส้นตรง จะลาดลงมาทางซ้ายมือเรา และมุมหรือปลายกรอบกระจกซ้ายมือเรา จะเป็นลักษณะมุมแหลมหรือชายธง หรือหัวสระโอ (โ)

เนื้อพระ พระสมเด็จเกษไชโย มีทั้งประเภทเนื้อละเอียด (มาก,ปานกลาง) และเนื้อหยาบ (มาก,ปานกลาง) ไม่ว่าจะเป็นชนิดเนื้อละเอียดหรือเนื้อหยาบ มวลสารต่างๆ ที่ปรากฏลอยตัวออกมาให้เห็นนั้นจะมีมวลสารมากกว่าพระสมเด็จบางขุนพรหม ลักษณะเป็นก้อนสีขาวขุ่นและขาวใส (วงการมักเรียกว่าเม็ดพระธาตุ) ซึ่งอาจจะเป็นเปลือกหอยหรือข้าวสุกตากแห้ง จุดดำ คล้ายงาดำ จุดแดงและจุดสีน้ำตาลคล้ายเกสรดอกไม้ มีทั้งแตกลายงา และไม่แตกลายงา (พระสมเด็จเกษไชโย มิใช่จะมีการสร้างครั้งเดียวก็หาไม่ ดังนั้นเนื้อที่ถูกผสมเพื่อสร้างพระแต่ละครั้งนั้น จึงไม่ค่อยเหมือนกัน ส่วนผสมของพระสมเด็จเกษไชโยนี้ สมเด็จโตท่านผสมเนื้อจากผงอิธะเจ ผงปถมัง ผงมหาราช ผงพุทธคุณ และผงตรีนิสิงเห ผงแผ่นใบลานเผาที่ท่านได้จารอักขระผงพุทธาคมต่างๆ ที่ได้เก็บสะสมไว้จากการ

เล่าเรียน รวมทั้งผงเกสรดอกไม้ร้อยแปด กล้วยหอม กล้วยน้ำว้า น้ำมันจันทน์ และน้ำมันตังอิ๊ว เป็นต้น)

สีผิว พระสมเด็จเกษไชโย ส่วนมากจะมีสีขาวอมเหลืองอ่อน และสีขาวอมเหลืองแก่ และบางองค์ใช้จัดๆ จะออกสีน้ำตาล ถ้าหากนำไปล้างน้ำอุ่นจะเกิดคราบแป้งออกมานอกผิวพระ เข้าใจว่าเป็นรา ความเค็มของไอเหงื่อ ที่ความร้อนขับออกมาจากผิวภายใน

ขนาด ขนาดความกว้างยาวของสมเด็จเกษไชโยพิมพ์ใหญ่นี้ หาความแน่นอนไม่ได้ มีทั้งชนิดตัดปีกกว้าง และตัดชิดกรอบกระจก ชนิดตักปีกกว้าง จะมีขนาด ๒.๕x๓.๕ ซม. ชนิดตัดชิดกรอบกระจกจะมีขนาด ๒.๓x๓.๔ ซม. ถ้าดูจากขอบกระจกแล้ว จะเห็นว่าไม่เล็กใหญ่ไปกว่ากัน สำหรับความหนาโดยประมาณ ๔-๕ ม.ม. โดยส่วนใหญ่แล้ว ชนิดตัดปีกกว้าง จะมีความหนากว่า ชนิดตัดชิดกรอบกระจก

๒. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์เล็ก ๗ ชั้น"

ยอดของพระที่หาได้ยากยิ่ง คงจะไม่มีพระสมเด็จเกษไชโยใดหายากเกิน พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์เล็ก ๗ ชั้น" เสมือนงมเข็มในมหาสมุทร เป็นพระที่มีขนาดเล็กที่สุดในขบวนพระสมเด็จวัดเกษไชโย พิมพ์ทรงของพระพิมพ์นี้ต่างกับพิมพ์ใหญ่ตรงช่วงหน้าอก เนื่องจากพระพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้นอกจะร่องเพียงครึ่งตัว ส่วนพิมพ์เล็กนี้ อกจะร่องตลอดช่วงแขนมนโค้งมิได้หักศอก ลักษณะใบหูเป็นหูบายศรี เหมือนกับพิมพ์ใหญ่ ใบหน้าและเกศจะมีลักษณะคล้ายพระพิมพ์ใหญ่ การนั่งหัวเข่าและแข้งตอนล่างจะเป็นเส้นตรงคล้ายกับพิมพ์ใหญ่ ฐานชั้นแรก งอนเล็กน้อยคล้ายฐานสำเภา ซึ่งก็เป็นเอกลักษณ์ของพระพิมพ์ใหญ่ ฐานชั้นสามงอนขึ้นเล็กน้อย ส่วนฐานชั้นที่สี่ ห้า และหก เป็นเส้นตรง และฐานชั้นที่เจ็ด ปลายฐานคล้ายสลักเดือยชนเส้นกรอบซุ้ม จุดสำคัญอันนี้ลักษณะเดียวกันกับพิมพ์ใหญ่เจ็ดชั้น พระพิมพ์เล็กนี้พิมพ์จะตื้นกว่าทุกพิมพ์ การตัดกรอบพระก็ตัดไม่เหมือนกับพิมพ์อื่น ส่วนบนจะเล็กกว่าส่วนล่าง

เนื้อพระ เป็นพระเนื้อจัด ดูง่าย มีจุดขาวคล้ายเนื้อข้าวสุกตากแห้ง มีความละเอียดและความหนึกนุ่มในตัว คล้ายสมเด็จวัดระฆัง และทุกๆ องค์ที่พบ เนื้อจะจัดมากทุกๆ องค์ สีอมเหลือง จัดเป็นพระที่น่าใช้มาก พระมีจำนวนน้อย ผู้ใดมีไว้ในครอบครองถือว่าโชคดีที่สุด เสมือนอยู่เหนือมัจจุราช การตัดกรอบพระ ส่วนบนตัดเล็กกว่าส่วนล่าง ส่วนบนกว้าง ๒ ซม. ส่วนล่างกว้าง ๒.๒ ซม. ยาว ๓.๑ ซม. และหนา ๓ ม.ม.

๓. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์หูประบ่า ๗ ชั้น"

การแสดงออกทางพิมพ์ของพระพิมพ์นี้ จะสังเกตได้ง่ายที่สุดก็คือ ลักษณะของหูทั้งสองข้างจะยาวกว่าทุกๆ พิมพ์ ยาวปาดถึงหัวไหล่ ใบหูจะห้อยระย้าอ่อนช้อยสวยงาม ปลายบนและปลายล่างสะบัดออกพองาม ปลายหูขวาขององค์พระ ช่วงจรดไหล่ปลายจะเรียวเล็ก ถือเป็นจุดตำหนิที่สำคัญ พระพักตร์ใหญ่และยาวรีกว่าพิมพ์ใหญ่ ช่วงหน้าอกส่วนบนจะวาดโค้งเข้ารักแร้ ทำให้แลดูหน้าอกใหญ่กว่าพิมพ์ใหญ่ อกจะร่องคล้ายรากฟันเหมือนกับพิมพ์ใหญ่ เข้าตำราอกผายไหล่ผึ่ง แลดูทะมัดทะแมงสมส่วน หัวเข่าทั้งสองข้างคล้ายท่อนกระดูก ทำนองเดียวกับพิมพ์ใหญ่ ฐานชั้นแรกปลายจะเรียวงอนขึ้นเป็นฐานสำเภาเหมือนพิมพ์ใหญ่ ฐานชั้นสองจะงอนขึ้นเล็กน้อย ฐานชั้นสามจะโก่งระหว่างตรงกลางเล็กน้อย ฐานชั้นสี่จะแอ่นขึ้นและเป็นเส้นหนา ฐานชั้นห้า จะเป็นเส้นหนาและแอ่นลง เป็นที่น่า

สังเกตอีกว่า ฐานชั้นสี่และชั้นห้าของพระพิมพ์หูประบ่านี้ เป็นเอกลักษณ์ที่ตรงกันกับพิมพ์ใหญ่ ซึ่งถือเป็นจุดสำคัญ ส่วนชั้นที่เจ็ด จะจรดซุ้มเหมือนพิมพ์ใหญ่ น่าแปลกใจพอสมควร ที่เอกลักษณ์หรือจุดตำหนิของพิมพ์ใหญ่กับพิมพ์หูประบ่าช่างละม้ายคล้ายกันอย่างที่สุด ถ้าหากว่า พิมพ์หูประบ่า มีหูและหน้าเหมือนพิมพ์ใหญ่แล้วไซร้ ก็จะเข้าทำนองเป็นพิมพ์ใหญ่ทันที

เนื้อพระ พิมพ์หูประบ่านี้ ส่วนใหญ่เป็นพระเนื้อไม่ค่อยละเอียดนัก ค่อนข้างหยาบ แต่ก็มีบางองค์ที่เนื้อละเอียดเป็นพระเนื้อจัดมากและแกร่งทุกๆ องค์ เนื้อพระที่ค่อนข้างหยาบ จะมีความจัดกว่าเนื้อละเอียด เท่าที่พบเห็นจะแตกลายงาเกือบทุกองค์ และพระเนื้อค่อนข้างหยาบจะมีความหนากว่าพระเนื้อละเอียด ตามความรู้สึกของผู้เขียน พระพิมพ์หูประบ่าประเภทเนื้อค่อนข้างหยาบ จะเป็นพระที่ดูง่าย และมีความ**จัดกว่าพิมพ์ใหญ่**เสียอีก **เป็นพระที่น่าใช้มาก** ราคาเช่าหาไม่ด้อยกว่าพิมพ์ใหญ่ ขนาดของพระกว้าง ๒.๓ ซม. ยาว ๓.๔ ซม. และหนา ๔ ม.ม.

๔. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์แขนกลม ๗ ชั้น"

พระที่หาดูได้ยากมากๆ อีกพิมพ์หนึ่ง คือ "พิมพ์แขนกลม ๗ ชั้น" ลักษณะเกศเหมือนปลีกล้วยหรือเปลวเพลิง เหมือนเอกลักษณ์พระพิมพ์ใหญ่ หูขวายาวกว่าหูซ้ายจรดถึงบ่า สภาพหูไม่อ่อนช้อยเหมือนพิมพ์หูประบ่า **หน้ากลม** เหมือนวงพระจันทร์ **ถือเป็นจุดสำคัญ** ลำคอจัดว่ายาว วงแขนจะกลมกว่าทุกๆ พิมพ์ทรง ในบรรดาพระสมเด็จเกษไชโยพิมพ์เจ็ดชั้นทั้งหมด ทำให้แลดูไหล่จะห่อ ลำแขนใต้ข้อศอกขวาจะแลดูเล็กกว่าลำแขนส่วนบนอย่างเห็นได้ชัด เส้นหน้าอกที่ลงมาถึงหน้าท้องเป็นลักษณะฟันหนู และเส้นหน้าท้องด้านซ้ายจะหนากว่าด้านขวา แข้งและหัวเข่าท่อนกลางจะเล็กเหมือนกับท่อนกระดูก ฐานชั้นที่ห้างอนขึ้น ปลายฐานชั้นที่หกด้านซ้ายงอนลง ทำให้เห็นช่องไฟระหว่างปลายฐานชั้นที่ห้ากับปลายฐานชั้นที่หก **เปิดปากกว้าง** ทำนองเดียวกันกับปลายฐานชั้นที่สี่กับชั้นที่ห้าด้านขวาองค์พระก็เปิดปากกว้างเช่นกัน สองจุดนี้ **ถือเป็นจุดสำคัญ** ฐานชั้นที่เจ็ดติดเส้นซุ้มทั้งสองข้าง พระพิมพ์นี้ปลายฐานขวามือขององค์พระจะตวัดแหลมกว่าด้านซ้ายมือองค์พระ ที่เป็นเช่นนี้ น่าจะสันนิษฐานว่า เนื่องจากการแกะแม่พิมพ์ของฐานนั้น จะเริ่มต้นแกะแม่พิมพ์จากด้านซ้ายมือองค์พระก่อน แล้วไปตวัดตอนปลายสุด ความกว้างภายในเส้นซุ้มของพระพิมพ์นี้ดูจะแคบกว่าพระพิมพ์ใหญ่ ส่วนเส้นซุ้มกับเส้นกรอบกระจกด้านล่าง จะเป็นคนละเส้นกัน ซึ่งต่างกับพระพิมพ์ใหญ่ที่เป็นเส้นเดียวกัน

เนื้อพระ เป็นพระเนื้อจัดมาก สีอมเหลืองคล้ายสมเด็จวัดระฆัง มีจุดขาวและจุดน้ำตาลและมีความหนึกนุ่มในตัว น่าจะเป็นพระที่สร้างก่อนพิมพ์ใหญ่เจ็ดชั้นที่นิยมกัน ผู้ใดเป็นเจ้าของ จงหมั่นบูชาติดตัว ไปไหนมิต้องกลัวพุทธคุณเพรียบแปร้เยี่ยงพระสมเด็จวัดระฆัง ขนาดกว้าง ๒.๔ ซม. ยาว ๓.๕ ซม. และหนา ๔ ม.ม.

๕. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์เข่าโค้ง ๗ ชั้น"

เมื่อมีการประกวดพระเกษไชโยพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น กรรมการมักจะยอมรับพระพิมพ์นี้เข้าประกวดเป็นพิมพ์ใหญ่ เพราะเป็นพระแท้และถ้ามองเผินๆ ไม่พิจารณาอย่างถี่ถ้วนแล้ว จะมีความรู้สึกว่าคล้ายกัน แต่ความเป็นจริงแล้ว ถ้าพิจารณาให้ละเอียดจะเห็นว่า พระพิมพ์เข่าโค้งนี้จะต่างกับพระพิมพ์ใหญ่ ตรงที่หัวเข่า พระพิมพ์ใหญ่ หัวเข่าจะ

ตรงเหมือนท่อนกระดูก ส่วนพิมพ์นี้ หัวเข่าจะโค้ง และสภาพหัวเข่าซ้ายของพระพิมพ์นี้จะใหญ่กว่าพิมพ์ใหญ่มาก และที่ต่างกันอีกจุดหนึ่งก็คือ ช่วงเอวด้านซ้ายองค์พระจะโค้งออก ส่วนของพระพิมพ์ใหญ่ จะไม่โค้งออกแต่ปลายกับจะโค้งเข้าเล็กน้อย ช่วงมือที่ประกบซ้อนกันของพระพิมพ์เข่าโค้งนี้ จะมีความหนาอย่างเห็นได้ชัด เสมือนมือขวาและซ้ายทับกัน ต่างกับลักษณะพิมพ์ใหญ่ที่เป็นเส้นเล็กเรียว และเป็นที่น่าสังเกตของพระพิมพ์นี้อีกก็คือ ลักษณะการนั่งจะเห็นเป็นปล้องของข้อเท้าซ้าย เส้นจะย้อยต่ำลงมาทางฐานของพระอันแสดงออกถึงเป็นข้อเท้าซ้าย ในลักษณะการนั่งที่เป็นหลักความจริง การวางขั้นจะเห็นว่า ขั้นที่หนึ่งชิดกับขั้นที่สอง ขั้นที่สามชิดกับขั้นที่สี่ ขั้นที่ห้าเป็นเส้นเดี่ยว และขั้นที่หกชิดกับขั้นที่เจ็ด การตัดปีกพระพิมพ์นี้จะตัดปีกใหญ่กว่าทุกๆ พิมพ์ของพระสมเด็จเกษไชโยทั้งหมด

เนื้อพระ เป็นพระเนื้อหยาบปานกลาง เนื้อพระฝอคล้ายพระสมเด็จบางขุนพรหม (กรุใหม่) สีขาวอมเหลืองและมีคราบสีเขียว เสมือนลักษณะตะไคร้น้ำจับแตกลายงาเป็นแห่งๆ ขนาดกว้าง ๒.๖ ซม. ยาว ๓.๘ ซม. และหนา ๔ ม.ม.

๖. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์แข้งหมอน ๗ ชั้น"

เอกลักษณ์ของพระพิมพ์นี้ คือลักษณะของ**หน้าแข้ง**และ**หัวเข่า**ของพระ เป็น**ท่อนหนา**คล้ายขอนไม้ จะเปรียบเปรยกับหมอนไม้ของคนโบราณก็ย่อมได้ ทั้งพระบาทและหน้าแข้งกับหัวเข่า ของพระสมเด็จเกษไชโยพิมพ์อื่นๆ จะไม่หนาเหมือนพระพิมพ์นี้ **เกศ**จะพุ่งเป็น**ลำหนา** มิใช่ลักษณะปลีกล้วย หูบายศรีหนาไม่ถึงกับจรดบ่า พระพักตร์เรียวใหญ่ ร่องหน้าอกเหมือนฟันหนู ไม่เข้าลักษณะรากฟันเช่นพิมพ์ใหญ่ ไหล่ซ้ายกับท่อนแขนส่วนบน จะหักมุมคล้ายข้อต่อกระดูก และวงแขนทั้งซ้ายและขวา จะมนเป็นอีกลักษณะหนึ่ง อันเป็น**เอกลักษณ์สำคัญ**ของพระพิมพ์นี้ด้วย ฐานชั้นแรกเกือบสุดปลาย ทางขวามือขององค์พระ จะเรียวขึ้นเล็กน้อย **ถือเป็นจุดสำคัญ**ในการพิจารณา ฐานชั้นที่สอง ถึงชั้นที่หก วางเป็นระเบียบ เส้นชั้นและช่องไฟพองาม ฐานชั้นที่เจ็ดไม่ติดกับขอบซุ้มเส้นหวาย ที่น่าพิจารณาอีกข้อหนึ่งคือ ตั้งแต่เกศ ใบหู วงแขน หัวเข่า ฐานชั้นที่หนึ่งถึงฐานชั้นที่เจ็ดจะเป็นลักษณะทรงเจดีย์ สวยงาม

เนื้อพระ จัดอยู่ในประเภทเนื้อหยาบ มีจุดขาวเป็นเม็ดๆ มาก คล้ายข้าวสุกตากแห้ง ผิวเหลืองสวย ถ้าใช้ถูกกับเหงื่อ ผิวจะออกจนเป็นสีน้ำตาลเข้ม เนื้อพระจะจัดมาก คล้ายพระสมเด็จวัดระฆัง เป็นพระที่น่าใช้อีกพิมพ์หนึ่ง พระพิมพ์นี้จะมีความหนากว่าทุกๆ พิมพ์ ขนาดกว้าง ๒.๔ ซม. ยาว ๓.๕ ซม. และหนา ๕ ม.ม.

๗. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์ไหล่ตรง ๗ ชั้น"

พระพิมพ์นี้ไหล่จะตรงสมกับชื่อพิมพ์ หูจะงอนโค้งสวยติดกับพระพักตร์ พระพักตร์ใหญ่ เกศและลำคอจะเป็นเส้นตรงและเส้นเล็ก ถือเป็น**จุดสำคัญมาก** ช่วงวงแขนจะหักศอกพองาม ข้อศอกซ้ายสูงกว่าข้อศอกขวาเล็กน้อย สภาพอกจะตั้งประกอบกับไหล่ตั้งเช่นกัน ทำให้เลดูสง่า และทะมัดทะแมง หัวเข่าขวางอนขึ้นและสูงกว่าหัวเข่าซ้าย ปลายฐานชั้นที่หนึ่งถึงชั้นที่หกซ้ายมือองค์พระ จะเป็นเส้นปลายแหลมสั้นๆ กรอบกระจกกับเส้นซุ้มด้านล่างเป็นเส้นเดียวกัน

เนื้อพระ เป็นพระเนื้อละเอียด สีอมเหลือง มีจุดขาวและจุดสีน้ำตาล มีความแกร่ง ไม่หนามาก ความกว้าง ๒.๓ ซม. ยาว ๓.๔ ซม. และหนา ๓ ม.ม.

๘. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์แขนติ่ง ๗ ชั้น"

พระพิมพ์นี้เป็นที่รู้จักกันในวงการพระเครื่องโดยทั่วไป บางรายการประกวดพระ "พิมพ์นักเลงโต ๗ ชั้น" เอกลักษณ์ของพระพิมพ์นี้ อยู่ที่ข้อศอกทั้งข้างซ้ายและข้างขวา จะมีเม็ดติ่ง เสมือนกับช่างแกะแม่พิมพ์บรรจงเน้นปลายแหลมของข้อศอก ให้เหมือนภาพความเป็นจริง มองดูแล้วจะแปลกกว่าทุกๆ พิมพ์ เกศจะตั้งเอียงไปทางซ้ายองค์พระ ใบหูทั้งสองข้างอยู่ห่างจากพระพักตร์มาก เส้นลำคอจะเอียงไปทางขวาองค์พระ วงแขนกับลำตัวจะออกมาในลักษณะโย้เอียงขวาและหน้าอกจะร่องตลอด ลายเส้นหน้าอกจะเอียงไปทางขวา หน้าแข้งกับหัวเข่าจะมีลักษณะเป็นข้อๆ และยาว ฐานชั้นที่สามจะงอนขึ้นเล็กน้อย

เนื้อพระ เท่าที่ผ่านสายตา พระพิมพ์นี้มีถึง ๓ เนื้อ

ก. **เนื้อสีน้ำตาลแก่** เป็นพระเนื้อจัดมาก มีจุดดำแดงมาก ส่วนใหญ่พระจะแตกลายงา จะตัดปีกกว้างกว่าอีกสองเนื้อที่จะกล่าวถึง กว้าง ๒.๒ ซม. ยาว ๓.๓ ซม. และหนา ๔ ม.ม.

ข. **เนื้อขาวอมเหลือง** เนื้อพระจะละเอียดมากเหมือนพิมพ์อกตันหกชั้น กว้าง ๒.๐ ซม. ยาว ๓.๑ ซม. และหนา ๔ ม.ม.

ค. **เนื้อขาวอมน้ำตาลอ่อน** แลดูเสมือนเนื้อพระเปราะ เนื้อจะมีลักษณะปริ ลายเส้นพิมพ์ของเนื้อพระลักษณะออกขาวใสคล้ายผสมเปลือกหอยมาก กว้าง ๒.๐ ซม. ยาว ๓.๑ ซม. และหนา ๔ ม.ม.

๙. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์เศียรกลม ๗ ชั้น"

พระพิมพ์นี้ พระพักตร์จะกลมเหมือนวงพระจันทร์ ใบหูชิดกับพระพักตร์และย้อยลงมาจรดบ่า คอเล็กและยาวเป็นแนวตรงกันกับเกศเสมือนพิมพ์ไหล่ตรงเจ็ดชั้น ช่วงวงแขนหักศอกทั้งสองข้าง เอวจะคอดทำให้มองเห็นประหนึ่งเป็นสะโพก ซึ่งไม่มีในพิมพ์ทรงอื่นๆ ช่วงหน้าท้องจะเป็นแอ่งสามเหลี่ยม แปลกออกไปจากพิมพ์ทรงอื่นๆ อีก แข้งและหัวเข่าของพิมพ์ทรงนี้ ดูเสมือนสากตำข้าวที่ใช้ตำได้ทั้งสองข้าง ฐานทั้งเจ็ดด้านขวามือขององค์พระตอนปลายสั้นยาวไม่เป็นระเบียบ เส้นซุ้มตื้นและเล็กมาก พระพิมพ์นี้จะไม่ค่อยได้พบเห็นบ่อยนัก

เนื้อพระ สีขาวอมเหลือง มีความแกร่งในตัว เนื้อแข็ง ดูเสมือนว่าเป็นพระที่เปราะ ประเภทผสมเปลือกหอยและข้าวสุกมาก มีจุดดำและน้ำตาล ความกว้าง ๒.๓ ซม. ยาว ๓.๕ ซม. และหนา ๓ ม.ม.

๑๐. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์อกตัน ๗ ชั้น"

พระสมเด็จนี้จะเรียกง่ายๆ สั้นๆ ว่า **"พิมพ์อกตัน"** ตามสภาพของหน้าอก ซึ่งแสดงออกไม่ปรากฏร่องให้เห็นแม้แต่น้อย ในทุกๆ พิมพ์ทรงของสมเด็จเกษไชโย จะไม่มีพิมพ์ใดที่ลักษณะหน้าอกเป็นเช่นพิมพ์นี้ เกศไม่จรดเส้นซุ้ม เศียรและพระพักตร์ใหญ่ หูข้างซ้ายชิดกว่าหูข้างขวา ลำคอเส้นเล็ก ลำตัวต้อ วงแขนส่วนบนถึงข้อศอก มนโค้งทั้งสองข้าง จากใต้ศอกลงมา แขนหักศอกเป็นเส้นตรง หัวเข่านูนหนา หน้าอกตั้งนูน ฐานทั้งเจ็ดจะเป็นเส้นตรง ช่องไฟแต่ละชั้นเว้นได้ระดับขนานกัน ร่องขั้นลึกเสมอกับผิวภายนอก ทำให้แลดูเหมือนพระถูกเซาะขอบมุนของพระทั้งสี่ด้านจะมน เป็นพระที่หาได้ยากพิมพ์หนึ่ง

เนื้อพระ จัดเป็นพระเนื้อละเอียด สีขาวอมเหลือง เนื้อจัดดูง่าย มีจุดขาวผสมข้าวสุกตากแห้งมาก และจุดดำกับจุดน้ำตาลพอประมาณ มีความหนาพอสมควรเนื่องจากกรอบกระจกยกสูง ขนาดกว้าง ๒.๔ ซม. ยาว ๓.๕ ซม. และหนา ๔ ม.ม.

๑๑. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์ต้อ ๗ ชั้น"

พระพิมพ์นี้เป็นพระที่ถือว่ามีขนาดใหญ่ที่สุด แต่ลำตัวขององค์พระกลับสั้น จึงเป็นเหตุสมมุติให้ชื่อพิมพ์ว่า **"พิมพ์ต้อ ๗ ชั้น"** เส้นพระเกศเล็กตั้งเอียงไปทางซ้าย พระพักตร์กลมรีแบบรูปไข่ หูบายศรีชิดพระพักตร์ เส้นลำคอเล็กและยาว ช่วงไหล่เกือบจะเป็นเส้นตรง วงแขนขวาหักศอกสูงกว่าวงแขนซ้ายเป็นเส้นลำหนา ส่วนลำแขนช่วงล่างต่อจากข้อศอกทั้งสองข้างกลับเป็นเส้นเล็กมาก ทำให้วงแขนพระพิมพ์นี้เหมือนกับพิมพ์ปรกโพธิ์ ๗ ชั้นมิผิดเพี้ยน และถ้าดูผิวเผินก็จะไปเหมือนพิมพ์ไหล่ตรง ๖ ชั้นด้วย หัวเข่าและหน้าแข้งงอนขึ้นเล็กน้อยและเป็นเส้นหนาเท่ากันตลอด ฐานทั้งเจ็ดชั้นนั้นฐานชั้นที่หนึ่งและฐานชั้นที่สอง ลายเส้นหนาระดับปานกลาง ฐานชั้นที่สามและฐานชั้นที่เจ็ด เส้นหนามากที่สุด ส่วนฐานชั้นที่สี่ ที่ห้าและที่หก ลายเส้นเล็กที่สุด เป็นพระที่น่าใช้มาก

เนื้อพระ เป็นพระเนื้อแกร่งจัด เนื้อออกขาวอมเหลืองแก่เปลือกหอยหรือข้าวสุกตากแห้งมาก มีจุดดำประปราย จะแตกลายงาที่ผิวเนื้อให้เห็น ความกว้าง ๒.๕ ซม. ยาว ๓.๗ ซม. และหนา ๔ ม.ม.

๑๒. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์ปรกโพธิ์ ๗ ชั้น"

เห็นจะต้องยอมรับกันว่า พระสมเด็จเกษไชโย **"พิมพ์ปรกโพธิ์"** เป็นพิมพ์ที่หายากที่สุด จัดว่าเป็นพระสมเด็จที่งดงามอีกพิมพ์หนึ่ง เนื่องจากพระมีจำนวนน้อย แม้กระทั่งผู้นิยมสะสมพระมาเป็นเวลานานอาจจะยังไม่เคยพบเห็น จึงทำให้วงการพระทั่วไป มิค่อยได้กล่าวถึง เฉกเช่น พระสมเด็จวัดระฆัง "พิมพ์ปรกโพธิ์" และพระสมเด็จบางขุนพรหม "พิมพ์ปรกโพธิ์" เป็นต้น และเป็นที่น่าสังเกตมากอีกข้อหนึ่งว่า พระสมเด็จทั้งสามวัด ที่เจ้าพระคุณสมเด็จโต ได้สร้างไว้ จะมีพิมพ์ปรกโพธิ์ทุกวัด และก็มีจำนวนน้อยมากทั้งสามวัด

เหตุที่เรียกพระสมเด็จพิมพ์นี้ว่า "พิมพ์ปรกโพธิ์" ก็เพราะ เหนือพระเศียรขององค์พระ จะปรากฏเม็ดตุ่มๆ เป็นลักษณะของ **"ร่มโพธิ์"** ไว้อย่างเด่นชัด พระพิมพ์นี้ใบหูเรียวเล็กแต่ยาวเกือบจรดไหล่ พระพักตร์กลมใหญ่พอประมาณ เกศกับคอตั้งไม่ได้แนวเดียวกัน และเกศตั้งเอียงไปทางขวามือ ท่อนแขนทั้งสองข้างระหว่างช่วงบนลงมาถึงข้อศอกจะลำสัน จากปลายข้อศอกถึงฝ่ามือจะเรียวเล็กมาก อกจะร่องเป็นฟันแหลมปลายเข้าหากัน ช่วงหัวเข่าและเท้าเป็นลักษณะขัดราบ ทำให้มองเห็นอย่างเด่นชัดว่า ด้านขวามือขององค์พระเป็นหัวเข่า ด้านซ้ายมือเป็นปลายเท้า ฐานทุกๆ ฐานจะลาดต่ำไปทางซ้าย โดยเฉพาะฐานชั้นแรกจะเอียงลาดต่ำอย่างเห็นได้ชัด และปลายฐานด้ายซ้ายทุกๆ ฐานจะมีลักษณะเรียวเล็ก เส้นกรอบกระจกกับเส้นซุ้มด้านล่างจะเป็นเส้นเดียวกันและหนามาก

เนื้อพระ จัดอยู่ในสภาพพระเนื้อละเอียดปานกลาง สีอมเหลือง ทุกๆ องค์และเนื้อจะจัดมาก สภาพพระส่วนใหญ่จะแตกลายงา มีจุดขาวคล้ายข้าวสุกตากแห้งหรือเม็ดพระธาตุ รวมทั้งจุดดำและน้ำตาลในเนื้อทุกๆ องค์ พระกว้าง ๒.๒ ซม. ยาว ๓.๓ ซม. และหนา ๔ ม.ม. จัดเป็นพระที่น่าใช้มาก

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า พิมพ์ทรงขององค์พระพิมพ์นี้ จะเป็นพิมพ์ทรงเดียวกับ **"พิมพ์ต้อ ๗ ชั้น"** และ **"พิมพ์ไหล่ตรง ๖ ชั้น**

๑๓. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์ใหญ่เอ ๖ ชั้น"

ต้องตื่นตะลึงและแปลกใจเป็นอย่างยิ่ง เมื่อได้นับชั้นของพระพิมพ์นี้ว่าทำไมชั้นของพระจึงขาดหายไป นักเล่นพระส่วนใหญ่เมื่อเห็นพระพิมพ์นี้โดยผิวเผินจะดูว่าเป็นพระพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น โดยไม่คิดเฉลียวใจว่าพระพิมพ์นี้มีเพียง ๖ ชั้นเท่านั้น เพราะพระพิมพ์นี้ พิมพ์ทรงเหมือนกับพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น ทุกกระเบียดนิ้ว เพียงแต่ชั้นของพระมีเพียง ๖ ชั้น พระพิมพ์นี้แหละครับ **"ยอดพระเครื่องเมืองอ่างทอง"** ถือเป็นเพชรน้ำเอกที่หายากกว่าเพชร เพราะพระพิมพ์นี้ไปตรงกันกับพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น จึงต้องตั้งชื่อว่า **"พิมพ์ใหญ่"** เช่นกัน แต่เนื่องจากยังมีพิมพ์ทรงเหมือนคู่แฝดกับพระพิมพ์นี้อยู่อีกพิมพ์หนึ่งจะต่างกันเพียงอกจะเป็นร่องสูงกว่ากัน จึงต้องตั้งฉายาพระพิมพ์นี้ว่า "พิมพ์ใหญ่เอ ๖ ชั้น" ส่วนพิมพ์คู่แฝดใช้ชื่อพิมพ์ว่า **"พิมพ์ใหญ่บี ๖ ชั้น"** ซึ่งจะได้กล่าวในอันดับต่อไป

พระพิมพ์ใหญ่เอ ๖ ชั้นนี้ มีคุณค่าและราคาสูงกว่าพระสมเด็จเกษไชโยพิมพ์หกชั้นทั้งหมด ราคาเช่าหา ตั้งแต่ ๒๕,๐๐๐.-บาทขึ้นไป แต่บางครั้งมีเงินก็หาเช่าไม่ได้ เกศของพระจะเป็นปลีกล้วย หูบายศรีห่างพระพักตร์เนื้อส่วนบนของเส้นลำคอจะนูนกว่าส่วนล่าง วงแขนหักข้อศอกพองาม หน้าอกไก่ หน้าท้องคล้ายรากฟัน โดยสรุป ตั้งแต่เกศจนถึงหัวเข่าในทุกๆ สัดส่วน จะเหมือนพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้นทั้งหมด นอกเหนือจากนั้นฐานชั้นที่หนึ่ง ก็เป็นฐานสำเภา ฐานชั้นที่สี่จะงอนขึ้น ส่วนฐานชั้นที่ห้าจะงอนลง ซึ่งเป็นจุดสำคัญและเป็นเอกลักษณ์ของพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้นทั้งสิ้น

เนื้อพระ มีทั้งเนื้อละเอียดและหยาบปานกลาง เหมือนเนื้อพระพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้นทุกประการ บางองค์มีรอยคราบน้ำหมากติดอยู่ หายากกว่าพระสมเด็จวัดระฆังเสียอีก พระพุทธคุณเปี่ยมล้นทั้งด้านคงกระพัน มหาอุด แคล้วคลาดเมตตา โชคลาภ ขนาดกว้าง ๒.๒ ซม. ยาว ๓ ซม. และหนา ๓ ม.ม.

๑๔. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์ใหญ่บี ๖ ชั้น"

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์ใหญ่เอ ๖ ชั้น" พิมพ์ทรงจะเหมือนกับ "พิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น" เพียงแต่ฐานน้อยกว่ากันหนึ่งชั้นเท่านั้น สำหรับพระพิมพ์นี้ก็เรียก **"พิมพ์ใหญ่บี ๖ ชั้น"** โดยใช้ชื่อ **"พิมพ์ใหญ่"** เหมือนกัน ชื่อพิมพ์ทรงของพระพิมพ์นี้จะเรียกเป็นอย่างอื่นนั้นเรียกยากและดูจะไม่เหมาะสม ซึ่งผู้เขียนได้ปรึกษากับผู้อาวุโสในวงการพระหลายท่าน ต่างมีความเห็นพ้องต้องกันว่าสมควรเรียกชื่อว่า **"พิมพ์ใหญ่บี ๖ ชั้น"** เพราะลักษณะพิมพ์ทรงคล้ายกับ "พิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น" และ "พิมพ์ใหญ่เอ ๖ ชั้น" จะต่างกันเพียงจุดเดียวตรงหน้าอกเท่านั้น ที่พระพิมพ์นี้อกจะเป็นร่องสูงกว่าทั้งสองพิมพ์ที่กล่าว

เกศพระพิมพ์นี้ จะเป็นลักษณะปลีกล้วย หูบายศรี โดยเฉพาะหูซ้ายจะยาวกว่าหูขวา ถือเป็นเอกลักษณ์สำคัญ เนื้อส่วนบนของเส้นลำคอจะนูนกว่าส่วนล่าง (จุดสำคัญ) วงแขน หัวเข่า จะเหมือนกับพระพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น ทุกประการ เฉพาะร่องหน้าอกเท่านั้นที่เป็นร่องสูงกว่าพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น และพิมพ์ใหญ่เอ ๖ ชั้น ฐานชั้นแรก จะเป็นฐานสำเภา ที่

เป็นเอกลักษณ์ของพระพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น ฐานชั้นที่สิ่งอนขึ้น ฐานชั้นที่ห้างอนลง เหมือนเอกลักษณ์พิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้นอีก

เนื้อพระ เป็นพระเนื้อละเอียดปานกลาง เนื้อชนิดเดียวกันกับพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น และพิมพ์ใหญ่เอ ๖ ชั้น เป็นพระที่น่าใช้มาก หาได้ยากยิ่ง แม้จะหารูปถ่ายดูก็ยังยาก ราคาเช่าหาเป็นรองพิมพ์ใหญ่เอเล็กน้อย เจ้าของส่วนใหญ่จะไม่ค่อยยอมให้เช่าเพราะหายากเป็นที่สุด พุทธคุณเทียบเท่าพระพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้นทุกประการ ขนาดกว้าง ๒.๑ ซม. ยาว ๓.๒ ซม. หนา ๓ ม.ม.

๑๕. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์ล่ำ ๖ ชั้น"

อีกพิมพ์หนึ่งที่**อลังการ** และหาดูชมได้ยากที่สุด ราคาเช่าหาตั้งแต่สองหมื่นบาท ลักษณะบึกบึน กำยำ ล่ำสัน อกร่องตลอด เกศหัวปลีเหมือนพิมพ์ใหญ่ หูบายศรีเหมือนพิมพ์ใหญ่ ลำคอนูนเด่น ช่วงบนใหญ่และนูนกว่าช่วงล่าง ก็เหมือนพิมพ์ใหญ่อีกนั่นแหละ ไหล่ด้านขวายกเล็กน้อย แขนขวาจะชิดมาทางลำตัวมากกว่าแขนข้างซ้าย ทำให้เห็นใต้รักแร้ด้านซ้ายกว้างกว่า ลักษณะการนั่ง ช่วงล่าง แข้งกับเข่าจะเป็นเส้นตรงเหมือนเอกลักษณ์พิมพ์ใหญ่ ฐานชั้นแรกเป็นฐานสำเภาเหมือนพิมพ์ใหญ่ ลักษณะงอนเหมือนรองรับการประทับนั่ง ฐานชั้นที่ห้าและที่หกปาดขึ้นไปทางด้านซ้ายมือองค์พระเล็กน้อย และในทุกๆ ชั้นเส้นจะหนา จัดว่าเป็นระเบียบเรียบร้อยดี พระพิมพ์นี้ตั้งแต่เกศจรดฐานชั้นที่หก จะเป็นเส้นหนาสมส่วนในทุกส่วน มองลักษณะแนวตั้งคล้าย**รูปทรงเจดีย์** พระพิมพ์นี้ช่วงไหล่ วง แขน และหน้าอก พิมพ์ทรงเดียวกันกับพระสมเด็จหลวงปู่ภู พิมพ์ฐานคู่ แขนกว้าง

เนื้อพระ จัดอยู่ในประเภทหยาบปานกลาง เป็นเนื้อชนิดเดียวกันกับพิมพ์ใหญ่ ๗ ชั้น เป็นพระที่น่าใช้และน่าเสาะหาเป็นอย่างยิ่ง หายากพอๆ กับพระสมเด็จวัดระฆัง ผู้ใดมีพระพิมพ์นี้ไว้ในครอบครอง ไม่ต้องมองหาพระอย่างอื่น ความกว้าง ๒.๒ ซม. ยาว ๓.๓ ซม. หนา ๓ ม.ม.

๑๖. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์ไหล่ตรง ๖ ชั้น"

พระสมเด็จเกษไชโยอีกพิมพ์หนึ่งที่น่าใช้มาก เป็นพระที่หาได้ยาก เอกลักษณ์พิเศษของพระพิมพ์นี้อยู่ที่หัวไหล่ จึงได้รับการเรียกขานว่า "**พิมพ์ไหล่ตรง ๖ ชั้น**" เกศจะเป็นเส้นตรง หูบายศรีชิดพระพักตร์ ลำคอช่วงบนจะใหญ่นูนกว่าช่วงล่าง ไหล่จะตรงและเอียงมาทางขวาเล็กน้อย เส้นร่องหน้าอกจะกินไปทางขวาและเหมือนลักษณะฟันหนู แขนหักศอกทั้งสองข้าง ท่อนแขนซ้ายส่วนที่เหนือข้อศอกจะเป็นลำหนา หัวเข่าทั้งสองข้างจะงอนขึ้น ฐานชั้นที่หนึ่งถึงฐานชั้นที่ห้า จะไม่เป็นเส้นตรงทีเดียวงอนเป็นแอ่งเล็กน้อย ฐานชั้นที่หกด้านซ้ายจะงอนขึ้นและช่วงที่งอนเส้นจะหนาเส้นขุ้มและกรอบกระจกด้านล่างเป็นเส้นเดียวกัน พระพิมพ์นี้จะคล้ายพิมพ์ต้อเจ็ดชั้น

เนื้อพระ เท่าที่พบจะเป็นพระเนื้อจัดมากทุกๆ องค์ และพระจะแตกลายงาทั้งหมด เป็นพระเนื้อแกร่งมาก สีขาวอมเหลือง มองผิวภายนอกจะเห็นผิวพระเป็นจุดขาวสลับน้ำตาล และมีจุดดำประปราย เนื้อจะเหมือนกับ "**พิมพ์ต้อเจ็ดชั้น**" และจากการสันนิษฐานน่าจะเป็นพระที่ทำในคราวเดียวกันด้วย เป็นพระที่แก่เปลือกหอยและข้าวสุกตากแห้งมาก หาได้ยากยิ่งกว่าพระพิมพ์ใหญ่เจ็ดชั้นเสียอีก เนื้อคล้ายสมเด็จวัดระฆัง ขนาดกว้าง ๒.๓ ซม. ยาว ๓.๓ ซม. และหนา ๓ ม.ม.

๑๗. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์อกตัน ๖ ชั้น"

คำว่า **"อกตัน"** ในที่นี้หมายถึง หน้าอกและหน้าท้องเป็นร่องไม่ตลอด บางท่านเรียกพิมพ์ "อกครึ่ง" ลักษณะอกเป็นร่อง ถือเป็นเอกลักษณ์ของพระพิมพ์ของวัดเกษไชโย พระพิมพ์นี้เป็นพิมพ์ที่เล่นหาและรู้จักกันมากที่สุดในบรรดาพระพิมพ์ ๖ ชั้นทั้งหมด และจำนวนพระมีจำนวนมากกว่าทุกพิมพ์ด้วย ราคาเช่าหาตั้งแต่ ๑๕,๐๐๐ บาท ถึง ๓๕,๐๐๐ บาท ตามสภาพความสวยงาม เกศพระเป็นเส้นตรงค่อนไปทางขวาขององค์พระเล็กน้อย (จุดสำคัญ) ไม่เป็นลักษณะปลีกล้วย หูบายศรี พระพักตร์จะใหญ่รี เส้นลำคอเล็ก ส่วนใหญ่เส้นจะขาดคล้ายเห็นเป็นลูกกระเดือก จุดนี้พิจารณาได้ละเอียดอ่อนมาก บางองค์จะมองเห็นเส้นลำคอได้เพียงลางๆ เท่านั้น หัวไหล่ทั้งสองจะยกเล็กน้อย แขนทั้งสองข้างหักศอก การสูงต่ำของข้อศอกซ้ายและขวาไม่แน่นอน อยู่ที่การถอดจากแม่พิมพ์ภายในช่องแขนด้านขวาองค์พระ ส่วนใหญ่จะกว้างกว่า ภายในช่องแขนด้านซ้าย ถือเป็นจุดพิจารณาอีกจุดหนึ่ง หัวเข่าทั้งสองจะหนาและงอนขึ้น ฐานชั้นที่หกเส้นจะหนากว่าทุกชั้นและปลายฐานด้านซ้ายจะแตกเป็นเขี้ยวตะขาบ (เป็นสองแฉก) ปลายฐานอื่นไม่ว่าด้านซ้ายหรือขวาจะแหลม โดยเฉพาะฐานชั้นที่สี่ด้ายขวามีอองค์พระ จะแหลมงอนขึ้นบางองค์ที่สึกก็ยังมองเห็น ถือเป็นเอกลักษณ์อีกจุดหนึ่ง กรอบกระจกส่วนบนด้านขวามีอองค์พระส่วนใหญ่จะสูงกว่าด้านซ้าย บางองค์มีลักษณะถูกแต่งด้วยกระดาษทราย มุมทั้งสี่จะมน

เนื้อพระ มีทั้งเนื้อขนิดละเอียดและเนื้อหยาบ สีขาวอมเหลือง จะมีมวลสารที่ปรากฏลอยตัวออกมา ทั้งเม็ดสีขาว จุดดำ และบางองค์มีสีแดงคล้ายเกสร พระพิมพ์นี้มีปลอมแปลงมากที่สุด เนื้อทำได้ใกล้เคียงมาก โดยเฉพาะคราบและสีสัน ขอได้โปรดพิจารณาพิมพ์ทรง จุดสำคัญต่างๆ ตามที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นให้ละเอียดก่อนเช่าหา อย่ารีบร้อน โปรดตรวจสอบให้แน่ใจเสียก่อน เท่าที่ทราบมีผู้นำพระสมเด็จวัดอ่างทองมาบดตำ ขนาดกว้าง ๒.๓ ซม. ยาว ๓.๔ ซม. และหนา ๓ ม.ม.

๑๘. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์อกตลอด ๖ ชั้น"

พระพิมพ์นี้เป็นที่รู้จักกันมาก รองจาก "พิมพ์อกตัน ๖ ชั้น" จำนวนพระมีน้อยกว่า "พิมพ์อกตัน ๖ ชั้น" เกศจะเป็นเส้นตรงจรดซุ้ม ซึ่งไม่เป็นลักษณะปลีกล้วย ใบหูของพระพิมพ์นี้จะแตกต่างกว่าทุกๆ พิมพ์ คือเป็นลักษณะหักมุม ไม่มนโค้ง ช่วงหักมุม ใบหูขวาจะสูงกว่าใบหูซ้าย และวางชิดกับพระพักตร์ ระหว่างแก้มกับใบหูขององค์พระจะมี **"เม็ดติ่ง"** ซึ่งถือเป็นจุด **"สำคัญ"** ในการวินิจฉัยพระพิมพ์นี้ ลำคอใหญ่กว่าเกศ หัวไหล่จะเป็นเส้นตรง แขนหักศอก อกจะร่องตลอด จากจุดนี้วงการจึงตั้งชื่อว่า **"พิมพ์อกตลอด"** หัวเข่าจะเรียวงอนเหมือนพิมพ์อกตัน ๖ ชั้น ช่วงหน้าแข้งที่มือข้างซ้ายประสานจะมีเนื้อนูนขึ้นมา ซึ่งถือเป็นจุดที่ **"สำคัญ"** ที่สุดในการพิจารณา เส้นกรอบกระจกและเส้นซุ้มด้านล่างซึ่งเป็นเส้นเดียวกันนั้น ให้สังเกตให้ดี เส้นตรงกลางจะสูงและลาดลงทั้งสองข้าง บางองค์เส้นกรอบกระจกกับเส้นซุ้มตอนที่ลาดนั้นจะไม่ติดพิมพ์ทั้งสองข้าง จุดนี้จะเป็นจุดที่พิจารณาได้ละเอียดอ่อนมาก และในบางองค์ก็จะพบฐานชั้นที่สี่ ด้านขวามือชั้นจะสั้นกว่าชั้นที่ ๓ และ ชั้นที่ ๕ สันนิษฐานว่า อาจจะเป็นเพราะเศษผงของพระที่พิมพ์องค์ก่อนๆ ติดกับแม่พิมพ์มิได้ปัดออกทำให้พิมพ์องค์หลังๆ ขั้นไม่ติด แต่ความเป็นจริงแม่

พิมพ์ชั้นที่สี่นี้มิได้ขาดหาย การตัดขอบด้านข้างทั้งสองด้าน ตัดชิดกว่าด้านบนและด้านล่าง

เนื้อพระ เป็นพระเนื้อละเอียดปานกลาง เนื้อเดียวกันกับ **"พิมพ์อกตัน ๖ ชั้น"** มีทั้งเนื้อแกร่งและหนึกนุ่ม พระพิมพ์นี้ **ได้พบในกรุวัดใหม่อมตรส บางขุนพรหม** เมื่อคราวเปิดกรุเป็นทางการปี พ.ศ.๒๕๐๐ ก่อนเช่าหาพระพิมพ์นี้ โปรดระวังของปลอม เพราะปลอมได้ใกล้เคียงมาก โดยนำพระวัดอ่างทองมาบดพิมพ์ขึ้นใหม่ นำมาแต่งด้วยใบตองแห้ง ทำให้แลดูผิวพรรณภายนอกใกล้เคียงกันมาก

หมายเหตุ กรอบกระจกมุมซ้ายองค์พระ จะมีเส้นเฉียง ซึ่งถือเป็นจุดพิจารณาสำคัญมาก

๑๙. พระสมเด็จเกษไชโย "พิมพ์ ๕ ชั้น"

จากหลักฐานที่บอกเล่าสืบกันมา พระสมเด็จเกษไชโย ของเจ้าพระคุณสมเด็จโต ที่นำไปบรรจุในองค์หลวงพ่อโตนั้น มีพิมพ์ ๕ ชั้นด้วย แต่ในวงการพระมิค่อยได้พบเห็น เพราะพระมีจำนวนน้อยมาก กว่าที่ผู้เขียนจะได้พระมาถ่ายรูป ก็เล่นเอาเหงื่อหยดไปเหมือนกัน และพิมพ์ ๕ ชั้น เท่าที่พบเห็นก็มีเพียงพิมพ์เดียวเท่านั้น จึงมิได้ตั้งชื่อว่าเป็นพิมพ์ทรงอะไร เกศพระพิมพ์นี้ คล้ายปลีกล้วย ตั้งเอียงไปทางขวามือ ซึ่งถือเป็นจุดสำคัญ หูบายศรีติดพระพักตร์ พระพักตร์รีเกือบจะกลม เส้นลำคอตอนบนใหญ่กว่าลำคอตอนล่าง ไหล่ตรงแต่ไม่ได้ระดับโดยไหล่ซ้ายสูงกว่าไหล่ขวา วงแขนมิได้หักศอก เป็นลักษณะวงแขนมน ลำแข้งและหัวเข่างอนขึ้น ฐานในห้าชั้นนั้น จะมีชั้นที่สามระยะช่องไฟห่างจากชั้นที่สองกับชั้นที่สี่มาก เส้นซุ้มกับเส้นกรอบซุ้มคนละเส้นกัน ทำให้บางองค์ที่เส้นซุ้มสึก จะมองเห็นเป็นอีกชั้นหนึ่ง ขอบพระทั้งสี่จะมน

เนื้อพระ เนื้อจัดอยู่ในระดับหยาบปานกลาง บางองค์เนื้อออกขาวฝ่อๆ คล้ายสมเด็จบางขุนพรหม บางองค์เนื้อจัดหนึกนุ่มคล้ายสมเด็จวัดระฆัง ความกว้าง ๒.๔ ซม. ยาว ๓.๖ ซม. และหนา ๔ ม.ม.

เทศมนตรีเข่ง อ่างทอง (อ้า สุพรรณ). **สมเด็จเกษไชโยและพระเครื่องเมืองอ่างทอง**. ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์และปีที่พิมพ์

ภาคผนวก

พระพุทธรูปวัดไชโยวรวิหาร พระศรีรัตนไชยมงคลธรรม

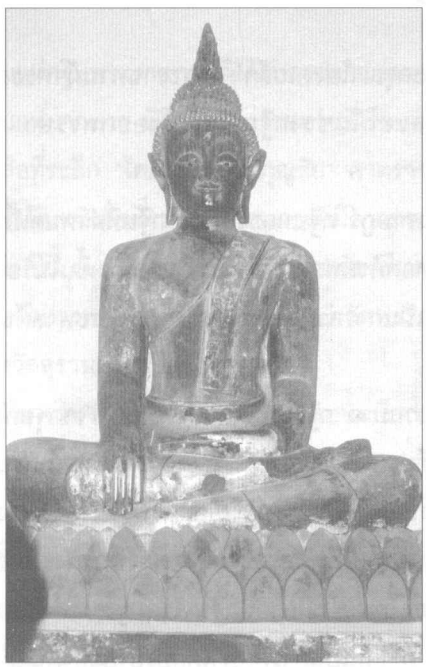
พระศรีรัตนไชยมงคลธรรม อ่านว่า "พระ-ศรี-รัตนะ-ไชยะ-มงคล-ธรรม" หมายถึง "พระพุทธรูปซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งพุทธธรรม ความดีงาม และหลักชัยแห่งความเจริญรุ่งเรือง ประดุจรัตนะมณีแก้ว ซึ่งเป็นแสงสว่างและศรีสง่าอันงดงามแห่งชีวิต" และมีที่มาของรูปคำดังนี้

ศรี	=	**ศรี**นครินทรวิโรฒ
รัตนะ	=	พระพุทธรูปสมัย**รัตน**โกสินทร์
ไชยะ	=	วัด**ไชโย**วรวิหาร
มงคล	=	พระครูพิศาลชัย**มงคล**
ธรรม	=	พุทธ**ธรรม**

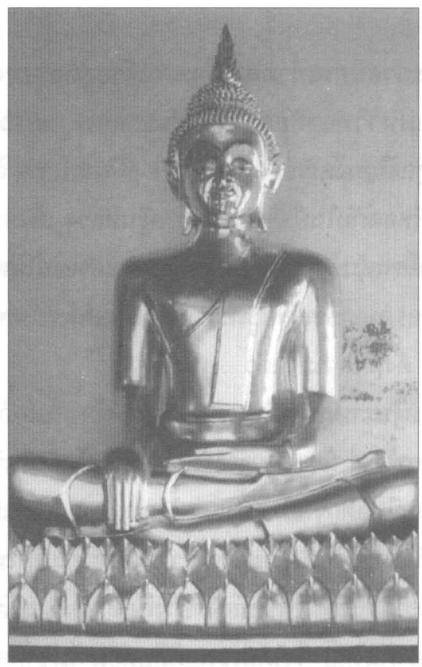
๒๖ กรกฎาคม ๒๕๔๗

หมายเหตุ : พระพุทธรูปในพระวิหารเล็กด้านหลัง

พระศรีรัตนไชยมงคลธรรม

ก่อนปิดทอง

หลังปิดทอง

สถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ มศว บริจาคปัจจัยเพื่อร่วมทอดกฐินพระราชทาน
สำหรับปิดทองและปรับปรุงภายในโบสถ์เล็ก ๑๐๐,๐๐๐ บาท (หนึ่งแสนบาทถ้วน)

กฐินพระราชทาน สื่อการเรียนรู้ และศิลปวัฒนธรรม

ในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานผ้าพระกฐินให้หน่วยราชการหรือมหาวิทยาลัยต่างๆ นำไปทอด ณ วัดหลวง ในช่วงกฐินกาลหลังออกพรรษา นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณสืบทอดมา

กฐินที่ทอดกันในปัจจุบัน มีทั้ง **กฐินหลวง** และ **กฐินราษฎร์** กฐินหลวงก็มีทั้ง **กฐินที่กำหนดเป็นพระราชพิธี** พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปทรงทอดด้วยพระองค์เอง กฐินต้นเกิดขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการเสด็จประพาสเป็นการส่วนพระองค์หรือเสด็จประพาสต้น และ **กฐินพระราชทาน** ดังที่กล่าวมาแล้ว

ส่วน **กฐินราษฎร์** ก็มีทั้ง **มหากฐิน** ที่ผู้คนไปร่วมจำนวนมาก **กฐินสามัคคี** ที่ร่วมกันบริจาค**จุลกฐิน** หรือกฐินที่จัดเป็นพิธีการใหญ่ ผู้คนร่วมแรงร่วมใจ พิธีเสร็จสิ้นในวันเดียว และ **กฐินตก**ที่ตกค้างจากการทอดกฐินในปีนั้น

ประเพณีทอดกฐินมีมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล เพื่อให้ภิกษุสงฆ์รับผ้ากฐินได้เมื่อออกพรรษาแล้วตามพุทธประวัตินางวิสาขาได้ถวายกฐินเป็นคนแรก สำหรับในประเทศไทยของเรา ก็มีหลักฐานการทอดกฐินมาตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัย

อาจารย์ชวนพิศ อิฐรัตน์ ได้อ้างถึงคำพูดของ เสฐียร โกเศศ เกี่ยวกับกฐินไว้ว่า "ประเพณีเช่นนี้ ย่อมมีค่าควรแก่ชีวิตของคนไทย จึงได้ประพฤติสืบต่อมาไม่ขาดสาย เท่ากับเป็นการศึกษาโดยปริยายของคนแต่ก่อน ฝึกตนให้เป็นคนใจบุญ รู้ค่าและคุณของความสามัคคี มีจิตใจร่าเริง ไม่ใจแคบ"

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ได้ถือปฏิบัติการทอดกฐินพระราชทานสืบต่อมายาวนาน ในปีที่ผ่านมา(๒๕๔๖)ได้นำกฐินพระราชทานไปทอดที่วัดพระธาตุหริภุญชัยวรมหาวิหาร(๑๙ ต.ค.๒๕๔๖)จังหวัดลำพูน

นครลำพูนหรือนครหริภุญชัยและวัดพระธาตุหริภุญชัยวรมหาวิหาร มีประวัติสืบทอดมาตั้งแต่ ครั้งพระนางจามเทวีทรงสร้างเมืองลำพูน เป็นเมืองเก่าสุดของอาณาจักรล้านนา อายุกว่า ๑,๓๐๐ ปี พระรอดและพระคง องค์ใดองค์หนึ่ง หนึ่งในเบญจภาคี ก็คู่บ้านคู่เมืองมากับเมืองลำพูนเช่นกัน

ด้วยความภาคภูมิใจในศิลปวัฒนธรรมและประเพณีที่สืบทอดมายาวนาน จากพระนางจามเทวี ก่อนเชียงแสน เชียงใหม่ สุโขทัย ผู้เฒ่าผู้แก่ยังคงมีภาพอดีตที่ประณีตงดงาม ใฝ่ใจในพระพุทธศาสนา สะอาด ประณีต นุ่มนวล สงบ อาหารการกินและการประดิดประดอยสิ่งต่างๆ ดอกไม้ ใบตอง ฯลฯ บอกภาพอดีตและความเป็นชาวลำพูนได้อย่างงดงาม

กฐินพระราชทานของ มศว ได้มีผู้เข้าร่วมมากมาย มีการแสดงแลกเปลี่ยนศิลปวัฒนธรรมและศิลปะการแสดง การแสดงจากลำพูนและจากกรุงเทพมหานคร ความงดงามที่หลากหลาย การสืบทอดที่นุ่มนวล และการปรับตัวไป

พร้อมกับกระแสสังคม มีการปล่อยโคมลอย รับประทานอาหารแบบขันโตกดินเนอร์ร่วมกัน ในคืนสมโภชองค์กฐินพระราชทาน

นอกจากนั้น ยังได้ผนวกการทอดผ้าป่าหนังสือ เพื่อให้กฐินพระราชทานแสดงวิสัยทัศน์ของมหาวิทยาลัยฯ ในเชิงวิชาการไว้ด้วย ได้จัดทอดผ้าป่าหนังสือสำหรับโรงเรียนต่างๆ อีก ๑๑ โรงเรียน ก็ทำให้กฐินพระราชทานมีความหมายยิ่งขึ้น

ขบวนแห่กฐินพระราชทานที่ได้รับการตกแต่งอย่างสวยงามแบบล้านนา ผู้คนและข้าราชการในชุดปกติขาวที่เข้าร่วมขบวนแห่มากมาย พิธีกฐินพระราชทานที่เรียบง่าย ศรัทธา สงบและสมาธิ

หนังสือที่ระลึก **"โคลงนิราศหริภุญชัย" ศาตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร** สอบกับต้นฉบับเชียงใหม่(หนา ๓๕๖ หน้า) ก็เป็นหนังสือที่ระลึกเชิงวิชาการที่มีความหมายด้วย

สำหรับปีนี้ (๖ พ.ย.๒๕๔๙) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ จะนำองค์กฐินพระราชทานไปทอด ณ วัดไชโยวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง พุทธศักราช ๒๕๔๘ วัดพระธาตุพนมวรมหาวิหาร จังหวัดนครพนม ๒๕๔๙ วัดมหาธาตุวรวิหาร จังหวัดสุราษฎร์ธานี

วัดไชโยวรวิหาร วัดหลวงที่ชาวบ้านแถบนั้นเรียกว่า **"วัดไชโยฯ"** คนบ้านไกลและนักส่องพระเครื่องนิยมเรียกว่า **"วัดเกษไชโย"** บางท่านบอกว่า **"วัดเกศไชโย"** พระครูพิศาลชัยมงคลยืนยันว่า **"วัดเกษไชโย"** เพราะเป็นชื่อเฉพาะ แม้ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานจะไม่ปรากฏก็ตามที

วัดไชโยฯ มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) มานั่งได้ที่วัดไชโยฯ จึงสร้างพระมหาพุทธพิมพ์ (หลวงพ่อโตในวิหารใหญ่) ไว้เป็นที่ระลึก ตามประวัติว่าพระนั่งที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย องค์นี้พังทลายลงมา ๒ ครั้ง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ **เจ้าพระยารัตนบดินทร (บุญรอด)** สมุหนายก สำเร็จราชการกรมมหาดไทย เป็นแม่กองปฏิสังขรณ์ และสร้างพระวิหารครอบพระพุทธรูปองค์ใหญ่ (๒๔๓๐) การกระทุ้งฐานรากได้ทำให้พุทธรูปพังลง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ **พระองค์เจ้าประดิษฐ์วรการ** ช่างปั้นปฏิมากรรมฝีมือยอดเยี่ยมสมัยนั้น ดำเนินการปั้นพระมหาพุทธพิมพ์ การปั้นครั้งนี้ได้ลดขนาดให้เล็กลง ดังที่ปรากฏอยู่จนถึงทุกวันนี้

การทอดกฐินพระราชทานของ มศว ปีนี้ ผนวกสื่อการเรียนรู้และการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม โดยจะร่วมทอดผ้าป่าหนังสือและร่วมพัฒนาห้องสมุดให้กับโรงเรียนต่างๆ รวม ๒๓ โรงเรียน และมีหน่วยแพทย์เคลื่อนที่ไปรักษาเยียวยาและให้คำแนะนำทางด้านสุขภาพพลานามัยอีกด้วย

ดำเนินการจำลองรูปสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) และพระมหาพุทธพิมพ์ หน้าตักกว้าง ๙ นิ้ว ช่างปั้นฝีมือยอดเยี่ยม **อาจารย์บำรุงศักดิ์ กองสุข** หล่อด้วยสำริดพิเศษจากออสเตรเลีย ค่าเช่าสำหรับเป็นพุทธบูชาองค์ละ ๔,๙๐๐ บาท (สี่พันเก้าร้อยบาท) รายได้ทั้งหมดร่วมทอดกฐินพระราชทานครั้งนี้

เช็คหรือธนาณัติสั่งจ่าย **"มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ"** หรือโอนเงินบัญชีออมทรัพย์ ธนาคารทหารไทย สาขาย่อย มศว ประสานมิตร "เงินรายได้ มศว เลขที่ ๑๖๗-๒-๐๑๓๓๔๖-๑" พร้อมทั้งส่งสำเนาการโอนเงินไปที่ คุณ

พัฒนา สงวนกล่ำจิตต์ สำนักงานอธิการบดี มศว สุขุมวิท ๒๓ กทม.๑๐๑๑๐ (โทร. ๐-๒๒๕๘-๔๑๐๙ โทรสาร ๐-๒๒๖๐-๑๐๑๑)

มหาวิทยาลัยฯ จัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกงานกฐินพระราชทานปีนี้ ประวัติความเป็นมาวัดไชโยวรวิหาร สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) พระพิมพ์สมเด็จฯ คาถาชินบัญชร ภาพวัด ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่งดงามมาก และภาพพระพิมพ์สมเด็จวัดเกษไชโยทุกรุ่น (นักส่องพระไม่ควรพลาด)

กฐินพระราชทานที่ผนวกสื่อการเรียนรู้และศิลปวัฒนธรรมให้เป็นหนึ่งเดียว

วิรุณ ตั้งเจริญ
มติชนสุดสัปดาห์ : ศิลปพิจารณ์
๒๙ สิงหาคม ๒๕๔๗

คำสั่งมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ที่ ๑๙๓๓/๒๕๔๗

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการดำเนินการถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ประจำปี พ.ศ. ๒๕๔๗

ด้วยมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ได้รับพระราชทานผ้าพระกฐิน ประจำปี พ.ศ. ๒๕๔๗ เพื่อนำไปถวายพระสงฆ์จำพรรษา ณ วัดไชโยวรวิหาร อำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง ในวันเสาร์ที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๔๗ เพื่อให้การจัดงานดังกล่าวดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยและบรรลุวัตถุประสงค์ อาศัยอำนาจตามความในมาตรา ๑๙ และมาตรา ๓๓ แห่งพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พ.ศ. ๒๕๔๑ จึงแต่งตั้งคณะกรรมการดำเนินการถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ประจำปี พ.ศ. ๒๕๔๗ ดังรายชื่อต่อไปนี้

ที่ปรึกษาฝ่ายสงฆ์

พระครูพิศาลขัยมงคล รักษาการเจ้าอาวาสวัดไชโยวรวิหาร อำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง

ที่ปรึกษา

นายกสภามหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ผู้ว่าราชการจังหวัดอ่างทอง

คณะกรรมการดำเนินการ

อธิการบดีมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ	ประธานกรรมการ
ประธานยุทธศาสตร์การสืบสานและสร้างสรรค์วัฒนธรรมและศิลปะ	รองประธานกรรมการ
ผู้อำนวยการสถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ	รองประธานกรรมการ
รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ	กรรมการ
รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร	กรรมการ
รองอธิการบดีฝ่ายพัฒนาศักยภาพนิสิต	กรรมการ
รองอธิการบดีฝ่ายพัฒนาและบริหารทรัพย์สิน	กรรมการ
รองอธิการบดีฝ่ายกิจการพิเศษ	กรรมการ
ประธานยุทธศาสตร์การจัดการความรู้เพื่อสังคม	กรรมการ
ประธานยุทธศาสตร์การประกันคุณภาพการศึกษา	กรรมการ
ประธานยุทธศาสตร์เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร	กรรมการ

ประธานกรรมการทุกฝ่าย	กรรมการ
หัวหน้าสำนักงานอธิการบดี	กรรมการและเลขานุการ
ผู้อำนวยการกองกลาง	ผู้ช่วยเลขานุการ
นางเภาพงา ไทยถาวร	ผู้ช่วยเลขานุการ

ฝ่ายหนังสือที่ระลึก

ศาสตราจารย์วิรุณ ตั้งเจริญ	ประธานกรรมการ

กรรมการ

อาจารย์จันทร์ทิพย์ ลิ่มทอง	นางสุภัทรา โสทะกะพันธ์
นางสาวกฤษณา สังคริโมกข์	อาจารย์พิศรวัส ภู่ทอง
นางสาวอัมพวัลย์ วิศวธีรานนท์	

ฝ่ายพิธีการ

ผู้อำนวยการสถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ	ประธานกรรมการ

กรรมการ

ผู้ช่วยศาสตราจารย์อมรพงศ์ สุธรรมรักษ์	อาจารย์พิศรวัส ภู่ทอง
นางสาวอัมพวัลย์ วิศวธีรานนท์	นางลักขณา กล่อมเกตุ
นางศิริศศิธร กัญโส	นางจันทิรา จิตวีระ
นางสาวอารยา วิเศษพันธุ์ชัย	นายสมภพ จันเพ็ง
อาจารย์สถาพร นิ่มกุลรัตน์	นางสุภัทรา โสทะกะพันธ์
นายดำรงเกียรติ อิศรวิชิตชัยกุล	นางลัดดาภรณ์ พิพัฒน์เขมากร
นางสาวกฤษณา สังคริโมกข์	นางสาวสะอาด กิ้มอารีย์
นางสาวสุภาภรณ์ วงษ์ทน	

ฝ่ายจัดหาทุน

รองอธิการบดีฝ่ายพัฒนาและบริหารทรัพย์สิน	ประธานกรรมการ
รองอธิการบดีฝ่ายพัฒนาศักยภาพนิสิต	รองประธานกรรมการ

กรรมการ

คณบดีคณะทันตแพทยศาสตร์	คณบดีคณะพลศึกษา
คณบดีคณะแพทยศาสตร์	คณบดีคณะเภสัชศาสตร์
คณบดีคณะมนุษยศาสตร์	คณบดีคณะวิทยาศาสตร์
คณบดีคณะวิศวกรรมศาสตร์	คณบดีคณะศิลปกรรมศาสตร์
คณบดีคณะศึกษาศาสตร์	คณบดีคณะสังคมศาสตร์
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย	คณบดีคณะพยาบาลศาสตร์
คณบดีคณะสหเวชศาสตร์	ผู้อำนวยการสำนักคอมพิวเตอร์

ผู้อำนวยการสำนักทดสอบทางการศึกษาและจิตวิทยา
ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์
ผู้อำนวยการสำนักหอสมุดกลาง
ผู้อำนวยการสถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ
ผู้อำนวยการสถาบันพัฒนาการท่องเที่ยวเพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อม
ผู้อำนวยการศูนย์บริการวิชาการ
ผู้อำนวยการศูนย์วิทยาศาสตร์ศึกษา
หัวหน้าสำนักงานอธิการบดี
ผู้อำนวยการโรงเรียนสาธิตมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ(ฝ่ายมัธยม)
ผู้อำนวยการโรงเรียนสาธิตมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ(ฝ่ายประถม)
ผู้อำนวยการโรงเรียนสาธิตมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปทุมวัน
นายกสมาคมครูและผู้ปกครองโรงเรียนสาธิตมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ(ฝ่ายมัธยม)
นายกสมาคมครูและผู้ปกครองโรงเรียนสาธิตมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ(ฝ่ายประถม)
นายกสมาคมครูและผู้ปกครองโรงเรียนสาธิตมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปทุมวัน
ผู้อำนวยการกองแผนงาน
ปฏิบัติหน้าที่ผู้อำนวยการกองกิจการนิสิต
หัวหน้าฝ่ายจัดการทรัพย์สิน
นางลักขณา กล่อมเกตุ
นางสาวกานดา จาดตานิม
นางสาวสะอาด กิ้มอารีย์
นางจันทมาศ บุญมาก

ฝ่ายจัดองค์พระกฐินพระราชทาน

ผู้อำนวยการวิทยาลัยพลศึกษาอ่างทอง
ประธานกรรมการ

กรรมการ

นายปรีชา ศรีเขียวพงษ์
นายสิทธิพร ตันสุวรรณ
นายสุชิน ม่วงมี
นางควตา เครือทิวา
นายโสรัต สีสรรพ์
นายสมศักดิ์ รักอยู่
นางขวัญใจ ตันสุวรรณ
นางเสาวภา วนิชาชีวะ
คณาจารย์วิทยาลัยพลศึกษาจังหวัดอ่างทอง

ฝ่ายทอดผ้าป่าหนังสือ

ผู้อำนวยการสำนักหอสมุดกลาง

กรรมการ

นางสาววิมล กลิ่นหอม
นางพิมล เมฆสวัสดิ์
นางณัฐธยาน์ ไกรลาสุวรรณ
นางนภพรรษ สุดปาน
นางมัณฑนา เจริญแพทย์
นางสาวรัตนาพร สงวนประสาทพร
นางสาวสุประภา ศรีทอง
นางอัญชลี ลีฬหาวงศ์
นางดวงพร พวงเพ็ชร์
นางเขิดชาติ พุกพูน
นางอัครเดช อุดมชัชวาล
นางปัทมาพร ยุวพรพงศ์กุล
นางสาวอัมพร ขาวบาง
นางหทัยรัตน์ ธีรกุล
นางสาวทัศนีญา สุขประเสริฐ
นางสาวกณิกนันท์ สุสิลา
นางสาวจรีรัตน์ เจริญรักษ์
นายจักรกริช รอดพุฒิ
นางจิตตินันทน์ พรมสุวรรณ์
นางจุฑาทิพย์ สุระประจิต
นางสาวปณิสรา แก้วมณี

นายมนัส สังข์คร นางสาวสมทรง ขำสอาด นางวนิดา วงศ์วัฒนะ
นางกรรณิการ์ ชาวบ้านเกาะ นางธิราภรณ์ มณีย้อย นางสาวเปี่ยมสุข ทุ่งกาวี
นางมาลินี ภูหมั่นเพียร นางสมพิศ พรวิริยกุล นางสุปิยา ศรีกัลยา
นางสาวอัญชลีย์ สุตธรรม นางสาวปภาดา เจียวก๊ก นายพัฒนา จัดวานิล
นางสาวอัญชลี ตุ้มทอง นางนาฏยา โชติกะพุกกณะ นางสาวพรพิมล แสนเสน่ห์
นางสาวสุพินยา ศรีกุล นางสาวนงลักษณ์ พจนากรรักษ์ นางจงกล พุกพูน
นายจรุงวัฒน์ พูลสวัสดิ์ นางจารุวรรณ ชูศรี นางจำรูญ เลียบใย
นางเนตรนภิส จิรประไพวัลย์ นางสาวประภัสสร แสนบัว นางสาวละออ ไวยมานะกิจ
นางสาวสิริกาญจน์ พุกพูน นางสาวสุภาพรรณ กาญจนวงศ์ นางสาวศิริพรรณ ตันติวัชรประกาย
นางอรุณรัตน์ พุกพญา

ฝ่ายแพทย์เคลื่อนที่

คณบดีคณะแพทยศาสตร์	ประธานกรรมการ
คณบดีคณะพยาบาลศาสตร์	รองประธานกรรมการ
คณบดีคณะทันตแพทยศาตร์	รองประธานกรรมการ
คณบดีคณะเภสัชศาสตร์	รองประธานกรรมการ
คณบดีคณะสหเวชศาสตร์	รองประธานกรรมการ
นายแพทย์ณรงค์ชัย ยิ่งศักดิ์มงคล	รองประธานกรรมการ

ฝ่ายประชาสัมพันธ์และสารสนเทศ

คณบดีคณะศิลปกรรมศาสตร์	ประธานกรรมการ

กรรมการ

อาจารย์วรรณรัตน์ รัตนวรางค์ อาจารย์ดวงจิต ดีวิวัฒน์ อาจารย์มัณฑนาพร ถิรมนัส
นางกัลยา กล่อมเกตุ นางวารุณี อัศวโภคิน นางสาวแมนวดี นุยุทธิ์
อาจารย์ทศพล กฤตยพิสิฐ อาจารย์สุชาติ ทองสิมา นายไกรฤกษ์ จันทร์แฉล้ม
นางสาวอุไรวรรณ วรรณะ นางสาวกาญจนา สหัสเนตร

ฝ่ายโสตทัศนูปกรณ์

ผู้อำนวยการสำนักสื่อและเทคโนโลยีการศึกษา	ประธานกรรมการ

กรรมการ

อาจารย์ฤทธิชัย อ่อนมิ่ง นางนฤมล ศิระวงษ์ นายเมธี คชาไพร
นายไพรัตน์ ดีเทียนอินทร์ นายสุธน วงศ์สุชาต นายสุทธิศักดิ์ แซ่แต้
นายชัยณรงค์ เอี่ยมละออ นางสาวภัทรภร เฉลยจรรยา นายจารุวัส หนูทอง
นายสมพร อ่วมพันธ์ นายชณรรษ หาญอาษา นายจตุรงค์ ขันทเขตต์
นายยอดชาย ไทยประเสริฐ นางสาวนิภาพร นิลจันทึก

ฝ่ายทัศนศึกษา

รองศาสตราจารย์ชาญวิทย์ เทียมบุญประเสริฐ ประธานกรรมการ

กรรมการ

นางยิ่งลักษณ์ บุญวัฒน์วิชัย	นายมาโนช เพ็ชรเอี่ยม	นายไพฑูรย์ รัตนศิริ
นางสาววาสนา กิตติสัทโธ		

ฝ่ายยานพาหนะและความปลอดภัย

หัวหน้าฝ่ายยานพาหนะและความปลอดภัย ประธานกรรมการ

กรรมการ

นายมาโนช เพ็ชรเอี่ยม	นางเยาวเรศ ใหลอุดม	นายโอ๊ด ปิดดอน
นายจีรพงศ์ ด้วงเพียร	เจ้าหน้าที่จราจรทุกคน	นางสาววาสนา กิตติสัทโธ
นายปราโมทย์ หิรัญพิศ	นายอนันต์ ศรีสวรรค์	พนักงานขับรถทุกคน

ฝ่ายการเงินและบัญชี

ผู้อำนวยการกองคลัง ประธานกรรมการ

กรรมการ

นางสาวนิภาพรรณ วิโรทัยสกุล	นางสาวสุพล นวนนุกูล	นางสาวพิศมัย พนาเวศร์
นางสาวกนกวรรณ วิเชียร	นางมนิดา ถาวรรัตน์	นางสาวสุขรักษ์ สุรวัฒน์เดชา
นางสาวฤดีวรรณ อุดมธัญลักษณ์	นางเสาวนีย์ หนูฤกษ์	นางมาลี อิ่มสมบัติ
นางประกอบ ลิขิตศิริทรัพย์	นางสาวทัศนีย์ บุญหนุน	

ฝ่ายประสานงาน

หัวหน้าสำนักอธิการบดี ประธานกรรมการ

กรรมการ

ผู้อำนวยการกองกลาง	นางกานดา ไทรฟัก	นางอรุณี สินสันธิเทศ
นางลักขณา กล่อมเกตุ	นางศิริรัตน์ ขันทองคำ	นางลัดดาภรณ์ พิพัฒน์เขมากร

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๒๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๔๗

(ศาสตราจารย์วิรุณ ตั้งเจริญ)

อธิการบดีมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

บันทึกท้ายเล่ม

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ได้จัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกสำหรับการทอดกฐินพระราชทานครั้งนี้ โดยได้ผนวกความรู้และภาพที่หลากหลายเข้าไว้ด้วยกัน ภาคความรู้ที่เกี่ยวกับการทอดกฐินซึ่งเป็นประเพณีและธรรมปฏิบัติทางพุทธศาสนา เรื่องราวเกี่ยวกับวัดไชโยวรวิหาร สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) คาถาชินบัญชร การพินิจพิเคราะห์ และส่องพระพิมพ์วัดเกษไชโย เพื่อพุทธสมาธิและเจริญภาวนา ภาพประกอบก็มุ่งให้สอดรับกับสาระทั้งหมด ทั้งภาพเบื้องหลังกฐินพระราชทานและการสร้างประติมากรรมจำลองภาพวัดไชโยวรวิหาร จิตรกรรมฝาผนังและภาพพระพิมพ์เกษไชโย

กล่าวเฉพาะภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดไชโยรวรวิหาร เป็นฝีมือช่างหลวงในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ประณีตงดงาม ในช่วงเปลี่ยนผ่านจากจิตรกรรมประเพณีนิยมไทยยุครุ่งเรืองต้นกรุงรัตนโกสินทร์ มาสู่กระแสการเปิดกว้างในสังคมไทย จิตรกรรมฝาผนังดังกล่าว ยังคงรักษาอัตลักษณ์ไทยไว้อย่างเหนียวแน่น แต่ก็ได้สะท้อนพุทธประวัติผสมผสานศิลปวัฒนธรรม ประเพณี วิถีการดำเนินชีวิต ผู้คนและสังคมใหม่ไว้อย่างน่าชื่นชม

กราบนมัสการขอบพระคุณ **พระครูพิศาลชัยมงคล** พระคุณเจ้าซึ่งเป็นความหวังในการปฏิสังขรณ์วัดไชโยรวรวิหาร ความหวังทางพุทธธรรม ที่พึ่งทางการศึกษาและปัญญาของชุมชน ขอบคุณแหล่งข้อมูลที่ทำให้หนังสือที่ระลึกเล่มนี้มีเนื้อหาสาระที่หนักแน่นหลากหลาย ขอบคุณน้ำใจของทุกท่านที่ช่วยกันทำให้พิธีกฐินพระราชทานครั้งนี้ สำเร็จลุล่วงและมีความหมายยิ่ง ก่อให้เกิดกิจกรรมการทอดผ้าป่าหนังสือและหน่วยวิทยาศาสตร์สุขภาพเคลื่อนที่ของ มศว ที่ช่วยรักษาเยียวยาสุขภาพพลานามัยแก่ประชาชนครั้งนี้

บรรณาธิการ

๑๙ สิงหาคม ๒๕๔๗

หมายเหตุ : คำว่า "เกษไชโย" พระครูพิศาลชัยมงคล ยืนยันว่าใช้คำนี้ถูกต้องเพราะเป็นชื่อเฉพาะ

